

श्री सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी
के नवीनतम पाठ्यक्रमानुसार

62

कृष्णा दिग्दर्शिका

अनिवार्य संस्कृत छास्री द्वितीय

द्वितीय प्रश्न-पत्र

सम्पादक

पं० राम प्रवेश शुक्ल

: प्रकाशक :

कृष्णा प्रकाशन मन्दिर

वृन्दावन

श्री सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय वाराणसी के
नवीनतम पाठ्यक्रमानुसार

अनिवार्य संस्कृत दिग्दर्शिका

शास्त्री द्वितीय खण्ड

द्वितीय प्रश्न-पत्र

पूर्ण अंक १००

● सनत्सुजातीय वर्णनम्	३० अंक
● मध्यम व्यायोगः	१० अंक
● संस्कृत साहित्येतिहास	३० अंक
● संस्कृत निबन्ध	३० अंक

सम्पादक :

पं० रामप्रवेश शुक्ल

एम.ए., बी.एड., साहित्याचार्य

प्रकाशक :

कृष्णा प्रकाशन मन्दिर

वृन्दावन

मूल्य : ४०.००

विषय-सूची

सनत्सुजातीय दर्शनम्

● लघुत्तरीयाणि-अति लघुत्तरीयाणि प्रश्नोत्तराणि	१-३
● समीक्षात्मकः प्रश्नोत्तर भागः	
प्रश्न १. सनत्सुजातीय दर्शनस्य कथा सारं प्रतिपादयन्तु ।	४
प्रश्न २. तपसो महत्त्वम् निरूपयन्तु ।	७
प्रश्न ३. सनत्सुजातीय दर्शनरीत्या तपसो दोषाः लिखन्तु ।	७
प्रश्न ४. सनत्सुजातीयपरीत्या तपसो विधातकाः निरूपयन्तु ।	७
प्रश्न ५. सनत्सुजातीयदर्शनरीत्या तपसो गुणाः निरूपयन्तु ।	७
प्रश्न ६. सनत्सुजातीय दर्शनरीत्या निरूपयन्तु ।	७
प्रश्न ७. तपसः प्रशंसाफलम् निरूपयन्तु ।	१०
प्रश्न ८. दमस्य दोषाः के निरूपयन्तु ।	१०
प्रश्न ९. अप्रमादस्याष्टो गुणाः के, तस्य निरूपणं कुरु ।	११
प्रश्न १०. सत्यस्य स्वरूपं निरूपयन्तु ।	१२
प्रश्न ११. ब्रह्मचर्यस्य निरूपयन्तु ।	१३
प्रश्न १२. ब्रह्मचर्यस्य महत्त्वं निरूपयन्तु ।	१३
प्रश्न १३. ब्रह्मस्वरूपस्त निरूपणं कुरुः ।	१४
● श्लोक - व्याख्या भागः	

प्रथमोऽध्यायः

ततो राजा	परमां बुभूषन् ॥	१५
सनत्सुजात !	तत्कतरन्नु सत्यम् ॥	१६
अमृत्युः कर्मणा	यथैतन्मा विशङ्किथाः ॥	१६
उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते	सदाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥	१७
प्रमादाद्वा अमुराः	रूपमुपलभ्यते हि ॥	१७
यमं त्वेके	शिवनाम शिवोऽशिवानाम् ॥	१८
अग्यादेशान्निःसरते	योगमुपैति कश्चित् ॥	१८
ते मोहिताग्नद्वशे	मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ॥	१९
अमिथ्या वै प्रथमं	धैर्येण नगन्ति मृन्मृ ॥	१९

(iii)

कामानुसारी पुरुषः	यत्किञ्चित् पुरुषो रजः ॥	२०
देहांऽप्रकाशो भूतानां	गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः ॥	२०
कर्मोदये कर्मफला	भागयोगेन देही ॥	२१
तद्वै महामाहनमिन्द्रियाणां	विषयान् समन्तात् ॥	२१
मांऽभिध्या	यां विनिहन्ति कामान् ॥	२२
अमूढवृत्तः पुरुषस्येह	निर्गुदन्निवास्य चायुः ॥	२२
सः क्रोधलोभौ	तिष्ठन्न विभतीह मृत्योः ॥	२३
एवं ह्यविद्वानुप्रयाति	मार्गेण निहत्य मार्गान् ॥	२३
दोषो महानत्र विभेदयोगे ह्यनादियोगेन भवन्ति नित्याः ॥		२३
य एतद्वा भगवान्स	तदर्थयोगे च भवन्ति वेदाः ॥	२४
तस्मिन् स्थितो	पापमुपैति सिद्धम् ॥	२४
गत्योभवं कर्मणां	वलीयानिति तस्य विद्धि ॥	२५
तस्य सम्यक् समाचार	बाह्यमाभ्यन्तरं जनम् ॥	२५
योऽन्यथा सन्तमात्मान	चौरैणात्मापहारिणा ॥	२६
अश्रान्तस्यावदादाता सम्मतो	ब्रह्मवित् कविः ॥	२६
अनादया मानुषे	तान् ब्रह्मणस्तनूम् ॥	२७
सर्वान् स्विष्टकृतो	तस्मिन् प्रयतते स्वयम् ॥	२७
न वै मानुज्य	असौ मौनस्य तद्विदुः ॥	२८
श्रीः सुखस्येह	प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ! ॥	२८
द्वाराणि तस्येह	मोहप्रतियन्धनानि ॥	२९

द्वितीयोऽध्यायः

कस्यैप मौनः कतरन्नु	मौनमिहाचरन्ति ॥	२९
यतो न वेदा मनसा	तन्मयत्वेन विभाति राजन् ॥	३०
नैनं सामान्युद्यो	मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥	३०
न च्छन्दांसि वृजिनात्	श्छन्दास्येनं प्रजहन्त्युन्तकाले ॥	३१
तस्यैव नामादिविशेष	वेदास्तद्विश्वैरुप्यमुदाहरन्ति ॥	३१
तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या	जायते ज्ञानविदीपितात्मा ॥	३२
ज्ञानेन चात्मानुपैति	पुनरंति मार्गम् ॥	३२
क्रोधादयो द्वादश	विदिता द्विजानाम् ॥	३३
क्रोधः कामो लोभमोहौ	दादशैते नरेण ॥	३३-३४

संभोगसंविद्विपमेधमानो	सप्त नृशगरूपाः ॥	३४
ज्ञानं च मृत्यं च	द्वादश ब्राह्मणस्य ॥	३५
यस्त्वेतन्भ्यांऽप्रवमेद्, ...	विशिष्टा मानभूता भवन्ति ॥	३५
एकवन्दस्य चाज्ञानाद्	सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥	३६
य एनं वेद तत	लोभादेव प्रवर्तते ॥	३६
सत्यात् प्रच्यवमानानां	सत्यस्यानवधारणान् ॥	३६
विद्याद् बहुपठन्तं	स ज्ञेयो ब्राह्मस्त्वया ॥	३७
छन्दांसि नाम द्विपदां	वेदस्य न वेद्यमार्याः ॥	३७
मौनाद्धि मुनिर्भवति	स मुनिश्चेष्ट उच्यते ॥	३७
यामांशभागस्य तथा हि	नित्ये परमात्मनोऽर्थे ॥	३८
अर्हते याचमानाय	स चाप्यष्टगुणो मतः ॥	३८
मृत्यं ध्यानं	तथाऽसंग्रहमेव च ॥	३९
आख्यानपञ्चमैवेदं धियुष्टं	यमहं वेद ब्राह्मणम् ॥	३९
नास्य पर्येषणं गच्छेत्	पश्यति त प्रभुम् ॥	४०

तृतीयोऽध्यायः

सनत्सुजात यदिमां	मे वाक्यमेव कुमार ॥	४०
नैतद् ब्रह्म त्वरमाणेन	हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ॥	४१
आद्यां विद्यां वदसि	गुरुवृद्धेषु नित्या ॥	४१
आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य	परमं यान्ति सत्यम् ॥	४२
अस्मिंल्लोके विजयन्तीह	दिपीकामिव धीरभावात् ॥	४२
स आवृणोत्यमृतं सम्प्रयच्छं	मिच्छेच्च सदाप्रमत्तः ॥	४३
आचार्येणात्मकृतं विजानन्	ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥	४३
आचार्याय प्रियं	चतुर्थः पाद उच्यते ॥	४४
कालेन पादं लभते	पादं च तपोऽभियाति ॥	४४
ज्ञानादयो द्वादश यस्य	च ब्रह्मचर्यम् ॥	४४
एतेन ब्रह्मचर्येण देवा	सूर्य अह्नाय जायते ॥	४५
अन्तवन्तः क्षत्रिय ते	ह्यन्यथा तस्य पन्थाः ॥	४५
नाभाति शुक्लमिव	समुद्रे सलिलं विभर्ति ॥	४६
न तारकासु न च	दृश्यते नोत सूर्ये ॥	४६
नैवर्क्ष तत्र यजुःपु	महाव्रतस्यात्मनि दृश्यते तत ॥	४६-४७

अवारणीयं तममः	महत्स्वरूपं त्वपि पर्वतेभ्यः ॥	४७
तदेतदह्ना संस्थितं भानं	विदुर गृताग्ने भवन्ति ॥	४७
आभाति शुक्लमिव	रूपं तदमृतक्षरं परम् ॥	४८
चतुर्थोऽध्यायः		
यथाकाशोऽवकाशोऽग्निं	भगवन्तं मनातनम् ॥	४८
आपोऽथाद्ध्यः मलिलं	भगवन्तं मनातनम् ॥	४९
चक्रे रथस्य तिष्ठन्तं	भगवन्तं मनातनम् ॥	५०
न सादृश्ये तिष्ठति	भगवन्तं मनातनम् ॥	५०
द्वादशपूगाः सरितो	भगवन्तं मनातनम् ॥	५१
एकं पादं नोत्क्षिपति	प्रपश्यन्ति भगवन्तं मनानम् ॥	५१
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा	भगवन्तं मनातनम् ॥	५२
गृह्णन्ति सर्पा इव	भगवन्तं मनातनम् ॥	५२
एवंरूपां महानात्मा	भगवन्तं मनातनम् ॥	५३
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा	कविरास्ते प्रसन्नः ॥	५३
तत्प्रतिष्ठा तदमृतं	प्रलयं यान्ति तत्र च ॥	५४
यथोदपाने महति सर्वतः	ब्राह्मणस्य विजानतः ॥	५४
उभौ च देवौ पृथिवीं	समुद्रा विहिता महान्तः ॥	५५
आत्मैव स्थानं मम	विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ॥	५५

मध्यमव्यायोगः

● लघूत्तरीयाणि-अतिलघूत्तरीयाणि च प्रश्नोत्तराणि	५६-५८
● समालोचनात्मकाः प्रश्नाः	
प्रश्नः १. महाकवेर्भाग्यस्य नाटकानां साहित्यिक विशिष्टताः संक्षेपतो वर्णयन्तु ।	५८
प्रश्नः २. मध्यमव्यायोगस्य कथावस्तु ?	५९
प्रश्नः ३. मध्यमव्यायोगस्य नामकरणम् ?	६०
प्रश्नः ४. भीमसेनस्य चरित्रचित्रणं प्रदर्शनीयम् ।	६०
प्रश्नः ५. घटोत्कचस्य चरित्रं प्रतिपादनीयम् ।	६३
प्रश्नः ६. मध्यमकुमारस्य चरित्रचित्रणं विधेहि ।	६५
प्रश्नः ७. हिडिम्बायाश्चरित्रचित्रणं प्रस्तूयताम् ?	६६

● श्लोक - व्याख्या भागः

पावान्स वाऽमुर-	वैदुर्यमङ्कुरम् इत्याभ्यगमागरम्य ॥	६७
भ्रान्तैः सुतैः	सन्त्रग्नवत्क्र इवाकुलतामुपैति ॥	६७
तरुणरविकरप्रकीर्णकेशो	युगनिश्चनं प्रतिमाकृतिर्हरस्य ॥	६८
भोः शब्दाञ्च्यारणादग्य	केनाचन पापचेतसा ॥	६८
श्रान्तैः सुतैः परिवृतस्तरुणैः	वत्सक्र इवाकुलतामुपैति ॥	६९
ग्रहयुगलनिभाक्षः	इव जलगर्भी लीयमानन्दुलेखः ॥	७०
कलभदशनदंष्ट्रां लाङ्गलाकार	शङ्करस्येव रोषः ॥	७० ७१
वज्रपातोऽचलेन्द्राणां श्येनः	मृत्युः पुरुषविग्रहः ॥	७१
किं यासि	कलत्रसहितो भुजगो यथार्थः ॥	७२
जानामि सर्वत्र सदा	योगाटपनीय शङ्काम् ॥	७३
इदं हि शून्यं	वनं निवासमभिमतं मनस्विनाम् ॥	७४
युद्धप्रियाश्च शरणागत	यथार्हमिव धारयितुं समर्थाः ॥	७४
तरुण ! तरुणता	याम्यसि पुष्पितो विनाशम् ॥	७५
सिंहास्यः सिंहदंष्ट्रो	लोकवीरस्य पुत्रः ॥	७६
ज्येष्ठां भ्राता पितृममः	गुरुणां प्राणरक्षणम् ॥	७६
धन्याऽस्मि यद् गुरुप्राणाः	कायस्नेहस्तु दुर्लभः ॥	७७
विनिमाय गुरुप्राणान्	ब्रह्मलोकमवाप्नुहि ॥	७८
सिंहाकृतिः कनकताल	महाहरति बन्धुरिवागतोऽयम् ॥	७९
मध्यमोऽहमवध्यानामुत्सिक्तानां	भ्रातृणामपि मध्यमः ॥	८०
मध्यमः पञ्चभूतानां	सर्वकार्येषु मध्यमः ॥	८१
मुच्यतामिति विस्रब्धं	गृहीतो मातुराज्ञया ॥	८१
माता किल मनुष्याणां	वयमेतां दशां गताः ॥	८२
रूपं सत्त्वं बलं	मनश्चवास्य कीदृशम् ॥	८३
शपामि सत्येन भयं न	सदृशं प्रपत्ये ॥	८३
नन्वहं भीमसेनस्य	नियुद्धे नास्ति मत्समः ॥	८४
आक्रम्य राक्षसमिमं	गोवृषभः सलीलम् ॥	८५

संस्कृतसाहित्येतिहास प्रश्नोत्तर

१. महाकविकालिदासस्य स्थितिकाल विषयं विदुषां मतं प्रदर्श्य अत्र
मन्दर्भं स्वमतं प्रकटयत ।

२. भवभूतः गार्हित्यिकजीवनपरिचयो दीयताम् ।	८७
३. महाकवेः अश्वघोषस्य स्थितिकालं जीवनचरितं च विलिख्य तस्य काव्यशैलीममालोच्यताम् ।	८८
४. महाकविमाघस्य जीवनपरिचय दत्त्वा तस्य स्थितिकालं निश्चिनुत ।	८८
५. भारवः स्थितिकालं निश्चित्य काव्यकलादृष्ट्या संस्कृतसाहित्यं सत्यं स्थानं निर्धार्यताम् ।	८९
६. समामतः श्रीहर्षस्य जीवनचरितं स्थितिकालञ्च प्रतिपाद्य तस्य ग्रन्थपरिचयो दीयताम् ।	९१
७. मुबन्धोः स्थितिकालं, काव्यशैलीं च प्रतिपाद्य, गद्यसाहित्यं तस्य स्थानं निर्धार्यताम् ।	९१
८. बाणस्य परिचयं स्थितिकालञ्च प्रतिपाद्यं गद्यसाहित्यं बाणभट्टस्य स्थानं निर्धार्यताम् ।	९३
९. दण्डिनः परिचयं दत्त्वा तस्य स्थितिकालः निर्णीयताम् ।	९४
१०. शूद्रकस्य परिचयं दत्त्वा तस्य स्थितिकालो निर्णीयताम् ।	९४
११. भट्टनारायणस्य परिचयं दत्त्वा “वेणीमंहार” नाटकस्य समीक्षा कार्या ।	९५
१२. राजशेखरस्य साहित्यिकः परिचयो देयः ।	९६
१३. महाकवेः भट्टेः परिचयः समयः, रचना, वैशिष्ट्यञ्चेत्यादि संक्षेपेण वर्णयताम् ?	९७
१४. वामनस्य जीवनपरिचयो वर्णनीयः ?	९९
१५. आनन्दवर्धनस्य परिचयो देयः ?	१०१
१६. पण्डितराजजगन्नाथस्य परिचयां देशः कालः, रचनाश्च सम्यग्वर्णनीयाः ?	१०३
१७. साहित्यदर्पणस्य कतां कः ? कदा कुत्र चाऽसौ साहित्यमुधाधारां प्रवाहयामास, इति सप्रमाणं दर्शयत ।	१०७
१८. आचार्यमम्मटस्य परिचयः संक्षेपतो देयः ।	१०८

संस्कृत निबन्धः

१. संस्कृतभाषायाः महत्त्वम्	१
२. संस्कृतभाषाया अभ्युन्नतेरुपायाः	३
३. विद्ययाऽमृतमश्नुते (सद्विद्या)	५

४. नारी-शिक्षा	६
५. भारतीय संस्कृतिः	८
६. भारतीयसंस्कृता नारीणां स्थानम्	१०
७. जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी	१२
८. गत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् (संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति)	१३
९. परोपकाराय यतां विभूतयः	१५
१०. त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि कालं (धैर्यं हि महतां धनम्)	१७
११. न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीरा (न निश्चितार्थाद्विचलन्ति धीराः)	१९
१२. अहिंसा परमो धर्मः	२१
१३. सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति	२३
१४. चरन् वै मधु विन्दति अथवा चरन्वेति चरन्वेति	२५
१५. अखण्डं भारतं राष्ट्रम्	२६
१६. वगन्तवर्णनम् (ऋतुनां कुसुमाकरः)	२८
१७. विजयादशमी	३०
१८. दीपावली	३१
१९. वाक्यं रसात्मकं काव्यम्	३३
२०. रसनिष्पत्तिः	३५
२१. गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति	३७
२२. काव्येषु नाटकं रम्यम्	३९
२३. वेदानां महत्त्वम्	४१
२४. रम्या रामायणी कथा (श्रीमद्रामायणी गंगा पुनाति भुवनत्रयम्)	४३
२५. मुगीना गीता कर्तव्या (दुग्धं गीतामृतं महत्)	४५
२६. उपमा कालिदासस्य	४७
२७. भारवैरर्थगौरवम्	४९
२८. माघे सन्ति त्रयो गुणाः	५०
२९. कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते	५२
३०. वाणोच्छिष्टं जगत्पर्वम्	५४
३१. नैपथ्यं विद्वादपथम्	५६
३२. विज्ञानस्य प्रगतिः	५८

कृष्णा दिग्दर्शिका

शास्त्री द्वितीय वर्ष

अनिवार्य संस्कृत द्वितीय प्रश्न-पत्र

सनत्सुजातीय दर्शनम्

लघूत्तरीयाणि-अतिलघूत्तरीयाणि च प्रश्नोत्तराणि

प्रश्नः १. सनत्सुजातीय दर्शनस्य कः वक्ता कश्च श्रोता ?

उत्तरम् — अत्र महर्षिः सनत्सुजातो वक्ता, राजा धृतराष्ट्रश्च श्रोता ।

प्रश्नः २. सनत्सुजातीय दर्शनं कस्मात् महाकाव्यात् उद्गृहीतोऽस्ति ?

उत्तरम् — दर्शनमिदं महाभारत महाकाव्यादुद्गृहीतोऽस्ति ।

प्रश्नः ३. — दर्शनमिदं कस्मिन् महाकाव्ये कस्मिन् पर्वणि चोक्तम् ?

उत्तरम् — महाभारतमहाकाव्ये उद्योग, पर्वणि च दर्शनामिदं उक्तमस्ति ।

प्रश्नः ४. सनत्सुजातीय दर्शनं कस्मिन् पर्वणि कस्मादध्यायात् कतितमयध्यायं यावद् लभ्यते ?

उत्तरम् — दर्शनमिदं महाभारतस्य उद्योगपर्वणि द्विचत्वारिंशत्तमादध्यायात् पञ्चचत्वारिंशत्तममध्यायं यावद् पञ्चष्वध्यायेषु वर्णितं वर्तते ।

प्रश्नः ५. सनत्सुजातीय दर्शने कति-अध्यायाः सन्ति ?

उत्तरम् — अत्र चत्वारः अध्यायाः सन्ति ।

प्रश्नः ६. प्रमादपदेन सनत्सुजातीये को गृहीतोऽस्ति ?

उत्तर — अत्र प्रमादपदेन गृह्युरिति गृहीतोऽस्ति ।

प्रश्नः ७. अप्रमादस्य कोऽर्थः ?

उत्तर — अत्र अप्रमादस्य अमृतत्वं मोक्षं वा अर्धो गृहीतोऽस्ति ।

प्रश्नः ८. मृत्योः अपरनाम किमस्ति ?

उत्तरम् — केचन्मृत्याः अपरनामं यम उच्यते ।

प्रश्नः ९. केषां वरणं मृत्यवे भवति ?

उत्तरम् — रूपरसगन्धस्पर्शजिह्वावपयणां वरणामेवमृत्यवे भवति ।

प्रश्नः १०. जीवपरमात्मनोः साम्यमसाम्यञ्च लिख्यताम् ?

उत्तरम् — जीवपरमात्मनोः चेतनत्वादि दृष्ट्या साम्यं भवति किन्तु परमात्मा जीवानां नियामकः धारकः, शेषी, भिन्नञ्च एव भवति ।

प्रश्नः ११. पापपुण्ययोः कोऽर्थः ?

उत्तरम् — पुण्यं सुखं पापं च दुःखं भवति । परमात्मप्रीत्यै कृतं पुण्यं पापं बाधते ।

प्रश्न १२. द्वादशदोषान् संक्षेपतः के सन्ति ?

उत्तरम् — कामः, क्रोधः, लोभः, मोहः, विधित्ता, अकृपा, असूया, मानः, शोकः, स्पृहा, ईर्ष्या, जुगुप्साः च द्वादश नराणां दोषाः सन्ति ।

प्रश्नः १३. जगदिदं कः सृजति ।

उत्तरम् — जगदिदं परमात्मा सृजति ।

प्रश्न १४. पुण्यपापयोः कः बाधकोऽस्ति ?

उत्तरम् — पुण्यं पापं बाधते ।

प्रश्नः १५. के ब्रह्मलोकं गच्छन्ति ?

उत्तरम् — ये ब्राह्मणाः शमादि साधने स्पर्धन्ते ते प्रेत्य ब्रह्मलोकं गच्छन्ति ।

प्रश्नः १६. के स्वर्गं यान्ति ?

उत्तरम् — ये ब्राह्मणाः यज्ञादि धर्मानुष्ठाने स्पर्धन्ते ते प्रेत्य स्वर्गं यान्ति ।

प्रश्नः १७. सन्यासीः कुत्र भिक्षां गृह्णीयात् ?

उत्तरम् — यस्मिन् गृहे प्रभूतमन्नजलादिकं स्यात् तत्र सन्यासीः भिक्षां गृह्णीयात् ।

प्रश्नः १८. सन्यासिने किं श्रेयस्करं भवति ?

उत्तरम् — सन्यासिने अपरिचितान् जनान् प्रति स्वमहिम्नः अप्रकाशनमेव श्रेयस्करं भवति ।

प्रश्नः १९. कस्यान्नं सन्यासिना भोक्तव्यम् ?

उत्तरम् — यः परोत्कर्षं श्रुत्वा द्वेषं न करोति ब्रह्मस्वं च न खादति तस्यान्नं भोक्तव्यम् ।

प्रश्नः २०. के सन्यासिनः गर्हणीयाः भवन्ति ?

उत्तरम् — ये स्वपाण्डित्यादिप्रकाशनपूर्वकं भैक्ष्यं चरति ते सन्यासिनः निन्दनीया भवन्ति ।

प्रश्नः २१. कः ब्रह्मवेत्ता क्रान्तदर्शी कवि च भवति ?

उत्तरम् — अश्रान्तः, अपरिग्रही, सज्जनप्रियः, शिष्टः क्षुत्पिषामादिरहितश्च पुरुषः ब्रह्मवेत्ता कवि च भवति ।

प्रश्न २२. को ब्राह्मणः परमात्मनः शरीरं भवति ?

उत्तरम् — लौकिक सम्पत्तिपरहितः, वैदिकक्रियासम्पन्नः, दुग्धपं: दुग्धकम्पश्च ब्राह्मणः परमात्मनः शरीरम् भवति ।

प्रश्नः २३. मोक्षस्य का प्रतिबन्धिका भवति ?

उत्तरम् — लौकिकी समृद्धिः मोक्षस्य प्रतिबन्धिका भवति । पराविद्यारहितः पुरुषः मोक्षं न प्राप्नोति ।

प्रश्नः २४. मौनशब्दस्य किं प्रयोजनं कोऽर्थश्च ?

उत्तरम् — वाङ्मनसोः अगोचरं ब्रह्मैव मौनशब्दस्य ताव्यम् । कल्पार्थं तस्मादव शब्दाः समुत्पद्यन्ते ।

प्रश्न २५. के नृशंसवर्गाः सन्ति ?

उत्तरम् — नृशंसा त्रयोदशसंख्याकाः सन्ति — १. विकत्थनं, २. स्पृहा, ३. मनस्विता, ४. क्रोधः, ५. चंचलत्वं, ६. आश्रितजन असंरक्षणत्वम् एतानि पञ्चविधानि पापकर्माणि तथा ७. गंभोगः, ८. दुर्व्यवस्था, ९. अतिमानः, १०. दत्तानुतापं, ११. कृपणः, १२. शब्दादिविषयगुह्य भागः, १३. वनितासु द्वेषश्च एते त्रयोदश संख्याकाः नृशंसवर्गाः सन्ति ।

प्रश्नः २६. द्वादशव्रताः के सन्ति ?

उत्तरम् — १. धर्मः, २. मत्यं, ३. दमः, ४. तपः, ५. अमात्मन्यं, ६. ह्रीः, ७. तितिक्षा, ८. अनसूया, ९. यज्ञः, १०. दानं, ११. धृतिः, १२. श्रुतं च — एते द्वादश व्रताः सन्ति ।

प्रश्नः २७. सम्पूर्णा पृथ्वी कः शासितुं समर्थः ?

उत्तरम् — द्वादशव्रत (गुण) युक्तः पुरुषः सम्पूर्णा पृथिवीं शासितुं समर्थः ।

प्रश्नः २८. साक्षात् साधनानिमोक्षस्य कानि सन्ति ?

उत्तरम् — मत्प्रधानाः दमत्यागाप्रमादाः साक्षात् मोक्षस्य साधनानि सन्ति ।

प्रश्नः २९. अप्रमादस्य के अष्टौ गुणाः ?

उत्तरम् — अप्रमादस्याष्टौ गुणाः निम्नलिखिताः सन्ति — १. मत्यं, २. ध्यानं, ३. समाधिः, ४. तर्कः, ५. वैराग्यं, ६. अस्तेयं, ७. ब्रह्मचर्यं, ८. असङ्ग्रहश्च ।

प्रश्नः ३०. द्वादशपूगाः (समुदायाः) के सन्ति ?

उत्तरम् — १. चित्तादिपूगः, २. स्मरणादिपूगः, ३. श्रान्तादिपूगः, ४. श्रवणादिपूगः, ५. वागादिपूगः, ६. वचनादिपूगः, ७. शब्दादिपूगः, ८. विषयादिपूगः, ९. घ्राणादिपूगः, १०. श्वसनादिपूगः, ११. संस्कारपूगः, १२. सुकृतादिपूगश्च परमात्मनः सांसारिकाः सन्ति ।

समीक्षात्मकः प्रश्नोत्तर भागः

प्रश्न १. सनत्सुजातीय दर्शनस्य कथा सारं प्रतिपादयन्तु ।

उत्तरम् — प्रथमाध्यायस्य सारांशः

प्रथमाध्यायं धृतराष्ट्रः मृत्याविषये मनन्सुजातः प्रश्नं पृच्छन्ति यत् मृत्युरस्ति नास्तीति मन्देहो दृश्यते, कृपया व्याख्यायतामिदं किं वास्तविकमिति । मनन्सुजातस्तमुत्तरयान् वेदोक्तब्रह्मचर्यादिकर्मऽमृत्युरित्येकः पक्षः तथा मृत्युर्नास्तीत्यपरः पक्षः — उभावपि तौ मृत्यौ । मृत्युस्वरूपं विषये सः कथयति — १. मोहो मृत्युः, २. प्रमादो मृत्युः, ३. यमो मृत्युः इति त्रयं मृत्युस्वरूपम् । यतो हि त्रयग्याप्येतस्य मूलमजानन्नेव । प्रमादात् मोहात् अज्ञानाश्व मृत्युपाशबद्धो जायते मनुष्यः, ज्ञानिनस्तु मृत्युं तरन्ति ।

सनत्सुजातः कथयति वेदकथितयज्ञादिकर्मणामाश्रमाणान्तु अज्ञानिनः एव कुर्वन्ति ज्ञानिनस्तु आत्मपरात्मनोरभेदबुद्धयः यज्ञादिवैदिकमार्गान् परिहरन्ति । वस्तुतः आत्मपरमात्मनोः भेदो नास्ति । स एक एव परमात्मा (भगवान्) विकारयोगेन मायाच्छिन्नः सन् विश्वं करोति । माया परमात्मनः शक्तिरेवास्ति । वेदास्तु मायाब्रह्मणोः संयोगरूपमृष्टिर्निर्देशं कुर्वन्ति ।

लोकोऽस्मिन् जीवः पुण्यात्मकं पापात्मकञ्चामयविधं कर्मकुरुते तयोः फलं च प्राप्नोति, धर्मेण पापं च प्रणुदति । पापापेक्षया धर्मः बलीयान् इति । ये खलु बले बलवतामिव धर्मे स्पर्द्धां कुर्वन्ति ते स्वयं यान्ति । आत्मवित्तं सन्तोषवृत्त्या समाचरन् सर्वदा सर्वथा आत्मज्ञानार्थमेव समाचरति ।

द्वितीयाध्यायस्य सारांशः

द्वितीयाध्यायस्य प्रारम्भो धृतराष्ट्रस्य — करयैप मोनः करन्तु मौनम् ? इत्यादि प्रश्नाज्जायते । यत्र वेदानामपि गतिर्नास्ति सः परमात्मा एव मौनमिति सनत्सुजातरतमुत्तरयति । वेदाध्यायी यदि पापकर्मणि लिप्तः स्यात्तदा स पाटेन लिप्यते न वेति प्रश्ने सनत्सुजातः कथयति — तो यादृशं कर्म कुरुते तत्फलं स अवश्यमेव भनक्ति वेदाः अपि पापफलाद् रक्षितुं समर्थाः न सन्ति । तदर्थं तपसो विधानमस्ति । तपसा पापं विनिहृत्य पुण्येन जनो ज्ञानविदीपितात्मा जायते । ज्ञानेन च ब्रह्म प्राप्य तन्मया भवति ।

निष्कल्मषं तपः शुद्धं 'कवलं' तप इत्युच्यते । एतत्रयः सकलवाञ्छित-फलदायकमस्ति कदापि च निरर्थकं न भवति । तपसा अविद्यामुक्तिः ब्रह्मणः

आनन्दाय संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

[५]

प्राप्तश्च मिद्धेय । कामक्रोधलोभगाह विवित्पादयोऽस्य दोषाः सन्ति तथा च संभोगमैवेदादयन्तपाविघातकाः सन्ति । ज्ञानदयो द्वादश तपस्यो गुणा इति प्रथिताः सन्ति ।

अनुत-पैशुन-तृष्णादयोऽष्टादशसंख्याकाः दमस्य दोषाः सन्ति एत एव विपर्यन्ताः मददोषाः समाख्याताः सन्ति । पड़विधानां त्यागानामपि प्रतिपादनं कृतमस्ति । सत्य ध्यानममाधानादयोऽष्टौ अप्रमादस्य गुणाः सन्ति । एभिः पूर्वोक्तैः दोषैः राहित्यं गुणैर्यक्तत्वं च तपो विशुद्धं तपोऽनन्तफलदायकमिति ।

ततश्च सनत्सुजातः सत्यस्य महत्त्वं प्रतिपादयति तस्य ब्रह्मणो रूपत्वं च सिद्धान्तयति एवं सत्यात्मानं भवितुं धृतराष्ट्रमुपदिशति ।

तृतीयाध्यायस्य सारांश

अध्यायेऽस्मिन् ब्रह्मचर्यस्य महिमावर्णनं वर्तते । ब्रह्मचारी एव ब्रह्मविद्यायाः अधिकारी न तु कामी पुरुषः । अध्यायद्वये वर्णितं ब्रह्मविद्यायाः श्रवणानन्तरं स्वस्याज्ञान-दूरीकरणाय स्वयं धृतराष्ट्रः सुदुर्लभां परां कथां श्रावयितुं सनत्कुमारं प्रार्थितवान् । सनत्सुजातोऽपि आह - “हे राजन् ! एतद् ब्रह्म त्वरमाणेन न लभ्यः । यतः मनसि बुद्धौ प्रलीने प्रचिन्त्या हि सा विद्या ब्रह्मचर्येण लभ्या । या सद्भिः ब्रह्मचर्येण प्राप्यते, यां च प्राप्य ब्रह्मविदः एनं मर्त्यलोकं त्यजन्ति । या च विद्या गुरुवृद्धेषु नित्यं विराजते तां विद्यां वदामि । अथ धृतराष्ट्रस्य प्रश्नानुसारेण प्राक् ब्रह्मचर्यस्य वर्णनं सम्यक्कृतम् । ये तु आचार्यसमीपं गत्वा निष्कपटशुश्रूषया ब्रह्मचर्येण तिष्ठन्ति ते इहैव शास्त्रकाराः भवन्ति । ततः शरीरं परित्यज्य परमं सत्यं यान्ति । उक्तञ्च श्रुतौ - “सः गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इति । ब्राह्मीस्थिति मनुतितीक्ष्माणाः तेऽस्मिन् लोके कामान् विजयन्ते अपि च मुंजादीषीकामिव देहादात्मानं निर्हरन्ति अर्थात् जीवन्मुक्ताः भवन्ति । अतः आचार्येणैव शिष्यस्य यज्जन्म तदेव सत्यममृतरूपम् ।”

अथ चतुष्पादात्मकं ब्रह्मचर्यं कथयति सनत्सुजातः - ‘यः शुचिः शिष्यवृत्तिक्रमेणैव आप्नोति अस्य ब्रह्मचर्यव्रतस्य प्रथमः पाद उच्यते । यथा नित्यं गुणैः वृत्तिस्तथा गुरुपत्न्यामाचरेत् । गुरुपुत्रेष्वपि तथैव विशुद्धाचरणं कुर्वन् तिष्ठेदिति द्वितीयः पाद उच्यते । आचार्येण आत्मकृतं विज्ञानं ज्ञात्वा चार्थः भावितः अस्मीति यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धिः सश्च ब्रह्मचर्यस्य तृतीयः पादः प्राणैः धनैरपि तथा कर्मणा मनसा वाचा आचार्याय प्रियं कुर्यात् इत्ययं चतुर्थः पादः उच्यते । भगवता सनत्सुजातेन चतुष्पदीं विद्यां प्रदर्श्य तस्याः प्राप्तिक्रमोऽपि निर्दिश्यते -

शिष्यः ब्रह्मचर्यपरायणः सन् बुद्धिर्पाण्डित्येन प्रथमचरणं प्राप्नोति । तथैव गुरुमात्रेभ्यस्तान् द्वितीयचरणं लभते । अपि च उत्साहयोगेन तृतीयपादं लभते । ततः शास्त्रविचारेण च तुरीयं पादमधिगच्छति । यस्य ज्ञानादयः द्वादशरूपमन्यानि चाङ्गानि बलं चाचार्ययोगे फलति इत्याहुः मनीषिणः । उक्तञ्च श्रुतं 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इति । तथा आचार्यस्य समग्रगुणान् गृहीत्वा संसार-मार्गरं तरति ।

ब्रह्मचर्येणैव देवादयः देवत्वं ऋषयश्च महाभागा अभवन् । एतेनैव सगन्धर्वाः अप्सरसः रूपमजायन्, तथा च एतेनैव ब्रह्मचर्येणैव सूर्यः दिवसाय जायते । ब्रह्मचर्येणैव आत्मज्ञानं सम्भवति ।

स्यात्ममूतमनन्तं न जयन्ति । अन्तवन्तस्तु जयन्ति । विद्वानज्ञानेन नित्यं तेजः अभ्येति । यतः तस्य मार्गः अन्यथा विद्यते । "नान्यः पन्थां विद्यतेऽयनाय" इति च श्रुतेः ।

ब्रह्मणः स्वरूपं किदृशमिति धृतराष्ट्रेण पुनः पृष्टं सति सनत्कुमारः कथयति — "हे राजन् ! नायं शुक्लादिरूपवत्, न च पृथिव्यां तिष्ठति, नापि अन्तरिक्षे तिष्ठति । समुद्रे सलिलनेतृत्वं विभर्ति । अयमात्मा सूर्यादिभ्यः न प्रकाशते । अयं तु स्वयं प्रकाशस्वरूपः ।" उक्तञ्च श्रुतं —

“न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्

नेमाविद्युद्भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्,

तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ।" इति

अतः तत्र ऋक्षुः, न यजुषु नाप्यथर्वसु न वा निर्मलेषु सामसु दृश्यते । तत्तु महाव्रतस्यात्मन्येव दृश्यते । तमसः परस्तात् अवारणीयम् अन्ततः विनाशकाले तदभ्येति । अणीयमपि अणीयरूपम् पवतेभ्योऽपि महत्स्वरूपं चास्ति । तदेतत् सर्वं ब्रह्मसंस्थितं भाति । आत्मचित्तं ज्ञानयोगात् तत् पश्यति । तस्मिन्नेव सर्वमिदं जगत् प्रतिष्ठितम् । यं प्वेतत् विदु ते अमृताः भवन्ति इति दिक् ।

चतुर्थाध्यायस्य सारांश

अस्मिन्नध्याये वेदान्तवेद्यस्य परस्य ब्रह्मणः स्वरूपनिरूपणं कृतम् । 'शुक्राद् ब्रह्म प्रभवती' त्यादिना जगत्कारणत्वं जगन्नियामकत्वञ्चाकृतं परमात्मनः । 'अपोथ' इत्यादिनां प्रभवो नियामकश्च परमात्मैवास्ति इत्युक्तम् । 'चक्रे रथस्य' इत्यादिना श्रेयामार्गानुगामी भगवन्तमुपास्ते इत्याह । 'न मदृशं तिष्ठती' त्यादिना इन्द्रिया-गाचरंऽपि परात्मा भक्तानां साक्षात्कारदिप्रथां भवतीति प्राह । अनात्मज्ञा जीवाः

अनिवार्यं संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

। ५

मंगारमागं निमज्जन्ति आदिकालतः इति उक्तं 'द्वादशपूगाम्' इत्यादिना । जी १ः कृतस्य क्रमणां फलं मुखदुःखादिरूपं भुक्त्वा तेषु तेषु लोकेषु वासनाशेष आयातं मर्त्यलोकार्कमत्यगादीन् । सर्वेषां हृदि परमात्मान्तर्यामीरूपेण विराजते इति । 'हिरण्यर्णामि' त्यादिना उक्तम् । सर्वव्यापकः परमात्मा सर्वत्र पूर्णो भवतीति 'पूर्णादि' त्यादिना उक्तम् । सर्वाणि तत्त्वानि विपरीतक्रमेण परमात्मनि विलयनं कृत्वा परमात्मानमेव पश्यन्ति योगिनः । समधिगतविद्यस्य मुमुक्षाः तावत्कालमेव मोक्षे विलम्बमास्तं यावत्कालं प्रारब्धं न क्षीयते । मुक्तस्य पुरुषस्य कृत्याकरणमपि पूर्यते । सर्वव्यापी परमात्मा मनोवेगवतभ्योऽप्यग्रे गच्छतीति प्राह — 'यः सहस्रमि' त्यादिना । कृतकृत्य समधिगतविद्यः पुरुषः कुत्रापि नहि विभेति । सर्वदैव परमात्मानमेव ध्यायति ब्रह्मज्ञः पुरुषः । सर्वदैव परमात्मात्मकत्वं सः । देहपाते सज्जाते परमात्मनः सायुज्यमवाप्नोति तेनैव साकं च सर्वान् कामान् समश्नुते मुक्तः ।

प्रश्न २. तपसो महत्त्वम् निरूपयन्तु ।

उत्तरम् — तपसो महत्त्वम् — तपसो महत्त्वविषये धृतराष्ट्रेण पृष्ठः सनत्सुजातस्तमुत्तरयन्, यपसो महत्त्वं प्रतिपादयन् कथयति यत् — "निष्कल्मषं तपः 'केवलं' इत्युच्यते । एतत्तपोऽत्यर्थं समृद्धफलदायकं भवति, कदापि कथमपि निरर्थकं न भवति विशुद्धं तपो ब्रह्मप्राप्तिकारणमस्ति तपः आचरन् यदि कश्चिद् विद्वान् स्वशरीरं परित्यजति तदा स अमरर्ता याति । प्राप्ते च तस्मिन् परमपदे जन्म-मरणबन्धनमुक्तः सन् परमात्मभावमाप्त्वा 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति' इति दिशा अविद्यामुक्तः सनातनः, अजरः अमरः आनन्दमयश्च जायते ।

प्रश्न ३. सनत्सुजातीय दर्शनरीत्या तपसो दोषाः लिखन्तु ।

उत्तरम् — तपसो दोषा — तपसो दोषविषये धृतराष्ट्रेण पृष्ठः सनत्सुजातः तं तपोदोषान् प्रविपादयन् कथयति यत् —

१. क्रोधः, २. कामः, ३. लोभः, ४. मोहः, ५. विवित्सा (विषयरसान् वस्तुमिच्छा), ६. अकृपा (निष्ठुरता), ७. असूया (परगुणेषु दोषाविष्ककरणम्), ८. मानम्, ९. शोकः, १०. स्पृहा (विषय भोगेच्छा), ११. ईर्ष्या, १२. जुगुप्सा चैते द्वादशसंख्याकाः तपसो दोषाः शास्त्रेषु वर्णिताः सन्ति । ब्रह्मप्राप्त्यर्थं यतमानेन ज्ञानवताजनैः सर्वथा परित्याज्याः सन्तिः —

क्रोधः कामो लोभमोहो विवित्साऽकृपाऽसूया मानंशोका स्पृहा च ।

ईर्ष्या जुगुप्सा च महागुणेन सदा वर्ज्या द्वादशैते नरेण ॥

प्रश्न ४. सनत्सुजातीपरीत्मा तपसो विधातकाः निरूपयन्तु ।

उत्तरम् — तपसो विधानकाः — तपोविधातकाः कं सन्ति इति धृतराष्ट्र-
प्रश्नमुत्तरता सनत्सुजातेन सनत्सुजातीयदर्शनं तपसो विधातकाः एवं परिगणिताः
सन्ति — १. संभोगसंविन्, २. विषमंघ मानः, ३. दत्तानुतापी, ४. कृपणः,
५. अवलीयान्, ६. वर्गप्रशंसी, ७. वनिनां द्वेष्टा इति सप्त तपसो विधायकाः सन्ति ।
एषु प्रथमः सततं संभोगसुखमाकाङ्क्षति, विषमंघमानस्तु उपद्रवोपस्थाकः,
दत्तानुतापी तु सः अन्ति यः खलु पूर्वं दानं दत्त्वा पश्चात् अनुतापं करोति, कृपणस्तु
कस्मैचिदपि किञ्चिदपि कदापि कथमपि न ददाति, अपित धनार्थं सर्वविधमपमानं
सहते । ज्ञानवलरहितः अवलीयानस्ति, वर्गप्रशंसक-इन्द्रियप्रशंसक वनिनां द्वेष्टा तु
सुष्यष्ट एव । एते सप्त नृशंसरूपास्तपसो विधातका इत्युक्ताः सन्ति —

संभोगसंविद्विषमंघमानो दत्तानुतापी कृपणोऽवलीयान ।
वर्गप्रशंसी वनिनां च द्वेष्टा एते परे सप्त नृशंसरूपाः ॥

प्रश्न ५. सजस्तुजातीयदर्शनरीत्या तपसो गुणाः निरूपयन्तु ।

उत्तरम् — तपसो गुणाः यद्वा महाव्रताः — तपसो महत्त्वं प्रतिपादयता
सनत्सुजातेन धृतराष्ट्रस्य जिज्ञासायां तपसो गुणाः महाव्रतरूपेणैवं प्रतिपादिताः
सन्ति —

तपसो द्वादश गुणाः सन्ति त एव गुणाः ब्राह्मणस्य कृते महाव्रता इति
कथ्यन्ते । ते च द्वादशगुणाः — १. ज्ञानम्, २. सत्यम्, ३. दमः, ४. श्रुतम्,
५. अमात्सर्यम्, ६. ह्रीः, ७. तितिक्षा, ८. अनसूया, ९. यज्ञ, १०. दानम्,
११. धृतिः, १२. शमश्चेति सन्ति --

ज्ञानं च सत्यं च दमः श्रुतं च अमात्सर्यं ह्रीः तितिक्षाऽनसूया ।

यज्ञश्च दानं च धृतिः शमश्च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥

एभिः तपसो गुणैः महाव्रतैर्वा अतिसरलेनोपायेन अल्पीयसा च च कालेन
ब्रह्मणः प्राप्तिः भवितुं हति । इह लोके च साधूणाः पृथिवीं स्ववशीं कर्तुं शक्यते ।

मृत्योस्वरूपं

प्रश्न ६. सन्त्सुजातीय दर्शनरीत्या निरूपयन्तु ।

उत्तरम् — सन्त्सुजातीयदर्शनं धृतराष्ट्रस्य प्रश्नानुसारेण मृत्योः स्वरूपं कथयति
सनत्सुजातः — “केचन ज्ञानाः मृत्योः स्वरूपमेव नाङ्गीकुर्वन्ति । केचित्तु मृत्योः
अस्तित्वं स्वीकुर्वन्ति, परन्तु नित्य-नैमित्तिककर्मणा स्वात्मनः विमुक्तत्वं मन्यन्ते ।
धर्मराजः यमः यव मृत्युरिति केचित् । यतः यमदेवः पितृलोके आत्मावाप्तं अमृतं

अनिवार्य संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

। ५

ब्रह्मचर्यम् राजमनुशास्त्रिनः अपि च शिष्यानां मुखं ददाति अशिष्यानां दुःखं ददाति ।
उक्तञ्च माविज्युपाख्येन -

“अथ सत्यवतः कायात् पाशवद्धवशं गतम् ।

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो वलात् ॥”

अतः यमरेव मृत्युः भवति नान्य इति चेत्, न, यद्यपि यमरेव मृत्युरिति प्रसिद्धमस्ति । तथापि न तु यः साक्षान्तुः । यतः आद्यप्रवृत्तः उभे सत्ये यः मोहः स एव मृत्युः । अत्र भगवतः मन्तुकुमारस्य वचनं यथा - “प्रमादं वै मृत्युपहं ब्रवीमि ।” अर्थात् प्रमादः स्वाभाविकब्रह्मभावात् । तं प्रमादं मिथ्याज्ञानस्यापि कारणमात्मानदधारणमात्मज्ञानं मृत्युं जनममरणादिसर्वानर्थवीजमिति । यो मोहः अर्थात् अनात्ममि आत्माभिमानः सः मृत्युरिति केचित् । न तु तथाऽस्माकं तमम् । न वै मृत्युः व्याघ्र इव प्राणिनं भक्षयति । यदि भक्षयेत् तर्हि व्याघ्र इवास्य रूपमुपलभ्येत, न तु तथा भवति ।

अज्ञानमेव प्रमादाख्यः मृत्युः, साक्षाद्विनाशहेतुत्वान् । एषः क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च मृत्युः नराणां अस्मात् निःसरते, अहङ्गतन एव विमार्गान् चरन् कञ्चित् आत्मनः योगमुपैति । प्रमादाख्यमृत्युवशं प्रवर्तमाना मोहिताः ते नराः प्रेताः, अतः यमलोके पुनः पतन्ति, ततः तं देवा इन्द्रियाण्यनुसृत्य परितः परिवर्तन्ते । अस्मादिन्द्रियगुणानुसारान् मरणं भवति । मरणात् पुनः जन्म अभ्युपैति, ततः मृत्युम् ततः पुनर्पुनः जन्म मरणञ्च भवति ।

केवलं कर्मणा अमृतत्वं न भवति, अपितु कर्मोदये कर्मफलानुरागास्ते वर्गादिभोगवासनया पूर्वदेहं त्वक्त्या गच्छन्ति तथा मृत्युं न तरन्ति । संदर्थ-
योगानवगमात् समन्तात् भोगयोगेन देही प्रवर्तते । यद्रागाभिभूतस्य इन्द्रियाणां श्रेयसेषु प्रवर्तनं तन्महामोहम् । पतोऽस्य पुंसः मिथ्याभूतेषु अर्थेषु नित्या प्रवृत्तिः भवति । मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा रामन्तात् विषयान् स्मरन्नुपास्ते । एनं प्राणिनं श्रेयश्चिन्तनम् प्रथमं हन्तिः । तवः कामः विषयरसमन्निधौ शीघ्रं प्रतिगृह्य एनं न्ति । ततः क्रोधश्च हन्ति एनम्, पश्चात् एतान् अमिथ्या कामक्रोधसङ्गतान्व-
ानविलोकिनो मृत्यवे प्राप्स्यन्ति । किन्तु जातचिन्ता योगाभ्यासबलेन मृत्युं तरन्ति ।
थाऽज्ञानस्य विनाशहेतुत्वं श्रूयते - “इह चेदवेदीदणसत्यमस्ति न चेहिदा-
दीन्महती विनिस्तः” इति । बृहदारण्यके प्रमादाख्यस्याऽज्ञानस्य साक्षान्मृत्युत्वं
शतम् - “मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतमि” इति । तथा चाज्ञानस्य बन्धहेतुत्वं
ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तं भगवता वागुदेवेन -

“अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।”

अतः प्रमादमेव मृत्युरिति सिद्धम् ।

प्रश्न ७. तपसः प्रशंसाफलम् निरूपयन्तु ।

उत्तरम् — भगवता मनत्कुमारेण तपसः प्रशंसाफलं निम्नोक्तप्रकारेण कथितं धृतराष्ट्रमृति —

आत्मतत्त्वावगत्यर्थं कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपं तपः इज्या च कथितम् । ताभ्यामज्ञानी पुण्यमुपैति । पुण्येन पापं च विनश्य पश्चात् सः प्रकाशितात्मतत्त्वो भवति । “ब्रह्मविद् ब्रह्मेव भवती” इति च श्रुतेः । विद्वानत्र ज्ञानेनात्मानमुपैति, अन्यथा इन्द्रियफलाभिलाषको न भवति । अस्मिन् संसारे विहितं कर्म परिगृह्य परलोके सर्व भुङ्क्ते पुनः संसारभागम् प्राप्नोति । लोकेऽस्मिन् यत् तपस्तप्तम् तस्य फलममुष्मिल्लोकं भुज्यते इति तावत् सर्वेषां कृते समानम् । परन्तु ब्रह्मविदां कृते अयं विशेषः — तेषां तपः अतीवगमृद्धं भवति । “यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती” इति श्रुतेः । अनात्मविदां वैषयिकानान्तु तावदेव नश्यति, तर्हि तत्र समृद्धं भवति । “न ह्यनध्यात्मविद् कश्चित् कृपाफलमश्नुते” इति स्मृतेः ।

यदेतन्निष्कल्मषं तपः तत् केवलं परिचक्षते । सर्वस्तास्य प्रपञ्चस्य बीजं यत्तत्केवलमिति भावः उक्तञ्च शुक्राचार्येण —

“गुणसाम्ये स्थितं तत्त्वं केवलन्त्विति कथ्यते ।

केवलादेतदुद्भूतं जगत्सदसदात्मकम् ।” इति ।

तदेतदेव केवलं तपः समृद्धमत्यर्थं च भवति नान्यथा । यदा निष्कल्मषं न भवति, सकल्मषं स्यात्तदा समृद्धमत्यर्थं च न भवति सर्वमिदं जगद्विभवं तपो मूलं, वेदविद्वांसस्तु तपसा परेत्य अमृतमाप्नुयुः । इति तपसः प्रशंसाफलमिति दिक् ।

प्रश्न ८. दमस्य दोषाः के निरूपयन्तु ।

उत्तरम् — तपसः सर्वेषां गुणानां मध्ये दम एव प्रधानगुणः, य इन्द्रियान् जयति । परन्तु विघ्नबाहुल्यं वर्तते तस्योपरि सर्वान् विघ्नबाहुल्यं वर्तते तस्योपरि सर्वान् विघ्नान् जयति चेत् भवति मङ्गलम्, अन्यथा तु सर्वनाश एव । दमस्योपरि अष्टादशसंख्यकाः दोषाः वर्तन्ते इति कथयति मनत्कुमारः —

१. अनृतम् — अययार्थवचनम् ।

२. पैशुनम् — परदूषणवचनम् ।

३. तृष्णा — धनाद्याभिलाषः ।

आनवार्य संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न पत्र ।

| ११

४. प्रातिकूल्यम् - सर्वेषां प्रतिकूलता, (वैदिक कर्मणि अश्रद्धां - आलस्यादि वेति भावः) ।

५. तमः - अज्ञानम् ।

६. अरतिः - अथवालाभमन्तुष्टिः, अथवा स्त्रीसम्भोगेष्वभिरतिः ।

७. लोकद्वेषो - लोकानामुद्वेगाचरणम् ।

८. अभिमानः - सर्वेषामप्रगतिभवाः मत्क्रियानभिलाषो वा ।

९. विवादः - जनकलहाचरणम् ।

१०. प्राणिपीडनम् - स्वदेहपूरणाय प्रतिहिंसनम् ।

११. परिवादः - समक्षे परदूषणाभिधानम् ।

१२. अतिवादो - निरर्थकोऽतिप्रलापः ।

१३. परितापः - वृथादुःखचिन्तनम् ।

१४. अक्षमा - द्वन्द्वासहिष्णुता ।

१५. अधृतिः - इन्द्रियार्थेषु चपलता ।

१६. असिद्धिः - धर्मज्ञानवैराग्याणाम् ।

१७. पापकृत्यम् - प्रतिषिद्धाचरणम् ।

१८. हिंसा - शास्त्रविहितहिंसा ।

इत्येवं प्रकारेण दमदोषाः प्रकीर्तिताः । तैरनुतादिभिर्दोषैः विमुक्तो यो गुणः स च दम इति ऋषिभिरुक्तम् । स तु साधनचतुष्टयान्तर्गतं तत्वात् तापसः परमं प्रयोजनमिति दिक् ।

प्रश्न ९. अप्रमादस्याष्टो गुणाः के, तस्य निरूपणं कुरु ।

उत्तरम् - प्रमादस्य मृत्युस्वरूपं यथा आकारे कथितं सन्नत्मुजातीयं तथैव अप्रमादमर्थात् स्वाभाविकस्वरूपेणावस्थानमेव अमृतत्वमिति तैरेवोपदिष्टम् । तथाच श्रुतिः 'स्वरूपावस्थानमेव मोक्षपदं दर्शयति - "परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति । अप्रमादात् स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीय-ब्रह्मात्मना अवस्थानाद् ब्रह्मभूताः सुराश्चेन्द्रादयः ।

अप्रमादस्य एतन्माहात्म्यश्रवणानन्तरं कः पुनरप्रमादी ? कतिविधाश्चाग्न्य गुणाः ? के च ते ? इत्याकारकजिज्ञासा भवत्येव । अग्न्यान्तररूपेणाह सन्नत्मुजातः - "यः कामादीनां पङ्क्तान् त्यजति सोऽप्रमादी भवति" । अप्रमादस्याष्टौ गुणाः वर्तन्ते, ते च गुणाः यथा ग्रन्थकारेण -

“सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ।

अस्तेयो ब्रह्मचर्यं च तथागंग्रह एव च ॥”

१. सत्यम् - यथार्थभाषणम् । 'मत्वं वेद' इति श्रुतेः ।
 २. ध्यानम् - सगुणब्रह्मोपासनं अविच्छन्नतत्त्वधारावत् चेतनः नियोजनम् ।
 ३. समाधानम् - प्रणवेन विश्वप्रपञ्चाद्युपसंहारं कृत्वा स्वाभाविक-
 चित्तदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना अवस्थानम् ।

४. चोद्यम् - "कोऽहं कस्यं कुतां वा" इत्यादि ज्ञानार्थाय तर्कः ।
 ५. वैराग्यम् - दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णता अथवा इहामूत्रफलभोगविरागः ।
 ६. अस्तेयो - अचौर्यमात्मनो ब्रह्मस्य वा "मा गृधः कस्य चिद्धनमि" इति
 श्रुतेः । आत्मचौर्यं यथा -

"योऽन्यथाः सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥" इति ।

७. ब्रह्मचर्यम् - "वीर्यधारणं ब्रह्मचर्यम्" इति योगसूत्रम् ।

अष्टाङ्गमर्धुनत्याग इत्यर्थः । तथाचोक्तम् -

"स्मरणं कीर्तनं केलिर्वीक्षणं गुह्यभाषणम् ।

संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्तिमनीषिणः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥"

८. असंग्रहः - पुत्रदारक्षेत्रादीनामपरिग्रहः । एते खलुः अप्रमादस्य अष्टौ
 गुणा इति दिक् ।

प्रश्न १०. सत्यस्य स्वरूपं निरूपयन्तु ।

उत्तरम् - सत्यस्य महत्त्वम् - मनत्सुजातीयदर्शने ब्रह्मणो मानसपुत्रेण
 मनत्सुजातेन धृतराष्ट्रः मत्याय उपदिष्टोऽस्ति । सत्यस्य महत्त्वं प्रतिपादयता
 मनत्सुजातेनोक्तं यत् -

मत्वं सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः सन्ति । मत्वेऽमृतमस्तीति मांश्चोऽपि मत्वे
 एवान्ति । मत्वं स्वर्गप्राप्तिसाधनमिति । मत्वं प्रतिष्ठितत्वादेव ग्वर्गादिकाः
 सत्यमुखा इत्युच्यन्ते -

सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकः प्रतिष्ठिताः ।

तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमृतमाहितम् ॥

इति । मत्वं तु साक्षाद्ब्रह्मैव । यः एवं मत्वं वेद स नित्यदा प्राज्ञो भवति -

"य एवं वेद तत्सत्यं प्राज्ञो भवति नित्यदा ।"

ये खलु मत्यात्प्रच्यन्ते तेषां सर्वे मकल्पाः वितथाः भवन्ति । स एव ब्राह्मणो

अनिवायं संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र]

| १३

वस्तुतो ब्रह्मणोऽस्ति यः सत्यान्नापैति -

“य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्रह्मणस्त्वया ।”

प्रश्न ११. ब्रह्मचर्यस्य निरूपयन्तु ।

उत्तरम् - ब्रह्मचर्यस्य स्वरूपम् - ब्रह्मचर्यं ब्रह्मप्राप्तिसाधनेष्वन्यतममस्ति । अस्मिन् सनत्मुजातदर्शने ब्रह्मविद्याग्राधनत्वेन प्रातिपादितमस्ति । यथा धृतराष्ट्रस्य प्रश्नोऽस्ति -

ब्रह्मचर्येण या विद्या शम्या वेदितुमज्जसा ।

तत् कथं ब्रह्मचर्यं स्यात् एतद्ब्रह्मन् ब्रवीमि ते ॥

गुरुकुलं गत्वा गुरुसन्निधौ वासो ब्रह्मचर्यस्य प्रथमः कल्पः । यथा गर्भस्थः शिशुः सर्वं विहाय गर्भमात्रं परिभ्रमति तथैव ब्रह्मचारी सर्वसांसारिकं विषयान् विहाय गुरुकुलं वसन् गुरुशुश्रूषापूर्वकं विद्याध्ययनं करोति । गुरोः विद्यादान-रूपमुपकारं ध्यायं ध्यायं गुरवे कदापि न दुह्येत्, नित्यमभिवादयित्वा, मत्तः सन् स्वाध्यायं चेच्छेदिति । शिष्यस्य ब्रह्मचर्यमाचरतः परमावश्यकं भवति ।

सनत्मुजातेन ब्रह्मचर्यस्य पादचतुष्टयं प्रतिपादितमस्ति । तत्रमाया-दम्भादिदोषरहितः सन् शिष्यवृत्तिक्रमेण विद्याध्ययनं ब्रह्मचर्यस्य प्रथमं पादः । स्वकीयया शुश्रूषया गुरोः गुरुपत्न्याः, गुरुपुत्राणां च प्रसादनम् तेषां नित्याभिवादनं च ब्रह्मचर्यस्य द्वितीयं चरणमस्ति । ब्रह्मविद्याप्रदायेन गुरुणाऽहमुपकृतोऽस्मीति कृतज्ञता समादरभावना, चित्तस्य प्रसादश्च ब्रह्मचर्यस्य तृतीयं चरणमस्ति मनसा, वाचा, कर्मणा किं बहुना धनेरपि प्राणैरपि च आचार्यस्य प्रियाचरणमेव ब्रह्मचर्यस्य तुरीयं चरणमस्ति ।

ब्रह्मचर्यस्य प्रथमचरणं तु कालेन बुद्धिपारिपाकेन लभते । गुरुसन्निध्यात् द्वितीयस्य पादस्य प्राप्तिः भवति । एवमेव उत्साहयोगेन तृतीयस्य शास्त्रेण च तुरीयस्य पादस्य प्राप्तिर्भवति ।

ब्राह्मणस्य महाव्रतत्वेन रूपेण प्रतिपादिताः -

ज्ञानं च सत्यं च धर्मः श्रुतं च अमात्सर्यं ही तितिक्षानसूया ।

यज्ञश्च दानं च धृतिः शमश्च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥

यज्ञश्च दानं च धृतिः शमश्च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य इति द्वादश ब्रह्मचर्यस्य रूपमस्ति । त्यागादयोऽस्याङ्गानि सन्ति ।

प्रश्न १२. ब्रह्मचर्यस्य महत्त्वं निरूपयन्तु ।

उत्तरम् - ब्रह्मचर्यं महत्त्वम् - ब्रह्मविद्या ब्रह्मणाः साधनम् । ब्रह्मचर्यं च

ब्रह्मविद्यायामिति 'ब्रह्मचर्यस्य' स्वरूपे प्रतिपादितमस्ति । ब्रह्मचर्यस्य किं महत्त्वमिति ? धृतराष्ट्रेण पृष्ठः मनत्सुजातमनमहत्त्वं प्रतिपादयति -

यद्यपि ब्रह्मचर्येण ब्रह्मविद्याप्राप्तिः ब्रह्मविद्याया च ब्रह्मप्राप्तिः सर्वमिदं च दृश्यमानं जगत् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति सिद्धान्तदिशा ब्रह्मणा विवर्तमिति परंपरया ब्रह्मचर्यं ब्रह्मप्रदायकं निखिलजगत् प्रदायकञ्चास्तीति स्वत एव सिद्धमस्ति तथापि मनत्सुजातमस्तत् सर्वं पृथक्कृत्यैकंशकः कथयति -

ब्रह्मचर्याचरणेन जनाः इहैव शास्त्रकारा भवन्ति तथा च देहं विहाय परमं सत्यं यान्ति । इह लोके सर्वान् कामानि जयन्ति तथा मुञ्चन्तः इपीकागिव देहादात्मानं निर्हरन्ति ।

मनत्सुजातः कथयति किं बहुना देवा ब्रह्मचर्येणैव देवत्वमाप्नुवन्, ऋषयश्च ब्रह्मचर्येणैव महाभागा अभवन् गन्धर्वाः अप्सरसश्च ब्रह्मचर्येणैव रूपमजयन् तथा सूर्या ब्रह्मचर्येणैव अस्नाय जायते -

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ।

ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मचर्येण चाभवन् ॥

एतेनैव सगन्धर्वा रूपमप्सरसोऽजयन् ।

एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्या अस्नाय जायते ॥

यथा एकैव चिन्तागणिः सर्वचिन्तितकामानां पूरणाय समर्थाभवति तथैव एकं ब्रह्मचर्यमेव सर्वं साधयितुं समर्थं भवति ।

एवं ब्रह्मचर्यस्य महत्त्वं वर्णनातीतमस्ति ।

प्रश्न १३. ब्रह्मस्वरूपस्त निरूपणं कुरुः ।

उत्तरम् - ब्रह्मस्वरूपम् - यद्यपि सैद्धान्तिकदृष्ट्या ब्रह्म मनोवागतीतम्, अवर्णनीयं चास्ति, तथापि व्यवहारदशायां तस्य स्वरूपवर्णनमपि कृतमेवास्ति ब्रह्मप्रतिपादनपरम्पु तत्तन्ग्रन्थेषु । धृतराष्ट्रस्योत्तररूपेण मनत्सुजातैनापि ब्रह्मस्वरूपस्य प्रतिपादनं कृतमस्ति ।

ब्रह्मणः किञ्चिदपि रूपं नास्ति वर्णो नास्ति न चेदं शुक्लम्, न लोहितम् न च कृष्णमेवास्ति । नेदं पृथिव्यां तिष्ठति, न चान्तरिक्षे न तु समुद्रे एव । अस्य रूपं न तारकासु द्रष्टुं शक्यते, न विधुच्छटायां, न चाभ्रेष्वेव न वायौ न चन्द्रे न सूर्ये न तु देवतासु । इदं वंदेषु न तिष्ठति अपितु ज्ञानं-सत्यं-दमादि द्वादशमहाव्रत-धारिणामात्मसु निवसति । सर्वमिदं विषये सृष्टिकाले तत एव निःसरति प्रलयकाले च तस्मिन्नेव लीयते । इदमणोप्यणीयान् महताऽपि महीयानस्ति । सर्वमिदं जगत्

अनिवार्य संस्कृत शास्त्रो द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

। १५

तस्यैव भाषा प्रकाश्यते अज्ञानानिनम्नं द्रष्टुं न शक्नुवन्ति केवलं ज्ञानिनः एव ज्ञानवलेन तत् पश्यन्ति ।

इदं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकाशस्वरूपञ्चास्ति । अस्माद्धै मायाच्छिन्नं ब्रह्म जायते । सूर्याच्चन्द्रमसावस्यैव प्रकाशेन प्रकाशितौ स्तः । सकलमिदं जीवजातमस्यैव ब्रह्मणोऽशभूतमिति, अस्यैव सामर्थ्येन सामर्थ्यशालि भवति । इदमेव पृथिवीं च विभति । अस्य रूपस्य सादृश्यं नाग्नि न तु कश्चिदेनं चक्षुषा पश्यति किन्तु ये खलु मनीषया मनसा हृदा च तत् पश्यन्ति तेऽमृता भवन्ति ।

यथा मधुकरोऽर्धमासं मधु करोति ततश्चार्धमासं यावत् तत् सञ्चितं मधु पिवति तथैवेदं जगत्करोति प्रलयकाले च तत् स्वात्मन्येव संहरति ज्ञानं विना तस्य प्राप्तिर्नैव भवितुमर्हति । गुरोराश्रयणेन ज्ञानं प्राप्य ज्ञानवान् जनः 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव' भवतीतिदिशा ब्रह्ममयो जायते ।

व्यवहारदशायामिदं भङ्गुष्ठमात्रपरिमाणः सत् शरीरसम्बन्धेनैव संसारे परिभ्रमति । इति ।

श्लोक - व्याख्या भागः

प्रथमोऽध्यायः

ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी सम्पूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् ।

सनत्सुजातं रहिते महात्मा पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥

सन्दर्भ - अयं श्लोकः सनत्सुजातीयदर्शनस्य प्रथमाध्यायादुद्धृतोऽस्ति ।

प्रसंग - अयं श्लोकः सनत्सुजातीयदर्शनस्योपात्तात्मातत्त्वोपवर्तते । अत्रोक्त-

मास्ते यत् समागतमाचार्य सनत्सुजातमवेक्ष्य धृतराष्ट्रस्तं मोक्षविद्यामप्राक्षीदिति ।

अन्वयः - ततः मनीषी राजा विदुरेरितं वाक्यं सम्पूज्य, महात्मा बुभूषन् रहिते परमां बुद्धिं पप्रच्छ ।

व्याख्या -- पैशम्पायन अवोचत् = ततः विदुरेण समागताऽयं महर्षिः सनत्सुजातः सर्वं तवाभिमतं वक्ष्यतीत्युक्ते सति, मनीषी = प्राज्ञः 'बुद्धिर्मनीषा धेपणा धीः प्रजा शंमुषी मतिरि' त्यमरः । राजा = धृतराष्ट्रः, विदुरेरितम् = विदुरेणोक्तम्; तत् = 'सनत्सुजातः प्रावाच मृत्युर्नास्तीति भारत' इयि वाक्यं, सम्पूज्य = सम्मान्य, महात्मा बुभूषन् = भवितुमिच्छन्, रहितं = एकान्ते, सनत्सुजातं परमां बुद्धिं = 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' (मु० १५) इति श्रुत्युक्तां ब्रह्मविद्यां, पप्रच्छ = अप्राक्षीत् ।

मनत्सुजात ! यदिदं शृणोमि न मृत्युरस्तीति तव प्रवादम् ।

देवामुरा ह्याचरन् ब्रह्मचर्यममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यम् ॥

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

प्रसंग - अस्मिन् श्लोके धृतराष्ट्रः आचार्य मनत्सुजातं पृच्छति यन्मृत्युरस्ति वा नास्तीति ।

अन्वयः - हे मनत्सुजात ! इदं यत् तव प्रवादं शृणोमि यत् मृत्युर्नास्तीति देवामुराः अमृत्यवे ब्रह्मचर्यमाचरन् तत् कतरन्नु तत् कतरन्नु सत्यम् ?

व्याख्या - धृतराष्ट्रोऽवादीत् - हे मनत्सुजात ! - मनत् = सर्वदा. सुप्सु जातं = जन्म, यस्य तत् सम्युद्धौ, सर्वदा कुमारत्वात्, जरामरणरहितत्वात् इत्यर्थः । इदं यत् तव = भवतः, प्रवादम् = प्रवचनं, शृणोमि यत् 'मृत्युर्नास्तीति' = लोके मृत्युनामकः कश्चन पदार्थो नास्तीति, किञ्च अमृत्यवे = मोक्षमधिगन्तुम्, देवामुराः = देवाश्चमुराश्च ब्रह्मचर्यं ह्याचरन् = ब्रह्मचर्यग्याचरणमकार्षुः । नु इति वितर्कः । तदेतत् कतरन् सत्यम् = उभयुक्तयोर्द्वयोर्मतयोर्मध्ये कतरन् मतं सत्यम् अस्ति । अयमाशयः - मृत्यांस्सर्वथा अभाव एव वर्तते अथवा कृतेन कर्मणा मृत्योर्भावो जायते ? इति प्रष्टुराशयः ।

अमृत्युः कर्मणा केचित् मृत्युर्नास्तीति चापरे ।

शृणुमे ब्रुवतो राजन् यथैतन्मा विशङ्किथाः ॥

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

प्रसंग - अत्र 'मृत्युर्नास्ति' एकः पक्षः, 'देवाः अमृत्यवे ब्रह्मचर्यम्' आचरन् इत्यपरपक्षः । उभयोर्विरोधोऽस्ति । अनयोः पक्षयोः कतरं नु सत्यम् ? इति धृतराष्ट्रस्य प्रश्नमुत्तरयन् मनत्सुजातस्य कथयति -

अन्वयः - हे राजन् ! कर्मणा अमृत्युः (इति) नास्ति इति केचित्, मृत्युर्नास्ति इति च अपरे, ब्रुवतः मे शृणु यथा एतत् मा विशङ्कथाः ।

व्याख्या - हे राजन् ! धृतराष्ट्र ! कर्मणा = वेदोक्तरीत्या समाचरणेन नित्यनैमित्तिकादिकर्मणा अमृत्युः = अमृतत्वम् इति केचित् = अविद्याविबुद्धा जनाः कथयन्ति, अपरे च = अन्ये च मृत्युमेव न स्वीकुर्वन्ति ते कथयन्ति यत् मृत्युः = मरणं पुनर्जन्मादिकं नास्ति, प्रमाणञ्चात्र 'नायं हन्ति न हन्यते' इति गीतोक्त वाक्यं इति कथयन्ति । एवं परस्परं विरोधात्मके पक्षद्वये उपस्थिते सति तद्ध्येन रूपेण ब्रुवतः = व्याख्यानं कुर्वतः मम = मनत्सुजातस्य वचनं शृणु = श्रूयताम्, यथा = समुचितोत्तरश्रवणेन एतत् = प्रश्नं मृत्युविषयक विवादं पुनः मा विशङ्किथाः = शङ्कां मा कथाः ।

अनिवार्यं गङ्कृतं शास्त्रां द्वितीयं खण्डं द्वितीयं प्रश्न-पत्र ।

| १७

उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्तं मांहो मृत्युः सम्मतो यः कवीनाम् ।

प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि सदाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥

सन्दर्भ — पूर्ववत् ।

प्रसंग — अग्निं श्लोकं आचार्यः मनत्सुजातावक्ति -- इदमपि मृत्युभागेन यत् मृत्युर्नास्ति, किञ्च अमृत्याय देवायुगं यद्वन्नम्रचर्यमाचरन् तदपि मृत्युम् यतोऽहं प्रमादमेव मृत्युमप्रमादाच्चा मृतत्वं वीचिन् ।

अन्वयः — हे क्षत्रिय ! आद्यप्रवृत्त उभे मृत्युः, मांहो मृत्युः (इति) यः कवीनां सम्मतः (तत्र) अहं प्रमादं वै मृत्युं ब्रवीमि, सदा अप्रमादम् अमृतत्वं ब्रवीमि ।

व्याख्या — हे क्षत्रिय = हे राजन् ! आद्यप्रवृत्ते = सृष्टिकालत आरभ्य वर्तमानकालपर्यन्तम् उभे = कर्मणाऽमृत्युः मृत्युर्नास्तीति पक्षद्वयमपि, मृत्युः = वस्तुतोऽस्ति । मांहो = मिथ्याज्ञानम् अनित्ये जगति वास्तविकज्ञानं मृत्युः = मरणमिति यः = एकः पक्षः कवीनां = विदुषां संख्यावान् पण्डितः कविः इत्यमरः, सम्मत = स्वीकृतअक्षोऽस्ति किन्तु तत्र = मृत्युप्रश्नावसरे अहं = मनत्सुजातः प्रमादं = स्वाभाविकरूपेणात्माऽनवस्थानं वै = निश्चयेन मृत्युं = मरणं जन्ममरणादिकारणमिति ब्रवीमि = कथयामि तथा सदा = सर्वदा अप्रमादं = स्वाभाविकरूपेण ब्रह्मणोऽवस्थानम् अमृत्युं = जननमरणादिरहितं परमधातुं प्राप्तिरूपं मांक्षप्रदमिति ब्रवीमि = कथयामि, यथोक्तं — 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम' इति ।

प्रमादाद्वा अमुराः पराभवन्नप्रमादाद् ब्रह्मभूताः सुराश्च ।

न वै मृत्युर्व्याघ्र इवाति जन्तुर्वाप्यस्य रूपमुपलभ्यते हि ॥

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंग — अत्र मनत्सुजातां धृतराष्ट्रप्रश्नमुत्तरयन् मृत्युविषयं व्याख्यानं प्रकुर्वन् 'प्रमादो मृत्युः, अप्रमादोऽमृत्युः' इति सिद्ध्यर्थयित्वा अमुराणां देवानां च प्रमाण-मुपस्थाप्य तत्पष्टीकरणं करोति —

अन्वयः — अमुराः प्रमादात् पराभवन् वा, सुराः, अप्रमादात् ब्रह्मभूताः, मृत्युः व्याघ्र इव जन्तून् वै न अस्ति, हि अग्न्य स्वरूपम् अपि न उपलभ्यते ।

व्याख्या — अमुराः = राक्षसाः दितिपुत्राः प्रमादात् = अनवधानात् अनात्मनि आत्मज्ञानात् अनित्ये देहाद्वा वास्तविकज्ञानाद्वा पराभवन् = पराजिताः जाताः । यद्वा मृत्युमुपगताः 'वा' इति पादपूरणार्थकः सुराः = आदित्याः देवाः अप्रमादात् = वृत्तावधानात् आत्मनि स्वाभाविकावस्थानात् ब्रह्मभूताः = ब्रह्मस्वरूपाः

अमरत्यमुपगताः 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति' इति सिद्धान्तात् अतः प्रमादएव मृत्युकारणम् अप्रमादश्चामृत्युकारणमिति. मृत्युः व्याघ्रः = मिहः इव यथा जन्तून् = जीवान् न अत्ति = भक्षयति, यथारण्ये व्याघ्रो जन्तून् भक्षयति तथा मृत्युः जन्तून् न भक्षयति हि = यतः अस्य मृत्योः स्वरूपं = रूपादिकमपि न उपलभ्यते = प्राप्यते दृश्यत इति । येषां व्याघ्रादीनां हिंसकपशूनां स्वरूपं भवति तैः जन्तूनां भक्षणं अस्थिमांसादिकं किञ्चिदवशिष्यते किन्तु अदृश्येन मृत्युना भाक्षितं सति कङ्कालोऽपि दृश्यते, इति मृत्योः किञ्चिदपि स्वरूपं नास्ति इति सिद्धम् ।

यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहुरात्मावासममृतं ब्रह्मचर्यम् ।

पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः शिवः शिवनाम शिवोऽशिवानाम् ॥

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

प्रसंग - एके जनाः दिव्य गुण सम्पन्नम्, पुण्यवतां कल्याण कारिणां पापानाञ्च प्रशामकं यमराजमेव मृत्युमाहः ।

अन्वयः - एके तु आत्मावासम् ब्रह्मचर्यम् अमृतम् यमम् अन्यं मृत्युम् आहुः यः देवः पितृलोके राज्यम् अनुशास्ति, शिवानां शिवः अशिवानाम् अशिवः अस्ति ।

व्याख्या - एके = अविद्यापरायणाः जनाः आत्मनि = ज्ञानात्मनि बुद्धाविति वसतीति तम् आत्मावासं = बुद्धौ वर्तमानं ज्ञानस्वरूपमिति, ब्रह्मचर्यं = ब्रह्मनिष्ठम् अतएव अमृतं = मृत्युधर्मं रहितम् अमरणधर्माणं यमं = यमराजम् अन्यं = अपरं मृत्यु मृत्यवपरपर्यायम् आहुः = कथयन्ति, यः = यमः देवः = आदित्योऽस्ति तथा पितृलोके = परलोके राज्यं = स्वर्गनरकरूपं राज्यम् अनुशास्ति = शासनं करोति स्वर्गनरकव्यवस्थां व्यवस्थापयति । सः शिवानां = कल्याणानां शिवः = कल्याणम् पुण्यकर्मणां कल्याणकर्ता स्वर्गदाता अशिवानां = अपुण्यकर्मणाम् अशिवः = अकल्याणः नरकस्य दाताऽस्ति ।

अस्यादेशात्रिःसरते नराणां क्रोधः प्रमादो लोभरूपश्च मृत्युः ।

अहङ्गतेनैव चरन्विमार्गात्र चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ॥

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

प्रसंग - अस्मिञ्छ्लोके सनत्सुजातो वक्ति यत् - यमस्यैवादेशात् क्रोध-लोभ-मांहरूपा मृत्युद्वृताः मनुष्यमभिभवन्ति यैर्मोहितो जीव आत्मापरोक्षकरणात् पराङ्मुखस्सन् तिरोहितस्वरूपवान् भवति ।

अन्वयः - अस्य आदेशात् नराणां क्रोधः प्रमादो लोभरूपश्च मृत्युः निस्सरते च अहङ्गतेनैव विमार्गान् चरन् कश्चित् आत्मनो योगं न उपैति ।

व्याख्या - अग्न्य = यमग्न्य, आदशात् = आज्ञया एव, नाराणाम् = जीवानाम्, क्रोधः प्रमादा लोभश्च मृत्युः = मरणहेतुः, निःसरते = उद्भवति । यथा ज्ञानाभिमानिनी देवता यमः तथैव क्रोधादीनामप्यभिमानिन्यो देवताः यमस्य दामभूता एव, 'त्रिविधं नरकस्यंद द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादंतत् त्रयं त्यजेत् ॥' इत्युक्तदिशा आत्मनाशकत्वात् कामादीनां मृत्युरूपता मुतरां सिद्धा । अहङ्गतेनैव = अहङ्कारमाहित्येनैव, विमार्गान् चरन् = विषयोपभोगासक्तस्सन्, कश्चित् = कुमार्गगामी जीवः, आत्मनो योगम् = स्वं रूपम्, न उपैति = नहि प्रतिपद्यते । 'आग्न्यादेय' इति पाठे तु आसन्तऽस्मिन्नित्यास्यत् = क्रोधादीनामधिष्ठानभूतोऽहङ्कारः, तस्माद् एषः क्रोधादिरूप इत्यर्थः ।

ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ।

ततस्तान् देवा अनुविप्लवन्ते अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ॥

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

प्रसंग - अस्मिन्श्लोके सनत्सुजातः स्वस्वरूपज्ञानाभावं जायमानन् दोषानुपदिशति धृतराष्ट्राय ।

अन्वयः - मोहितास्ते तद्वशे वर्तमाना इतः प्रेताः तत्र पुनः पतन्ति ततः देवाः तान् अनुविप्लवन्ते अतः मृत्युः मरणाख्याम् उपैति ।

व्याख्या - ते = आत्मज्ञानपराङ्मुखाः क्रोधादिभिर्मोहिताः जीवाः, तादृशे = क्रोधादिरूपस्य मृत्योर्वशे, वर्तमानाः सन्तः, इतः = अस्माल्लोकात्, प्रेता = मृताः, तत्र यमलोके, पुनः नरकेषु, पतन्ति = गच्छन्तीत्यर्थः । ततः = जीवानां नरकेषु गतेषु सत्सु, देवाः = इन्द्रियाणि, अनुविप्लवन्ते = तत्र गच्छन्ति । इन्द्रियाणां देवाधिष्ठानकत्वाद् देवशब्देनाभिधानम् । एतस्मादेव कारणात् मृत्युः = अज्ञानम्, मरणस्य = प्राणत्यागस्य, आख्याम् = संज्ञाम्, उपैति = प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अमिथ्या वै प्रथमं हन्ति चैनं कामक्रोधां गृह्य चैनं न पश्चात् ।

एतान्वालान् मृत्यवे प्रापयन्ति धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ॥

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - द्रष्टव्यं श्लोक १ अस्मिन् श्लोके आचार्यः सनत्सुजातः विषयस्मरणं जन्यान् दोषानभिधत्ते ।

अन्वयः - अमिथ्या वै एनं प्रथमं हन्ति, तत् पश्चात् कामक्रोधां एवं गृह्य, एतान् वालान् मृत्यवे प्रापयन्ति, धीराः तु धैर्येण मृत्युं तरन्ति ।

व्याख्या - अमिथ्या = विषयचिन्तनं, वै = निश्चयेन, एवं = प्राणिनं, प्रथमं

= पूर्व, हन्ति = विनाशयति, तत्पश्चात् = तदनन्तरं कामो जायते, कामानामपूर्तं
 क्राधां भवति कामक्राधां च एवं = प्राणिनं विषयं नयतः ततश्च कामक्राधविषयादयः
 एतान् बालान् = ज्ञानरहितान् विषयवाग्नापगयणान् मृत्यवे = मरणाय प्रापर्यान्ति
 = नयन्ति, मारयन्तीति भावः, धीराः = विषयपराङ्मुखाः निष्कामाः तु धैर्येण =
 योगाभ्यासेन मृत्युं तरन्ति = जयन्ति ।

कामानुसारी पुरुषः कामाननुविनश्यति ।

कामान् व्युदस्य धुनुते यत्किञ्चित् पुरुषो रजः ॥

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

प्रसंग - अस्मिन् श्लोक आचार्यः सनत्सुजातः सकामानां पुरुषाणां
 निन्दापूर्वकं कामना रहितानां पुरुषान् प्रशंसयति ।

अन्वयः - कामानुसारी पुरुषः कामान् अंनुं विनश्यति, पुरुषः कामान् व्युदस्य
 यत्किञ्चित् रजः धुनुते ।

व्याख्या - कामान् = विषयवाग्नादीन् अनुसरति = अनुगच्छति तत्छीलः
 विषयासक्तः पुरुषः = प्राणी कामान् अनु = पश्चात् कामैः सहैवेति भावः विनष्टतां
 याति मृत्युं प्राप्नोति किन्तु यः पुरुषः = ज्ञानवान् जनः कामान् = विषयान् व्युदस्य
 = दूरं कृत्वा तदविमुखः सन् यत्किञ्चित् = किञ्चिन्मात्रमपि रजः = रजोगुणा-
 त्मकम् अज्ञानात्मकं कर्म धुनुते = विनाशयति एवञ्च कर्मरहितः सन् - 'क्षीयन्ते
 चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इति गीतोक्तदिशा मोक्षपदमनुयाति ।

देहोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते ।

गृह्यन्त एव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः ॥

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

प्रसंग - श्लोकेऽत्र कविः धृतराष्ट्रप्रश्नमुत्तरयन् मृत्युस्वरूपं प्रतिपादयन्
 देहस्यानित्यत्वं साक्षान्नरकत्वं च प्रतिपादयति किन्तु अज्ञानिनस्तमेव धावन्ति - इति
 कथयति -

अन्वयः - भूतानाम् अयं देहः अप्रकाशः नरकः प्रदृश्यते, श्वभ्रमम् उन्मुखा
 गृह्यन्त एव धावन्ति ।

व्याख्या - भूतानां = प्राणिनाम्, अयं = दृश्यमानः, देहः = शरीरम्,
 'अप्रकाशः = अप्रत्यक्षतया न साक्षात् नरकरूपेण अपि तु शरीररूपेणैति यद्वा
 अप्रकाशः = प्रकाशरहितः, अन्धे तमसि वर्तमानः नरकः = मलमूत्रयुक्तो नरक इव
 प्रदृश्यते = दृष्टिगोचरी भवति तथापि जनाः शरीरमुखायं धावन्ति यथा श्वभ्रं =

पृथि कृपादिकम् उन्मुखाः = मुखमपरि कृत्वा गच्छता जनाः धावन्ति -
तन्मुखसम्पादनाय व्यग्रा भवन्ति ।

कर्मादये कर्मफलानुरागान्तमानु ते यान्ति न तरन्ति मृत्युम् ।

सदर्थयोगानवगमात् समन्तात् प्रवर्तते भोगयोगेन देही ॥

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

प्रसंग - अस्मिच्छलोके सनत्सुजातो धृतराष्ट्रमुपदिशति यत् कर्मस्वभि-
प्रवृत्तानां जीवानां मोक्षो नहि भवति ।

अन्वयः - कर्मादये कर्मफलाऽनुरागाः तम् अनुयान्ति ते मृत्युं नहि तरन्ति,
देही सदर्थयोगानवगमात् समन्तात् भोगयोगेन प्रवर्तते ।

व्याख्या -- 'स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजंदि' त्यादिसूक्तिमनुरुध्यं कर्मकृते
कर्मफलानुरागाः = कर्माणां फलेष्वनुरागो येषां ते फलाभिसन्धियुक्ताः जीवाः, तत्र
कृतानां कर्मणां फलभूतेषु स्वर्गादिलोकेषु अनुयान्ति = कृतस्य कर्मणोऽदृष्टानुसारेण
प्रयान्ति, अत एव ते मृत्योरनन्तरमपि मृत्युचक्रं न तरन्ति । स्वर्गिणामपि जीवानाम्
= 'क्षीणे पुण्ये मृत्युलोकं विशन्ति' इति न्यायेन मर्त्यलोकगमनम्भ्रमणात् ।
सच्छब्दसाधनसप्तकानुगृहीतयमनियमाद्यष्टाङ्गोपेतः तस्यानवगमात् = अलाभात्,
समन्तात् = ऊर्ध्वाधस्तात्, देही = देहेन्द्रियमनः प्राणेष्वाम्भिमानी, भोगयोगेन =
भोगवासनया, देवमनुष्यतिर्यक्स्थावरेषु यानिषु प्रवर्तते ।

तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां मिथ्यार्थयोगस्य गतिर्हि नित्या ।

मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा स्मरन्नुपास्ते विषयान् समन्तात् ॥

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

प्रसंग - अस्मिच्छलोके आचार्यः सनत्सुजातो वक्ति यत् विषयाणां स्मरण-
मेवाखिलानामनर्थानां हेतुर्भवतीति तेषां विस्मरणमेवात्मकल्याणाय भवति ।

अन्वयः - (जीवानाम्) मिथ्यार्थयोगस्य (या) नित्या गतिः तद्वै इन्द्रियाणां
महामोहनं मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा पुरुषः समन्तात् विषयान् स्मरन् (तान्)
उपास्ते ।

व्याख्या - जीवानां यद्वि मिथ्यार्थयोगस्य = क्षणिकेषु शब्दादिविषि-
येष्वनुरागस्य, लाभार्थं नित्या = अनादिकालतः प्रवृत्तभोगवासनावशात् नित्यान-
मर्गिकी, गतिः = प्रवृत्तिः, तद्वै = तदेवेत्यर्थः इन्द्रियाणां महामोहनम् । अत्र
मिथ्याशब्दोऽपि अनित्यपरः, शब्दादिविषयाणामनित्यत्वात् । मिथ्यार्थयोगाभि-
हतान्तरात्मा = क्षणभङ्गुरेषु विषयेषु यो हि योगोऽनुरागः, तेनाभिहतान्तरात्मा =

व्यथितचित्तं जीवः, समन्तात् = सर्वतोभावेन, विषयान् = शब्दादिभाष्यान्, स्मरन्नेवोपासन् । अत एवात्मकल्याणकामिभिविषयाणां विस्मरणमेव कर्तव्यम् ।

सोऽभिध्यायन्नृत्पतितान्निहन्त्यादनादरेणाप्रतिबुध्यमानः ।

ननं मृत्युर्मृत्युरिवान्ति भूत्वा एवं विद्वान् यो विनिहन्ति कामान् ॥

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

प्रसंग - अस्मिन् श्लोके आचार्यः सनत्सुजातां विषयां पभोगाद् व्युपरत-
चित्तानुपश्लोकयति ।

अन्वयः - सः अभिध्यायन् अनादरेण अप्रतिबुध्यमानः उत्पतितान्
निहन्त्यात् यो विद्वान् एव कामान् विनिहन्ति एनं मृत्युः मृत्युरिव भूत्वा नहि अस्ति ।

व्याख्या - सः = संसारसन्तरणेच्छुः, अभिध्यायन् = आत्मानं चिन्तयन्,
उत्पतितान् कामानेव स्रग्वनितादिषु भाग्यवर्गेषु, अनादरेण = तुच्छत्वबुद्ध्या,
पथिपतिततृणलोष्ठादिवत् भोग्यानिवस्तूनि मत्वा, तान् अप्रतिबुध्यमानः =
अचिन्तयन्, उत्पतितान् कामानेव, निहन्त्यात् = विनाशयेत् । यो = मुमुक्षुः पुरुषः,
एवमुपर्युक्तप्रकारेण, विद्वान् = आत्मचिन्तनपरायणो भूत्वा, कामान् =
प्राप्यवस्तूनामभिलाषरूपान्, विनिहन्ति = विनाशयति, एवं मुमुक्षुपुरुषं मृत्युः =
अज्ञानम्, मृत्युरिव = यम इव, नहि अस्ति = प्रसते ।

अमूढवृत्तेः पुरुषस्येह कुर्यात् किं वै मृत्युस्तार्णं इवास्य व्याघ्रः ।

अमन्यमानः क्षत्रिय ! किञ्चिदन्यन्नाधीयीत निर्गुदन्निवास्य चायुः ॥

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

प्रसंग - काम्यवस्तुषु त्याज्यबुद्धियुक्तोः मुमुक्षुः पुरुषः सदा विषयाणां
विस्मरणमेव कुर्यादित्याह आचार्यस्सनत्सुजातः ।

अन्वयः - अस्य अमूढवृत्तेः पुरुषस्य तार्णः व्याघ्र इव मृत्युः किं कुर्यात् ?
क्षत्रिय ! अस्य निर्गुदन् इव किञ्चित् अमन्यमानः न अधीयीत ।

व्याख्या - अमूढवृत्तेः = विवेकिनः, पुरुषस्य = पुंसः, इह = लोके, मृत्युः
किं कुर्यात् = किमपि विपरीतं कर्तुं नहि प्रभवेदित्यर्थः, अस्य विवेकिनः पुरुषस्य कृते
तु मृत्युः तार्णो व्याघ्रो यथा भवति । यथा - तृणेन निर्मितं व्याघ्रं दृष्ट्वा भीतिर्नहि
जायते इत्युक्तनयेन नचिकेतस्सदृशाः विवेकिनो यमस्य स्वागतं व्याहरन्ति ।
यस्मादेवं वर्तते तस्मादेव कारणात् क्षत्रिय ! = हे धृतराष्ट्र ! अस्य = अज्ञानस्य,
आयुं = जीवनम्, निर्गुदन् = अपनेष्यन्, मुमुक्षुः पुरुषः अन्यत् किञ्चित् काम्यमान
स्त्र्यादिकम्, अमन्यमानः = तेषु त्याज्यबुद्धियुक्तत्वात् तं संस्मरन् नाधीयीत = नहि
संस्मरेत् ।

सः क्रोधलोभो मोहवानन्तरात्मा स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः ।

एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञाने तिष्ठन्न विभेतीह मृत्योः ॥

सन्दर्भ — पूर्ववत् ।

प्रसंग — मोह एवं मृत्युरूपेण परिणमते । निष्कामाः पुरुषास्तु संसारात् न प्रमुच्यन्ते ।

अन्वयः — य एषः त्वच्छरीरे अन्तरात्मा सः मोहवान् स वै क्रोधलोभो एवं जायमानं मृत्युं विदित्वा इह ज्ञानं तिष्ठन् मृत्योः न विभेति । तस्य विषयं मृत्युः (तथैव) विनश्यति, (यथा) मृत्योः विषयं प्राप्य मर्त्यः विनश्यति ।

व्याख्या — यः त्वच्छरीरे = तव देहे, एषः = अस्मत्प्रत्ययविषयः, अन्तरात्मा = जीवः, सः मोहवान् = देहादिष्वनात्मस्वात्मबुद्धिरूपविपर्यस्तज्ञानवान् । सः = मोह एव, क्रोधलोभमृत्युरूपो भवति, एवमुपर्युक्तप्रकारेण, मोहाज्जायमानं मृत्युं, विदित्वा = ज्ञात्वा, मुमुक्षुः पुरुषः इह = लोके, ज्ञाने तिष्ठन् = ज्ञाननिष्ठ इत्यर्थः मृत्योः = यामत्, नहि विभेति । तस्य = ज्ञानस्य, विषये = गोचरे, मृत्युः = यमः, तथैव विनश्यति यथा मृत्योः = यमस्य, विषयं प्राप्य = विषयभूत इत्यर्थः, मर्त्यः = जीवः विनश्यति ।

एवं ह्यविद्वानुप्रयाति तत्र तत्रार्थजातं च वदन्ति वेदाः ।

स नेह आयाति परं परात्मा प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् ॥

सन्दर्भ — पूर्ववत् ।

प्रसंग — अत्र इज्यया द्विजातीनां येषां लोकानां व्यपदेशोऽस्ति यान् वेदा अपि परार्थान् कथयन्ति, तत्कर्म विद्वान् कथं नेतिइति धृतराष्ट्रेण पृष्ठः सनत्सुजातस्तमुत्तरयन् कथयति —

अन्वयः — एतं हि अविद्वान् तत्र उपर्यात्, तथा वेदाः अर्थजातं च वदन्ति स परं परात्मा मार्गान् निहत्य इह मार्गेण न आयाति ।

व्याख्या — एवं = वेदोक्तप्रकारेण इज्ययेति अविद्वान् = अज्ञानी जैनस्तत्र = यज्ञादि-कर्म उपयाति = प्राप्नोति करोतीतिः तथा च वेदाः = ऋग्यजुःसामादयः अर्थजातं = स्वर्गादिप्राप्तिप्रयोजनं वदन्ति = कथयन्ति, प्रतिपादयन्ति, परं = किन्तु स परात्मापरः = प्रकृष्टः, आत्मा = ज्ञानं यस्य स आत्मनि परमात्मनि चाभेदबुद्धिः मार्गान् वैदिकमार्गान् हिंसायुक्तयज्ञादिकर्ममार्गान् निहत्य = परित्यज्य इह मार्गेण = यज्ञादिपथा न आयाति = न गच्छति अपि तु ज्ञानात्मकपरमेव मार्गमाश्रयति ।

दोषो महानत्र विभेदयोगे ह्यनादियोगेन भवन्ति नित्याः ॥

सन्दर्भ — पूर्ववत् ।

प्रसंग - अत्र ब्रह्मविषयं अन्य कः नियोक्ता ? किमस्य कार्यम् ? इत्यादिर्विषयं राजा धृतराष्ट्रेण पृष्ठः मनन्मुजातस्तमुत्तरयन् ब्रह्मणः प्रतिपादनं करोति -

अन्वयः - अत्र विभेदयोगं महान् दोषः हि अनादियोगेन नित्याः भवन्ति, अनादियोगेन अस्य आधिक्यं न अपैति तथा पुंसः भवन्ति ।

व्याख्या - अत्र = परमात्मनः विभेदयोगं = नावात्त्वविषये महान् दोषः = मन्देहोऽस्ति, तत्कथनं कठिनमस्ति, हि. = यतो हि अनादियोगेन = मायाप्रभावेण नित्याः अपि जीवाः अनित्याः = क्षणभङ्गुराः भवन्ति, अनादियोगेन = माया-प्रभावतः अस्य जीवस्य ब्रह्मणो वा आधिक्यं = महत्त्वं न अपैति = दूरं न गच्छति न्यूनतां न याति तथा = किञ्चानादियोगं पुंसः = बहवो भवन्ति । माया एव तमेकं पुरुषमजमपि नानारूपेण प्रदर्शयति । यथा = एकोऽहं बहु स्याम' इति श्रुतिः ।

य एतद्वा भगवान्स नित्यो विकारयोगेन करोति रिश्वम् ।

तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्यते तदर्थयोगे च भवन्ति वेदाः ॥

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

प्रसंग - द्रष्टव्यं सः परमात्मैव स्वपरिमाणशक्त्या विश्वं सृजति परमात्मनो जगत् कर्तृशक्तेः योगं वेदा अपि वर्णयन्ति ।

अन्वयः - य एतत् वा नित्यः भगवान् स विकारयोगेन विश्वं करोति, तथा च तच्छक्तिः इति मन्यते स्म तदर्थयोगे च वेदाः भवन्ति ।

व्याख्या - यः प्रसिद्धः एतत् = परामार्थयुक्तः, नित्यः = जननमरणा-दिधर्मरहितः भगवान् = पण्डितैर्व्ययुक्तः भगवान् वासुदेवः, स एव विकारयोगेन = विकारद्वारा मायाप्रभावेणेति विश्वं = जगत् करोति = उत्पादयति, अर्थात् प्रकृतिस्तु भगवान् वासुदेवः जगत् तस्य विकारभूतमिति, तथा = जगन्निर्माणात्मिका च तस्य भगवतः शक्तिः = मायायद्वामाया तस्य = परब्रह्मणः शक्तिस्वरूपा इति मन्यते स्म = वेदः वेदशास्त्रज्ञैश्च विद्वद्भिः अनुज्ञातमस्ति, तस्य = परमात्मनः, अर्थः = माया तस्याः योगे अर्थात् मायापरिच्छिन्ने ब्राह्मण वेदाः भवन्ति = वेदाः मायापरिच्छिन्नस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपादनं कुर्वन्ति, अयं भावः = ब्रह्मणि मायया परिच्छिन्ने जाते जगते गृष्टिर्भवति इति प्रसिद्धः अस्यैव तथ्यस्य प्रतिपादनं वेदाः कुर्वन्ति ।

तस्मिन् स्थितो वाप्युभयं हि नित्यं ज्ञानेन विद्वान् प्रतिहन्ति सिद्धम् ।

यथाऽन्यथा पुण्यमुपैति देही तथागतं पापमुपैति सिद्धम् ॥

सन्दर्भ = पूर्ववत् ।

प्रसंग = अत्र श्लोके 'कञ्चिन् पापं कर्गति, कञ्चित्पुण्यं कर्गति, अनयोः पापपुण्ययोः किं वराय इति धृतराष्ट्रेण पृष्ठः समन्वुजातः तं पापपुण्ययोः व्याख्यानं करोति =

अन्वयः = तस्मिन् स्थितः अपि वा विद्वान् उभयं नित्यं ज्ञानेन प्रतिहन्ति इति सिद्धम् । वेही यथा अन्यथा आगतं पुण्यम् उपैति तथा आगतं पापम् उपैति इति सिद्धम् ।

व्याख्या = तस्मिन् = पापपुण्यमाचरम् इति भावः अपि वा विद्वान् = नित्यानित्यविवेकज्ञः उभयं = पापपुण्यं नित्यं = अद्यश्च नित्यमेव वा ज्ञानेन = बुद्ध्या वा प्रतिहन्ति = विनाशयति, परब्रह्मणो दर्शनेन पुण्यापुण्यात्मकमुभयमपि विनाशयति = 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् वृष्टे पराचरे' इति सिद्धान्तात् । परब्रह्मणो दर्शनात् प्राक्दशायां तु यथा = येन प्रकारेण आगतं = प्राप्तं कृतमिति पुण्यं = पुण्यकर्मफलम् उपैति = प्राप्नोति इति सिद्धम् = निश्चितम् ।

गत्वा भवं कर्मणां भुज्यतेऽस्थिरं शुभस्य पापस्य च चापि कर्मणा ।

धर्मेण पापं प्रणुदतीह विद्वान् धर्मो बलीयानिति तस्य विधिः ॥

सन्दर्भ = पूर्ववत् ।

प्रसंग = द्रष्टव्यं श्लोक १५ अस्मिन् श्लोके आचार्यः समन्वुजातः पापस्य पुण्यबाध्यतामुपदिशति धृतराष्ट्रम् ।

अन्वयः = (सः) गत्वा कर्मणा शुभस्य पापस्य च उभयम् भुज्यते स चापि विद्वान् इह धर्मेण कर्मणा पापं प्रणुदति, तस्य धर्मः बलीयान इति विधिः ।

व्याख्या = सः = जीवः, आत्मा = परलोकमाप्त्वा, कर्मणा = पुण्यस्य पापस्य च कर्मणः फलरूपेण शुभस्य = पुण्यस्य पापस्य च उभयं = द्विविधं स्वर्गनरकादिरूपम् अस्थिरं = क्षणिकं फलं 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इति विशा भुज्यते = प्राप्नोति । स चापि विद्वान् = यः खलु विद्वान्ऽस्ति कर्त्तव्याकर्त्तव्य-पापपुण्यविवेकशीलोऽस्ति स तु इह = अस्मिन् संसारे धर्मेण = पुण्येन कर्मणा = कार्येण पापं = अधुभं कर्म प्रणुदति, अपह्नारयति, तथा = एवं पुण्येन पापापनीढात् तस्य-पुरुषस्य धर्मः = पुण्यं बलीयान् = पापापेक्षया बलवत्तरः इति विधिः = जानीहि ।

तस्य सम्यक् समाचारमाहुर्वैविधौ जनाः ।

नैनं मन्यन्ते भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनम् ॥

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

प्रसंग - अस्मिन् श्लोके आचार्यः मनत्सुजातो वक्ति यत् आत्मज्ञा अपि जनाः नित्यानां कर्मणाम् अनुष्ठानं कुर्वन्ति ।

अन्वयः - वेदविदो जनाः तस्य सम्यक् समाचारम् आहुः । वाह्यः आभ्यन्तरम् एनं जनं भूयिष्ठं न मन्यते ।

व्याख्या - तस्य = नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तादिरूपस्य धर्मस्य, समाचारम् = सम्यगनुष्ठानम्, वेदविदो जनाः = विधिवाक्योक्ताचाराणामनुष्ठानमावश्यकम्बु-
कुर्वन्तः आत्मज्ञानपराङ्मुखाः वैदिकाः जनाः, सम्यक् = समीचीनम् आहुः ।
- वाह्यम् = औपाधिकेषु वर्णाश्रमादिषु अभिनिवेशत्वाद् बहिर्मुखम्, वैदिकत्वात्
निष्कामत्वाच्चाभ्यन्तरम्, एनम् = ऐहिकामुष्मिकफलेभ्यो निरपेक्षतया केवलं
कर्मपरायणं जनम्, भूयिष्ठमत्यन्तं, न मन्यते = सामान्यतस्तु सम्मानयेदेव ।

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चौरैणात्मापहारिणा ॥

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

प्रसंग - अस्मिन् श्लोके आचार्यः मनत्सुजातो वक्ति यत् आत्मज्ञान-
राहित्यमेव जीवनस्य महत्तमं पापं विद्यते ।

अन्वयः - यः अन्यथा सन्तम् आत्मानम् अन्यथा प्रतिपद्यते तेन आत्मापहा-
रिणा चौरैण किं पापं न कृतम् ?

व्याख्या - यो = ह्यनात्मज्ञः, अन्यथा सन्तम् = कर्तृत्वभोक्तृत्वादियुतं
स्वभावतः सत्यकामत्व-सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणसमन्वितं देहेन्द्रियमनः प्राणधीभ्यो
भिन्नम्; आत्मानम् अन्यथा = देहेन्द्रियमनः प्राणज्ञानरूपेण स्वभावतः कर्तृत्वा-
दिराहित्येन, प्रतिपद्यते = मनुते । तेन आत्मापहारिणा - आत्मस्वरूपस्य
विपर्यासकारिणा अतएव चौरैण, किं पापं न कृतम् ? सर्वविधमेव कृतमिति
यावत् । आत्मनः कर्तृत्वादिक हि = 'भोक्ता भोग्यं प्राणः सत्य मत्वा' 'विज्ञानं यज्ञ
तनुत कर्माणि तनुतेऽपि च' इत्यादिकाः श्रुतयः, 'कतां शास्त्रार्थवत्त्वात्'
'व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः' प्रभृतीनि सूत्राणि; 'तत्रैव सति कर्तारम्'
इत्यादिकाः स्मृतयश्च प्रतिपादयन्ति ।

अश्रान्तस्यावदादाता सम्मतो निरुपद्रवः ।

शिष्टो न शिष्टवत् सः स्याद् ब्राह्मणो ब्रह्मवित् कविः ॥

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

अनिवार्य संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

| २७

प्रसंग - अस्मिन् श्लोके आचार्यः मनत्सुजातः वक्ति यत् निगूढाचारवान् पुरुषः शिष्टोऽपि सन् अशिष्टवदाभाति ।

अन्वयः - (यो निगूढाचारः पुरुषः) अश्रान्तः, अनादाता सम्मतः निरुपद्रवः स्यात्, शिष्टः न शिष्टवत् सः ब्राह्मणः ब्रह्मवित् कविश्च स्यात् ।

व्याख्या - यः निगूढाचारः पुरुषः, अश्रान्तः = शारीरिकमानसिक-श्रान्तिरहितः, अनादाता = अपरिग्रही, सज्जनानां सम्मतः, अत एव शरीरधर्मभूतैः अशनायापिपासादिकैः रहितत्वात् निरुपद्रुतः स्यात् । किञ्च विहितानां स्ववर्णाश्रमानुकूलानां सर्वेष्वनित्यनैमित्तिकानां कर्ममाचरणयुक्तत्वात् शिष्टोऽपि स्वचर्यायाः प्रकाशनपराङ्मुखत्वात् शिष्टवद्ब्रह्मि प्रतीयेत, सो ब्राह्मणो = ब्रह्मज्ञः, ब्रह्मवित् = ब्रह्मवेत्ता, कविः = क्रान्तदर्शी च स्यादिति ।

अनाद्या मानुषे वित्ते आद्या दैवे तथा (क्रतौ) वेदे च ये द्विजाः ।

ते दुर्द्धर्षा दुष्प्रकम्प्याः विद्यात् तान् ब्रह्मणस्तनूम् ॥

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

प्रसंग - अस्मिञ्छ्लोके आचार्यः मनत्सुजातो वैदिकाचारसम्पन्नरान् प्रशंसति -

अन्वयः - ये द्विजाः मानुषे वित्ते अनाद्याः तथा दैवे आद्याः ते दुर्द्धर्षाः दुष्प्रकम्प्याः तान् ब्रह्मणस्तनून् विद्यात् ।

व्याख्या - ये = सर्वसङ्गत्यागसमन्विताः, द्विजाः = त्रैवर्णिकाः, मानुषे वित्ते = लौकिकानां मानवसुलभानां पुत्रमित्रकलत्रसम्पत्त्यादीनां विषये, अनाद्याः = असम्पन्नाः सन्ति, किञ्च ये दैवे = श्रौतग्राह्यशास्त्रैकवेद्ये धर्मादौ, क्रतौ = परामात्मारधनरूपायां 'स क्रतुं कुर्वीत इत्यादिषु श्रुतिषु प्रोक्तायामुपासनायाञ्च, आद्याः = सम्पन्नाः सन्ति, आद्या वेदे = ये द्विजा इति पाठभेदेऽप्ययमर्थः सुगमः । ते ब्राह्मणाः दुर्द्धर्षाः = अप्रसहनीयाः, दुष्प्रकम्प्याः = अविचाल्याश्च भवन्ति । तान् = ज्ञानिनः, ब्रह्मणस्तनून् = 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' इति मन्येनात्यन्तप्रियत्वाद् ब्रह्मणः शरीरम् विद्यात् = अवगच्छेत् ।

सर्वान् स्विष्टकृतो देवान् विद्याद् य इह कश्चन ।

न समानो ब्राह्मणस्य तस्मिन् प्रयतते स्वयम् ॥

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

प्रसंग - अस्मिन् श्लोके आचार्यः मनत्सुजातः परमपुरुषार्थाय मोक्षाय यततां ब्रह्मज्ञानिनां सर्वक्रतुकर्तृभ्यः श्रेष्ठ्यमाह ।

अन्वयः = इह यः कश्चन सर्वान् । गन्धर्वान् देवान् विद्यान् यः नो गन्धर्वान्
प्रयतते ब्राह्मणस्य समानो न भवति ।

व्याख्या = इह = जगति, यः कश्चन = अथर्ववेदादिकानां सर्वेषाम् ऐहिका
मुष्मिकाणां काम्यानां वस्तुनां फलप्रदानाणां कर्तृनां कर्ता सर्वान् = सकलान्
स्विष्टकृतः = स्विष्टं शोभनांशः = निश्चयज्ञानादिकं, ये यागान् प्रीताः मन्त्र
यजमानाय कुर्वन्ति ते स्विष्टकृतो देवाः, मान् सर्वान्, देवान्, विद्यान् = साक्षात्
कुर्यात्, सोऽपि ब्राह्मणस्य = ब्रह्मज्ञस्य, समानः = मनुष्यो, न = नहि
भवितुमर्हति ।

न वै मानस्य मौनस्य सहितो वसतः सदा ।

अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः ॥

सन्दर्भ = पूर्ववत् ।

प्रसंग = छायातपयोरिवात्यन्तविरुद्धयोर्मानमौनयोः कदापि सामानाधिकरण्य
न भवतीत्याहामिज्जलौकं आचार्यः समत्पुजातः ।

अन्वयः = वै मानस्य मौनस्य मता महितः न वसतः । हि अयं लोकः मानस्य
असौ मौनस्येति तद् विदुः ।

व्याख्या = वै = मिश्रयेन, मानस्य = स्वमाहात्म्यप्रकाशनरूपं लोकसम्मा
नावाप्तेः कारणभूतं सकामकर्मोपुद्धानम्, मौनस्य = चरमपुरुषार्थवाप्तिरूपयोगिना
तत्त्वहितमुपार्थानां स्वरूपधातात्म्यविरिशीलनरूपं मुनेः कर्म, योगिचर्यैत्वर्थः, सदा =
सर्वदा, सर्वमिज्जपि काले, सहितो न वसतः = सामानाधिकरण्यं न भवतः । हि = यतः
मानस्य = सकामकर्मोपुद्धानस्य, फलम् अयं लोकः = सन्निकृष्टा प्रपञ्चान्तर्गत
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तव्यापिनी लौकिकी समृद्धिः भवति । मौनस्य = माधनमपत्काम
गृहीतमममा अविच्छिन्नमृतिमन्तानेन परमपुरुषस्वरूपचिन्तन-स्तम्बः, फलम् अयं
= विप्रकृष्टः 'त्रिषादय्यामृतं दिवि' इति श्रुत्युक्तो मोक्षो भवति । मानार्थिनां मोक्ष
दुःसम्पादः, मौनिमाज्जेलोको दुस्सम्पाद इत्याशयः ।

श्रीः सुखस्यैव संवासः सा चापि परिपन्थिनी ।

ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ! ॥

सन्दर्भ = पूर्ववत् ।

प्रसंग = अग्निम् जलोके लौकिकयोः समृद्धेः मोक्षप्रतिबन्धकत्वमाहाचार्य
समत्पुजातः ।

अन्वयः = क्षत्रिय । इह मुखस्य मयामः श्रीः सा चापि परिपन्थिनी ति
प्रज्ञाहीनेन ब्राह्मी श्रीः सुदुर्लभा ।

आनयाय संस्कृत भागवती द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

। २१

व्याख्या - क्षत्रियं = हे धृतराष्ट्र ! इह = लोके, धर्मश्वर्याभिजनग्रन्था श्रीः, मुख्य = लौकिकगमृद्धिरूपः, गंवामः = आधिष्ठानम्, मा = श्रीराप्ते, मुमुक्षाः = मोक्षाधिगमस्य, परिपन्थिनी = सांगादीनामनिन्दकारित्वान् प्रतिबन्धिका, हि = यतः, प्रज्ञाहीनं = विद्याविहीनं सकामकर्मानुष्ठानजन्यं लौकिकगमृद्धिमम्पन्नं पुरुषेण, ब्राह्मी श्रीः = 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् मह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति श्रुता 'भागमात्रमाभ्यालिङ्गाच्च' इति मन्त्रं च प्राक्ता आविर्भूतगुणाष्टकत्वरूपा मोक्षप्राप्तेस्वरूपा, सुदुर्लभा = अत्यन्तदुर्लभा ।

द्वाराणि तस्येह वदन्ति सन्तो बहुप्रकाराणि दुराचराणि ।

सत्यार्जवे ह्रीदमशौचविद्या, यथा न मोहप्रतिबन्धनानि ॥

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

प्रसंग - अस्मिन्लोकं आचार्यः सन्तुजातः मृत्योर्द्वारभूतस्य मोहस्य निरामकानि साधनानि ब्रूते ।

अन्वयः - तस्य द्वाराणि इह सत्यार्जवं ह्रीदमशौचविद्याः बहुप्रकाराणि दुराचराणि सन्तः वदन्ति यथा मोहप्रतिबन्धनानि न ।

व्याख्या - तस्य = ब्रह्मसुखस्य प्राप्तेः, द्वाराणि = साधकतमानि, इह = लोके, दुराचराणि = दुस्सम्प्राप्तानि, सत्यार्जवे = यथार्थभाषणं सत्यम्, करणत्रयं (मनसा-वाचा-कर्मणा च) समानरूपेण कैतवरहितमाचरणमार्जनम्, ह्रीः = लोकापवादभयम् । दमः = इन्द्रियनिग्रहः । शौचम् = बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः, मृज्जलाभ्यां बाह्यशुद्धिः, चिवेकविमोकादिना मनः-शोधनमाभ्यन्तरशुद्धिः । विद्या = पराऽपरा च । अपराविद्यान्तर्गतानां शास्त्राणामध्ययनेन कर्मणामल्पास्थिरफलप्रदत्वं ज्ञात्वा परया विद्यया तत्त्वहितपुमर्थानां स्वरूपयाथात्म्यं ज्ञात्वा मोक्षमधिगच्छति । सत्यार्जवे ह्रीदमशौचविद्यारूपाणि बहुप्रकाराणि सन्तः = मज्जनाः आत्मस्वरूपा-याथात्म्यज्ञातारः वदन्ति । यथा = येन प्रकारेण, अनुष्ठितेषु साधनेषु सन्तु मोहप्रतिबन्धनानि = प्रमादापरपर्यायभूतस्य मोहस्य प्रतिबन्धनानि = उपप्लम्भकानि लोभक्रोधेर्ष्यादीनि, न प्रभवन्ति ।

द्वितीयोऽध्यायः

कस्यैष मौनः कतरत्र मौनं

प्रवृद्धिं विद्वद्भिर् मौनभावम् ।

मौनेन विद्वानुत याति मौनं

कथं मुने ! मौनमिहाचरन्ति ॥

अन्वयः - धृतराष्ट्र उवाच - विद्वन् ! कस्य एषः मौनः ? कतरन् नु मौनम् ?
इह मौनभावं प्रवृद्धि । विद्वान् मौनेन ब्रह्म याति उत ? मुने ! इह कः
मौनमाचरन्ति ?

सन्दर्भ - अयं श्लोकः मनत्सुजातीय दर्शनस्य द्वितीयस्मादध्या-
यादुद्धृतोऽस्ति ।

प्रसंग - मौनमाहात्म्यं श्रुत्वा राजा धृतराष्ट्रः सनत्सुजातं परिपृच्छति -

व्याख्या - धृतराष्ट्रः, उवाच = उक्तवान् - विद्वन् = हे ज्ञानि-
न सनत्सुजात ! कस्य = कीदृशस्य, एषा = वागाद्युपरमलक्षणः, मौनः भवतीति ?
कतरन् नु = मौनस्यात्मस्वरूपार्थत्वाच्च एतयोरसंभाषणात्मस्वरूपं, मौनम् ? इह
= अत्र, मौनभावम् = मौनरहस्यम् प्रवृद्धि = सम्यग्रूपेण निर्दिशतु, विद्वान् = प्राज्ञः,
मौनेन = असंभाषणेन, मौनम् = ब्रह्म, याति = प्राप्नोति, उत = आहोस्विदन्येन ?
मुने ! = हे सनत्सुजात ! इह = अस्मिन् लोके कथम् = केन प्रकारेण, मौनम्
आचरन्ति ?

यतो न वेदा मनसा सहैनमनुप्रविशन्ति ततः स मौनम् ।

यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथायं स तन्मयत्वेन विभाति राजन् ॥

अन्वयः - सनत्सुजातः उवाच - राजन् ! यतः वेदाः मनसा सह एनं न
अनुप्रविशन्ति. ततः सः मौनम् तथा अयं वेदशब्दः यत्र उत्थितः, स तन्मयत्वेन
विभाति ।

सन्दर्भ - पूर्ववत् ।

प्रसंग - राज्ञो धृतराष्ट्रस्य प्रश्नानामुत्तरं प्रदातुकामो भगवान् सनत्सुजातः
प्राह -

व्याख्या - सनत्सुजातः = सनत्कुमारः, उवाच = उक्तवान् राजन् ! = हे नृप
धृतराष्ट्र, यतः = यस्मात्, वेदाः = ऋग्वेदादयश्चत्वारो वेदाः, मनसा सह, एनम्
= परमात्मानम् न, अनुप्रविशन्ति = विषयीकर्तुं शक्नुवन्ति, ततः = तस्माद्, सः
= अवाङ्मनोगोचरः परमात्मा, मौनम् = मौनसंज्ञको भवतीति, तथा. अयम् =
एषः, यत्र = यस्मिन् ब्रह्मणि, वेदशब्दः = शब्दात्मकवेदः उत्थितः = प्रादुर्भूतः
भवतीति, सः = परमात्मा, तन्मयत्वेन = तद्गुणतया ज्योतिर्मयत्वेन, विभाति =
भामते ।

नैनं सामान्यो वापि यजुषि च विचक्षण ।

त्रायन्ते कर्मणः पापात्र ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥

अनिवार्यं संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

। ३१

अन्वयः - सनत्सुजातः उवाच - विचक्षण ! मामानि च ऋचः यजूंषे वा अपि एनं पापात् कर्मणः, न त्रायन्ते, ते मिथ्या अहं न ब्रवीमि ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - धृतराष्ट्रस्य वेदाध्येतुर्पापाचरणं दाषां भवति वा न वेति प्रश्नम्यात्तरं प्रदातुकामः प्राह भगवान् सनत्सुजातः -

व्याख्या - सनत्सुजातः, उवाच = उक्तवान् - विचक्षण = धीमन् ! मामानि च = मामवेदश्च, ऋचः = ऋग्वेदः, यजूंषि = यजुर्वेदः, वा अपि, एनम् = वेदाध्ययनं कुर्वन्तं पापाचारिणम्, पापात् कर्मणः = पापकर्मफलभोगात्, न त्रायन्ते = नैव रक्षाकर्तुं शक्नुवन्ति, ते = तुभ्यम्, मिथ्या = असत्यम्, अहम् = सनत्सुजातः, न ब्रवीमि = न कथयामि ।

न छन्दांसि वृजिनात् तारयन्ति

मायाविनं मायया वर्तमानम् ।

नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा -

छन्दास्येनं प्रजहन्त्यन्तकाले ॥

अन्वयः - छन्दांसि मायया वर्तमानं मायाविनं वृजिनात् न तारयन्ति, जातपक्षाः शकुन्ताः नीडम् इव छन्दांसि एनम् अन्तकाले प्रजहन्ति ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - वेदाः पापिनं किं कुर्वन्तीत्यत्राह -

व्याख्या - छन्दांसि = वेदाः, मायया = कापट्यपूर्णं, वर्तमानम् = व्यवहारं कुर्वन्तम्, मायाविनम् = मिथ्याचारिणम्, कपटिनमित्यर्थः, वृजिनात् = पापात्, न तारयन्ति = सन्तारयितुं न शक्नुवन्ति, यथा, जातपक्षाः - जानाः = उत्पन्नाः पक्षाः येषां ते, शकुन्ताः = पक्षिण, नीडम् = म्याश्रयं कुलायम्, त्यजन्ति, इव = तथैव, छन्दांसि = वेदाः, अन्तकाले = प्राणत्यागसमये, एनम् = स्वाश्रयभूतं पापिनम् प्रजहन्ति = परित्यजन्ति ।

तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जगद् भाति महानुभाव ।

निर्दिश्य सम्यक् प्रवदन्ति वेदास्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ति ॥

अन्वयः - सनत्सुजातः उवाच - महानुभाव ! तस्यैव नामादिविशेषरूपैः इदं जगत् । तथा वेदाः सम्यक् निर्दिश्य प्रवदन्ति । तत् विश्ववैरूप्यम् उदाहरन्ति ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः — श्रुतराष्ट्रस्य वेदमाहात्म्यविषयान्धितां शंकां निवारयन् परमपुरुषार्थं परमात्मानं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारस्तथा —

व्याख्या — सनत्सुजातः, उवाच — उक्तवान् — महानुभाव — हे महोदय, तस्य — परमात्मनः, एव, नामादिविशेषरूपः = नामरूपात्मभिः, इदं जगत् = दृश्यगोचरसारः, यत्किञ्चिद्बुद्ध्यते तत्पर्यायमित्यर्थः, भाति = भासते, तथा = तथाविधम्, वेदाः = छन्दांसि, सम्यक् निर्दिश्य प्रववन्ति तत् = ब्रह्मा, विश्ववैरूप्यम् = विश्वस्मात् = जगतः, वैरूप्यम् = बिलक्षणम्, विश्वरूपविपरीतस्वरूपमित्यर्थः उवाहरन्ति = उवाहरणरूपेण निर्दिशन्ति ।

तदर्थमुक्तं तप एतविज्या ताभ्यामसी पुण्यमुपैति विद्वान् ।

पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात् स जायते ज्ञानविदीपितात्मा ॥

अन्वयः — तदर्थम् एतत् तपः इज्या उक्तम् ताभ्याम् असी विद्वान् पुण्यम् उपैति, पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात् सः ज्ञानविदीपितात्मा जायते ।

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — अस्मिन् श्लोके ईश्वरार्थमनुष्ठीयमानानां तत्प्राप्तिसाधनज्ञाना-
पेक्षितशुद्धिद्वारेण पारम्पर्येण पुरुषार्थत्वं दर्शयति भगवान् सनत्सुजातः —

व्याख्या — तदर्थम् = तस्य = विश्ववैश्ववैरूप्यस्य ब्रह्मणः, अर्थम् = निमित्तात् ईश्वरप्राप्त्यर्थमित्यर्थः, एतत्, तपः = कृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतविधानम्, इज्या = ज्योष्टिमादियागविधानम्, उक्तम् = कथितम्, वेदेनेति शेषः, ताभ्याम् = इज्यातपोभ्याम्, असी विद्वान् = पूर्वोक्तविनियोगज्ञ ईश्वरार्थं कर्मानुतिष्ठन्, पुण्यम्, उपैति = प्राप्नोति, पुण्येन, पापं = कल्मषम्, विनिहत्य = क्षपयित्वाः पश्चात् = पापनाशोत्तरम्, सः = क्षपित कल्मषः, ज्ञानविदीपितात्मा-ज्ञानेन — ब्रह्मकारया चैतावृत्त्या, विदीपितः = प्रकाशितः, आत्मा — आत्मतत्त्वः, जायते = भवति, अद्वितीयब्रह्मस्वरूपो भवतीत्यर्थः ।

ज्ञानेन चात्मानुपैति विद्वान्-

नथान्यथा वर्गफलानुकाङ्क्षी ।

अस्मिन् कृतं तत् परिगृह्य सर्व-

अमुत्र भुङ्क्ते पुनरेति मार्गम् ॥

अन्वयः — च विद्वान् ज्ञानेन आत्मानम् उपैति, अथ अन्यथा वर्गफलानु-
काङ्क्षी अस्मिन् कृतं तत् सर्वं परिगृह्य अमुत्र भुङ्क्ते, पुनः मार्गम् एति ।

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

अनिवार्य संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

। ३३

प्रसंगः - सम्प्रति निष्कामबुद्धिकृतकर्मणा चित्तशुद्धिद्वारेण ब्रह्मप्राप्तिं निर्दिश्य इह सकामबुद्धिकृतकर्मणा परलोकं फलभोगानन्तरं पुनर्जन्मत्वं प्रदर्शयति -

व्याख्या - च = एवम्, विद्वान् = आत्मवित्, ज्ञानेन = आत्मज्ञानेन ब्रह्मकारया चेतावृत्त्यात्मन्यात्मबुद्ध्या, आत्मानम् = परमात्मानम्, उपति = प्राप्नोति, अथ = पक्षान्तरे, अन्यथा = अनात्मन्यात्मबुद्ध्यात्मज्ञानाभावेन, वर्गफलानुकाङ्क्षी = बुद्ध्वा आत्मानं स्वयविषयोपहारमुख्यनावृणांतीति वर्गः = इन्द्रियगणस्तस्य फलं = स्वर्गाद्विषयमुखं तदाकाङ्क्षी = अभिलिप्सुः, मन् अस्मिन् = इह लोके, कृतम्, तत् = यज्ञादिकम्, सर्वं परिगृह्य, अमुत्र = परलोके, तत्फलम्, भुङ्क्ते = कृतकर्मणां फलभागं करांतीति, पुनः = ततः कर्मफलभोगशेषात्, मार्गम् = संसारमार्गम्, इह लोकं मत्त्यमित्यर्थः, एति = प्राप्नोति, पुनर्जन्मं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषा-

स्तथा नृशंसानि च सप्त राजन् ।

ज्ञानादयो द्वादश घाततानाः

शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥

अन्वयः - सनत्सुजातः उवाच - राजन् । यस्य क्रोधादयः द्वादश दोषाः तथा च सप्त नृशंसानि, च द्विजानां शास्त्रे ये ज्ञानादयः द्वादशः गुणाः आततानाः विदिताः ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - अस्मिन् श्लोके राज्ञो धृतराष्ट्रस्य प्रश्नम्योत्तरं प्रदातुकामो भगवान् सनत्सुजातः तपसां दोषान् गुणांश्च दर्शयति -

व्याख्या - सनत्सुजातः, उवाच = उक्तवान् - राजन् = हे नृप धृतराष्ट्र ! यस्य = तपसः, क्रोधादयः - क्रोध आदिर्येषां ते क्रोधादयः, द्वादश = द्वादश संख्यकाः, दोषाः = कल्मषाः तथा च = तथैव च, सप्त = सप्तसंख्यकानि, नृशंसानि = घातकानि, सन्तीतिशेषः । च = एवम्, द्विजानाम् = ब्राह्मणानाम्, शास्त्रे = वेदशास्त्रे, ये, ज्ञानादयः = ज्ञानमादिर्येषां ते ज्ञानादयः, द्वादश = द्वादशसंख्यकाः, गुणाः, आततानाः = विस्तीर्यमाणाः, विदिता = उक्ताः, तान् गुणान् दोषांश्च वक्ष्यामीत्यर्थः ।

क्रोधः कामो लोभमोहो विवित्सा-

ऽकृपासूया मानशोकौ स्पृहा च ।

ईर्ष्या जुगुप्सा च महागुणेन

सदा वर्ज्या द्वादशैते नरेण ॥

अन्वयः — क्रोधः कामः लोभमाहौ विवित्सा अकृपा अमूया मानशांकौ स्पृहा च ईर्ष्या जुगुप्सा च एते द्वादश महागुणं नरेण सदा वर्ज्याः ।

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — श्लोकेऽग्निं क्रोधादीन् द्वादश दोषान् दर्शयति —

व्याख्या — मनस्तुजातः, उवाच = प्राह-क्रोधः = इच्छाप्रतिघातात्थ-
स्ताडनाक्रोशादिहेतुर्मनस्तापः, कामः = स्त्र्याद्यभिलापः, लोभमाहौ-लोभः =
परद्रव्यं च्छा, न्यायार्जितस्य स्वकीयस्य द्रव्यस्य तीर्थविनियोगायामर्थ्यं वा च, मोहः
= कृत्याकृत्यविवेकभून्यता चेति तौ विवित्सा = विषयरसान्वेतुमिच्छा, अकृपा =
निष्ठुरता, अमूया = गुणेषु दोषाविष्करणम्, परगुणादिष्वक्षमा वा, मानशांकौ —
मानः = आत्मवद्मानत्वं च, शोकः = दुष्टार्थवियोगजोऽन्तःकरणविक्षोभश्चेति तौ,
स्पृहा = विषयभोगेच्छा च, ईर्ष्या = परश्रियामसहिष्णुता, जुगुप्सा = परनिन्दा,
वीभत्सता वा, एते = क्रोधादयः, द्वादश = द्वादशसंख्यका दोषाः, महागुणं =
ब्राह्मणेन, तपोनिष्ठेन, नरेण = पुरुषेण, सदा = सर्वदा, वर्ज्याः = त्याज्याः ।

संभोगसंविद्विषमधमानो

दत्तानुतापी कृपणोऽबलीयान् ।

वर्गप्रशंसी वनितां च द्वेष्टा

एते परे सप्त नृशंसरूपाः ॥

अन्वयः — सम्भोगसंविद् विषम एधमानः दत्तानुतापी कृपणः अबलीयान्
वर्गप्रशंसी वनितां द्वेष्टा च एते परे सप्त नृशंसरूपाः ।

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — अग्निं श्लोके नृशंससप्तकं दर्शयति —

व्याख्या — सम्भोगसंविद्-सम्भोगः = विषयसम्भोगस्तास्मिन् संविद् = बुद्धिः
यस्य वर्तते सः, विषम एधमानः = विषमिव परेपामुपद्रवं कृत्वा एधमानः =
वर्द्धमानः, दत्तानुतापी = यो दानं दत्त्वा पश्चादनुतापं करोतीति सः, कृपणः =
प्राणान्तेऽपि वित्तव्ययममहमानः, अबलीयान् = ज्ञानबलहीनः, वर्गप्रशंसी =
इन्द्रियवर्गप्रशंसी, वनितां द्वेष्टा = भार्या यो द्वेष्टि सः च, एते परे = पूर्वोक्तेभ्यः
क्रोधादिभ्यो पित्राः, सप्त = सप्तसंख्यकाः, नृशंसरूपाः = क्रूरदोषाः, भवन्तीति
शेषः ।

अनिवार्य संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

| ३५

ज्ञानं च सत्यं च दमः श्रुतं च
अमात्मर्य हीस्तिनित्क्षानसूया ।

यज्ञश्च दानं च धृतिः शमश्च
महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥

अन्वयः - ज्ञानं च सत्यं च दमः श्रुतं च अमात्मर्यं हीः तितिक्षा अनसूया
यज्ञः च दानं च धृतिः शमः च द्वादश ब्राह्मणस्य महाव्रताः ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - अस्मिन् श्लोके सम्प्रति ज्ञानादीन् द्वादश गुणान् दर्शयति -

व्याख्या - ज्ञानम् = तत्त्वार्थसंवेदनं च, सत्यम् = यथार्थभाषणं च, दमः =
मनसां दमः, श्रुतम् = अध्यात्मशास्त्रश्रवणं च, अमात्मर्यम् = सर्वभूतेष्वसहमानता
तदभावोऽमात्मर्यम्, हीः = अकार्यकरणे लज्जा, तितिक्षा = शीतोष्ण-सुख-दुःख-
मानापमानादिद्वन्द्वमहिण्गुता, अनसूया = परदोषानाविष्करणम्, यज्ञः =
अग्निष्टोमादिर्महायज्ञश्च, दानम् = ब्राह्मणादिभ्यो धनं परित्यागश्च, धृतिः =
विषयसंनिधाविन्द्रियनिग्रहः, शमः = अन्तःकरणापरतिश्च, द्वादश - द्वादश -
संख्यकाः, ब्राह्मणस्य = तपोनिष्ठस्य, महाव्रताः = परमपुरुषार्थमाधनभूताः
भवन्तीति शेषः ।

यस्त्वेतेभ्योऽप्रवसेद्, द्वादशेभ्यः

सर्वामिमां पृथिवीं स प्रशिष्यात् ।

त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वाविमुक्ताः

क्रमाद् विशिष्टा मौनभूता भवन्ति ॥

अन्वयः - यः एतेभ्यः द्वादशेभ्यः अप्रवसेत् सः तु इमां सर्वां पृथिवीं
प्रशिष्यात्, त्रिभिः द्वाभ्यां एकतः वा अविमुक्ताः, क्रमाद् विशिष्टाः मौनभूताः
भवन्ति ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - सम्प्रति ज्ञानादीन् द्वादश गुणान् प्रशंसति भगवान् सनत्कुमारः -

व्याख्या - यः = ब्राह्मणस्तपोनिष्ठः पुरुषः, एतेभ्यः = पूर्वोक्तभ्यो
ज्ञानादिभ्यः, द्वादशेभ्यः, अप्रवसेत् - प्रवागं न करोति तैर्ज्ञानादिगुणैः समन्वितां
भवेत्, सः = तपोनिष्ठः पुरुषस्तु, इमाम्, सर्वाम् = सकलाम्, पृथिवीम्, प्रशिष्यात्
= प्रशान्तिं, एतेषां द्वादशगुणानां मध्ये त्रिभिः, द्वाभ्याम्, एकतः = एकस्माद् वा,
अविमुक्ताः = समन्विताः, पुरुषाः, क्रमाद् = क्रमेण, विशिष्टाः = विशिष्टज्ञानिनो
भूत्वा, मौनभूताः = ब्रह्मविदः, भवन्तीत्यर्थः ।

एकवेदस्य चाज्ञानाद् वेदास्ते बहवोऽभवन् ।

सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र मत्स्ये कश्चिदवस्थितः ॥

अन्वयः — मनत्सुजातः उवाच — राजेन्द्र । एकवेदस्य अज्ञानात् बहवः ते वेदाः अभवन्, च एकस्य मत्स्यस्य मत्स्यं कश्चित् अवस्थितः ।

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — सत्यं प्रतिपद्यतः पुरुष एव ब्रह्मनिष्ठां ब्राह्मणोऽन्ये चाज्ञा इत्युत्तरति भगवान् मनत्सुजातः —

व्याख्या — मनत्सुजातः, उवाच — हे राजेन्द्र । एकवेदस्य — एकस्य = अद्वितीयस्य, वेदस्य = ब्रह्मणः, अज्ञानात् = अनवगमात्, बहवः = अनेकाः, ते, वेदाः = त्रगावयः वेदाः, अभवन्, च = तथा, एकस्य = अद्वितीयस्य, सत्यस्य = ब्रह्मणः, सत्यं = सत्तायाम्, कश्चिद् = कोऽपि दुर्लभपुरुष एव । अवस्थितः = निष्ठां भवतीति ।

य एनं वेदं तत् सत्यं प्राज्ञो भवति नित्यदा ।

दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेव प्रवर्तते ॥

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — पुनश्च वेदविषये श्रावयति भगवान् मनत्सुजातः —

अन्वयः — यः एनं वेदं तत् सत्यम्, नित्यदा सः प्राज्ञः भवति । दानम् अध्ययनं यज्ञः लोभात् एव प्रवर्तते ।

व्याख्या — यः = पुरुषः, एनम् = सत्यम्, वेद = जानाति तत् तस्य ज्ञानम् सत्यम् = यथार्थम्, नित्यदा = सर्वदा, सः = ज्ञाता, प्राज्ञः = ब्रह्मवेत्ता भवति, दानम् अध्ययनम् = स्वाध्यायः, यज्ञः लोभात् स्वर्गादि सुखप्राप्तिलिप्साहेतो एव प्रवर्तते क्रियते ममामिजर्जरिति शंभः ।

सत्यात् प्रच्यवमानानां सङ्कल्पा वितथाऽभवन् ।

ततः कर्म प्रतायेत् सत्यस्यानवधारणात् ॥

अन्वयः — सत्यात् प्रच्यवमानानां सङ्कल्पाः वितथाः अभवन्, ततः सत्यस्य अनवधारणात् कर्म प्रतायेत् ।

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — श्लोकेऽस्मिन् सत्यात्प्रच्यवमानानां कर्मविस्तारं निरूपयति —

व्याख्या — सत्यात् = सत्यादिलक्षणाद् ब्रह्मणः, प्रच्यवमानानाम् = ग्वाभाविकब्रह्मभावत्यागं देहादावात्मभावप्राप्तानाम्, सङ्कल्पाः = निश्चयाः

अनिवार्य मङ्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

। ३७

विनधाः = व्यर्थाः, अभवन् = भवन्तीति शेषः । ततः मन्वस्य, अनवधारणान् = स्वाभाविकब्रह्मभावप्रच्युतान् = क्रम = यज्ञादिकर्म प्रनायेन = विस्तृतं भवेत् ।

विद्याद् बहुपठन्तं तु बहुवागिति ब्राह्मणम् ।

य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥

अन्वयः — बहुपठन्तं ब्राह्मणं तु बहुवाक् इति विद्यात्, यः एव न मन्वात् अपैति त्वया सः ब्राह्मणः ज्ञेयः ।

सन्दर्भः = पूर्ववत् ।

प्रसंगः = अधुना ब्रह्मनिष्ठब्राह्मणस्य लक्षणं निरूपयति =

व्याख्या = बहुपठन्तम् = इतिहासवेदादिमकलशास्त्राध्यायिनम्, ब्राह्मणम् = शास्त्रज्ञं पुरुषम्, तु = एवं, बहुवाक् = श्रेष्ठवक्ता इति, विद्यात् = जानीयात्, यः = ब्राह्मणः, सत्यात् = स्वाभाविक ब्रह्मस्वभावात्, न एव, अपैति = दूरीभवति, त्वया = धृतराष्ट्रेण, सः = मन्वनिष्ठः पुरुषः, ब्राह्मणः = ब्रह्मनिष्ठः ज्ञानी ज्ञेयः ।

छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठं स्वच्छन्दयोगेति भवन्ति तत्र ।

छन्दोविदस्तन च तान धोत्व गताहि वेदस्य न वेद्यमार्या ॥

सन्दर्भः = पूर्ववत् ।

प्रसंगः = परमात्मनि वेदाः प्रमाणमिति निरूपणपूर्वकं वेदज्ञा वेदस्य परमात्मानं प्राप्नुवति दर्शयति =

अन्वयः = द्विपदां वरिष्ठ ! छन्दांसि नाम स्वच्छन्दयोगेन तत्र भवन्ति, तेन छन्दोविदः आर्याः तान् अधीत्य वेदस्य गताः, न वेद्यम् ।

व्याख्या = द्विपदाम् = नराणाम्, वरिष्ठं = श्रेष्ठ ! छन्दांसि = वेदाः, नाम = प्रसिद्धाः, स्वच्छन्दयोगेन = स्वतन्त्रतया, तत्र = परमात्मनि, प्रमाणं भवन्तीति शेषः, तेन = हेतुना, छन्दोविदः = वेदज्ञाः, आर्याः = ब्रह्मविदो ब्राह्मणाः, तान् = वेदान्, अधीत्य = अवगम्य, वेदस्य = ज्ञानस्वरूपस्य, परमात्मनः स्वरूपमिति शेषः, गताः प्राप्ताः, न तु, वेद्यम् = प्रपञ्चम् ।

मौनाद्धि मुनिर्भवति नारण्यवमनान्मुनिः ।

अक्षरं तं तु यो वेद स मुनिश्चेष्ट उच्यते ॥

अन्वयः = मौनात् हि मुनिः भवति, अरण्यवमनात् मुनिः न, यः तम् अक्षरं वेद सः तु मुनिश्चेष्टः उच्यते ।

सन्दर्भः = पूर्ववत् ।

प्रसंगः — मौनीभूत्वा यो ब्रह्मोपासनं करोति स मुनिरिति कथयति =

व्याख्या - मानात् हि = तूष्णीभावात् एव मुनिः भवन्ति । अरण्यवचनात् = वनवागमात्रात्, मुनिः. न, भवतीति शेषः । यः = मुनिः, तम् = परमात्मानम्, अक्षरम् = अविनाशिनम्, वेद = जानाति, यः तु, मुनिश्रेष्ठः = मुनीनां मध्यं श्रेष्ठः, उच्यते = कथ्यते ।

यामांशभागस्य तथा हि वेदा

यथा हि शाखा च महीरुहस्य ।

संवेदने चैव यथामनन्ति

तस्मिन् हि नित्ये परमात्मनोऽर्थे ॥

अन्वयः - च यामांशभागस्य संवेदने यथा हि महीरुहस्य शाखा, तथा हि वेदाः तस्मिन् नित्ये परमात्मनः अर्थे, च हि यथा एव आमनन्ति ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - यदि वेदाः ब्रह्म न विषयीकुर्वन्ति तर्हि कथं पुनः तस्य प्रतिपादनं कुर्वन्तीति शङ्कां निराकरोति -

व्याख्या - च = तथा, यामांशभागस्य = चन्द्रकलायाः प्रतिपद्गतायाः, संवेदने = बोधने, दर्शने, यथा हि = यथैव, महीरुहस्य = वृक्षस्य, शाखा, कारणं भवतीति शेषः, तथा हि = तथैव, वेदाः = ऋगादिर्वेदाः, तस्मिन्, नित्यं = अविनाशिनि, परमात्मनः अर्थे = स्वरूपे, हि = नूनम्, हेतवो भवन्तीति शेषः । च = तथा, यथा एव = यथार्थमेव, आमनन्ति = कथयन्ति ।

अर्हते याचमानाय पुत्रान् वित्तं ददाति यत् ।

इष्टापूर्तं द्वितीयं स्यान्नित्यं वैराग्ययोगतः ॥

कामत्यागश्च राजेन्द्रं स तृतीय इति स्मृतः ।

अप्रमादी भवेदेतैः स चाष्टगुणो मतः ॥

अन्वयः - अर्हते याचमानाय पुत्रान् वित्तं यत् ददाति, द्वितीयम् इष्टापूर्तं स्यात्, नित्यं वैराग्ययोगतः कामत्यागः च स तृतीयः इति स्मृतः, हे राजेन्द्रः एतैः अप्रमादी भवेत्, सः च अपि आष्टगुणः मतः ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - श्लोकेऽस्मिन् त्यागपट्कं दर्शयित्वा तस्य फलमपि दर्शयति -

व्याख्या - अर्हते = योग्याय, याचमानाय = याचकाय, पुत्रान् वित्तम् = सम्पत्तिम्, च, ददाति, यत् = तदेतत् त्यागद्वयं प्रथममिति शेषः, द्वितीयम्, इष्टापूर्तम् - इष्टम् = श्रौते कर्मणि होमसाधनादिदानम्, पूर्तम् = ग्मार्तं कर्मणि

अनिवार्यं संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र]

[३५]

कूपतडागादिनिर्माणम्, म्यात्, नित्यम् = मदेव, वैराग्ययोगतः = भाग्यपदार्थेषु विरागः. कामत्यागः = कामनायाः परित्यागश्च, स तृतीयः इति स्मृतः, हे राजेन्द्र = हे नृपन्द्र धृतराष्ट्र ! एतैः = पट् प्रकारकैः त्यागैः समन्वितः पुरुषः, अप्रमादी = प्रमदादरहिता भवेत्, सः = अप्रमादः, च. अपि, अष्टगुणः = अष्टभिर्गुणैः समन्वितः, मतः = भवतीति ज्ञेयम् ।

सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ।

अस्तेयो ब्रह्मचर्यं च तथाऽसंग्रहमेव च ॥

अन्वयः - सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं च वैराग्यम् एव अस्तेयं च ब्रह्मचर्यं तथा च असंग्रहम् एव ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - इदानीमप्रमादस्याष्टौ गुणान् दर्शयति -

व्याख्या - सत्यम् = यथार्थभाषणम्, ध्यानम् = कस्याञ्चिन् मूर्तौ स्नेष्टदेवे वा संतताविच्छेदिनो चित्तवृत्तिः, समाधानम् = स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीय-ब्रह्मात्मनादस्थानम्, चोद्यम् = सत्यनिरूपणात्मकस्तर्कश्च, वैराग्यम् = दृष्टानुश्र-विकविषयवितृष्णा, एव, अस्तेयम् = अचौर्यम्, च, ब्रह्मचर्यम् = दर्शनाद्यष्टा-ङ्गमैथुनत्यागः । तथा च । असंग्रहम् = अपरिग्रहः, एव चेदत्येते अप्रमादस्याष्टौ गुणाः सन्तीति शेषः ।

आख्यानपञ्चमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः ।

तथा चान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथाऽपरे ॥

द्विवेदाश्चैकवेदाश्च अनृचश्च तथाऽपरे ।

एतेषु मेऽधिकं ब्रूहि यमहं वेद ब्राह्मणम् ॥

अन्वयः - धृतराष्ट्रः, उवाच - जनः आख्यानपञ्चमैः वेदैः भूयिष्ठं कथ्यते । तथा च अन्ये चतुर्वेदाः तथा च अपरे त्रिवेदाः च द्विवेदाः च एकवेदाः तथा च अपरे अनृचः, एतेषु अधिकं मे ब्रूहि अहं यम् ब्राह्मणं वेद ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - सम्प्रति राजा धृतराष्ट्रः वेदज्ञानां मध्ये कः प्रकृतो ब्राह्मणः इति पृच्छति -

व्याख्या - धृतराष्ट्रः, उवाच = उक्तवान्-जनः = वेदज्ञःकोऽपि पुरुषः, आख्यानपञ्चमैः - आख्यानम् = पुराणं पञ्चमं येषां वेदानां ते आख्यान-पञ्चमास्तैराख्यानपञ्चमैः वेदैः, भूयिष्ठम् = अत्यर्थम् कथ्यते = श्लाघ्यते.

पञ्चवेदज्ञाता मयश्चेष्टोऽहमिति मन्यते, तथा च, अन्ये = पुरुषाः चतुर्वेदाः =
 चत्वारो वेदाः येषां ते पुरुषाः = चतुर्णां वेदानां ज्ञातारः, तथा च, अपरे = अन्ये
 जनाः, त्रिवेदाः = त्रयाणां वेदानां ज्ञातारः च, द्विवेदाः = द्वयांवेदयोः ज्ञातारः च,
 एकवेदाः = एकस्य वेदस्य ज्ञातारः च, अपरे, अन्ये = परित्यक्तवेदाः सन्ति ।
 एतेषु = षड्विधपुरुषेषु, अधिकम् = श्रेष्ठम्, ब्रूहि = कथयतु, अहम् = धृतराष्ट्रः,
 यम् = पुरुषम्, ब्राह्मणम् ब्रह्ममिष्टज्ञानिब्राह्मणम्, वेद = विद्याम् ।

नास्य पर्येषणं गच्छेत् प्रत्यर्थिषु कदाचन ।

अविचिन्वन्निम वेदे ततः पश्यति त प्रभुम् ॥

अन्वयः = अस्य पर्येषणं कदाचन प्रत्यर्थिषु न गच्छेत्, इमम् अविचिन्वन् वेदे
 ततः तं प्रभुं पश्यति ।

सन्दर्भः = पूर्ववत् ।

प्रसंगः = सत्यमिष्टब्राह्मणस्य प्रसिद्धिर्भवति न तु विषयमिष्टस्येति
 दर्शयति =

व्याख्याः = अस्य = परमात्मनः, पर्येषणम् = अनुसन्धानम्, कदाचन =
 कदापि, प्रत्यर्थिषु = परमात्मनः प्रतिपक्षभूतेषु देहेन्द्रियादिविषयेषु, न गच्छेत् =
 अनुसन्धानं न कुर्यात्, इमम् = परमात्मानम् अविचिन्वन् = विषयसंचयमकुर्वन्, वेदे
 = ऋगादिवेदवाक्येषु, पर्येषणं गच्छेदिति शेषः, ततः = तदनन्तरम् तम्, प्रभुम् =
 परमात्मानम्, पश्यति = आत्मत्वेन जानाति ।

तृतीयोऽध्यायः

सन्तुजात यदिमां परार्था

ब्राह्मी वाचं ववसि हि विश्वरूपाम् ।

परां हि कार्येषु सुदुर्लभां कथां

प्रब्रूहि मे वाक्यमेव कुमार ॥

अन्वयः = धृतराष्ट्रः उवाच = सन्तुजात ! यत् इमां परार्थां विश्वरूपां वा

ब्राह्मीं वाचं हि ववसि, कार्येषु सुदुर्लभां कथां हि प्रब्रूहि, कुमार ! एवं मे वाक्यम् वा

सन्दर्भः = श्लोकोऽयं सन्तुजातीयं दर्शनस्य तृतीयाध्यायादुद्धृतोऽस्ति ।

प्रसंगः = राजा धृतराष्ट्रः शीघ्रातिशीघ्रं परमात्मानमात्मत्वेन ज्ञातुं पुनर्ज्ञानस्य
 प्रतिपादनार्थं सन्तु कुमारं प्रार्थयति =

व्याख्या = धृतराष्ट्र उवाच = हे सन्तुजात ! यत् = यस्मात्, इमां =

पूर्वोक्तां वाचम्, परार्थाम् = अत्युत्कृष्टाम्, विश्वरूपाम् = नानारूपाम्, पराम् = उत्तमाम्, ब्राह्मी वाचम् = ब्रह्मसम्बन्धिनीं विद्याम्, हि = एव, वदसि = कथयति, कार्येषु = प्रपञ्चेषु, सुदुर्लभाम् = अप्राप्याम्, कथाम्, हि = एव, प्रवृद्धि = कथयतु । कुमार = हे सनत्कुमार ! एवम् = एवंभूतम्, मे = मम, वाक्यम् = वचनमिति ।

नैतद् ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं

यन्मां पृच्छस्यभिषङ्गेण राजन् !

बुद्धौ प्रलीने मनसि प्रचिन्त्या

विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ॥

अन्वयः — सनत्सुजातः उवाच — राजन् ! एतत् ब्रह्म त्वरमाणेन न लभ्यम्, यत् अभिषङ्गेण मा पृच्छसि, बुद्धौ सनसि प्रलीने हि प्रचिन्त्या सा विद्या ब्रह्मचर्येण लभ्या ।

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — त्वरमाणं मुमुक्षुं धृतराष्ट्रमुत्तरयति भगवान् सनत्सुजातः —

व्याख्या — सनत्सुजात उवाच — राजन् = हे नृप धृतराष्ट्र ! एतत् ब्रह्म, त्वरमाणेन = शीघ्रताकारिणा पुरुषेण, न लभ्यम् = अप्राप्यम्, यत् = ब्रह्म, अभिषङ्गेण = आग्रहपूर्वकम्, माम् = सनत्सुजातम्, पृच्छसि, त्वमिति शेषः । बुद्धौ = बुद्धितत्त्वे, मनसि प्रलीने = विषयेभ्यः परावृत्य सम्यग्रूपेण लीने सति, हि = एव, प्रचिन्त्या = चिंतनयोग्या, सा, विद्या = ब्रह्मविद्या, ब्रह्मचर्येण = आचार्यसमीपा-
गन्थानपूर्वकं ब्रह्मचर्यव्रतपालनपूर्वकञ्च श्रवणमनन-निदिध्यासनद्वारेण, लभ्या = प्राप्या ।

आद्यां विद्यां वदसि हि सत्यरूपां

या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण सद्भिः ।

यां प्राप्येनं मर्त्यभावं त्यजन्ति

या वै विद्या गुरुवृद्धेषु नित्या ॥

अन्वयः — सत्यस्वरूपाम् आद्यां विद्यां हि वदसि, या सद्भिः ब्रह्मचर्येण प्राप्यते, यां प्राप्य एनं मर्त्यभावं त्यजन्ति, वै या विद्या गुरुवृद्धेषु नित्या ।

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — ब्रह्मविद्या ब्रह्मचर्येण प्राप्यापि च सा श्रेष्ठगुरुजनेषु नियतेति वदयति —

व्याख्या — सत्यस्वरूपाम् = परमार्थस्वरूपाम्, आद्याम् = सनातनीम्, विद्याम्

= ब्रह्मविद्याम्, हि = एव, वदामि = पृच्छामि, त्वमिति शेषः, या = ब्रह्मविद्या,
मद्भिः = मज्जनैः, ब्रह्मचर्येण = ब्रह्मचर्यव्रतपालनेन, प्राप्यते = लभ्यते, याम् =
ब्रह्मविद्याम्, प्राप्य, एनम्, मर्त्यभावम् = जनम-मरण-रूपसंसारम्, त्यजन्ति, मज्जन्त
इति शेषः, वै = नूनम्, या, विद्या = ब्रह्मविद्या, गुरुवृद्धेषु = ब्रह्मनिष्ठगुरुजनेषु,
नित्या = नियता ।

आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य

भूत्वागर्भं ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।

इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति

विहाय देहं परमं यान्ति सत्यम् ॥

अन्वयः - सनत्सुजातः उवाच - इह ये आचार्ययोनिं प्रविश्य गर्भं भूत्वा
ब्रह्मचर्यं चरन्ति, ते इह एव शास्त्रकाराः भवन्ति, देहं विहाय परमं सत्यं यान्ति ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - ब्रह्मनिष्ठाचार्यमभीपं गत्वा, तस्य शिष्यत्वं गृहीत्वा ब्रह्मचर्य-
पालनेन परमपदस्य प्राप्तिर्भवतीति प्रतिपादयति -

व्याख्या - सनत्सुजात उवाच - इह = अस्मिंल्लोके, ये = मुमुक्षवः,
आचार्ययोनिम् = आचार्यसमीपम्, प्रविश्य = गत्वा, गर्भं भूत्वा = शिष्यत्वं गृहीत्वा,
ब्रह्मचर्यं चरन्ति = ब्रह्मचर्यस्याचरणं कुर्वन्ति ते = शिष्याः, इह एव = अस्मिंल्लोके,
एव, शास्त्रकाराः = शास्त्रकर्तारः शास्त्रज्ञाः पण्डिताः, भवन्ति, देहं विहाय = शरीर-
तृक्त्वा मरणोपरान्तम्, परमम् = श्रेष्ठम् सत्यं यान्ति = सत्यादिलक्षणपरमपदं
प्राप्नुवन्ति ।

अस्मिंल्लोके विजयन्तीह कामान्

ब्राह्मीं स्थितिमनुतितिक्षमाणाः ।

ते आत्मानं निर्हरन्तीह देहान्

मुञ्जादिषीकामिव धीरभावात् ॥

अन्वयः - अस्मिन् लोके ब्राह्मीं स्थितिम् अनुतितिक्षमाणाः इह कामान्
विजयन्ति, ते धीरभावात् मुञ्जात् इषीकाम् इव इह देहात् आत्मानं निर्हरन्ति ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंग - गुरुसमीपं गत्वा शिष्याः कथमात्मस्वरूपं प्राप्नुवन्तीति दर्शयति -

व्याख्या - अस्मिन् लोके, ब्राह्मीं स्थितिम् = ब्रह्मण्येव स्थितिम्,
अनुतितिक्षमाणाः = अनुदिनं क्षममाणाः पुरुषाः, इह = अस्मिन् संसारे, कामान्

अनिवार्यं संस्कृतं शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

। ४३

विजयन्ति, ते = जितकामाः शिष्याः, धीरभावान् = धैर्येण, मुञ्जान्, श्पीकाम् = तृणम्, इव, इह = अग्निम् भंसात्, देहात् = शरीरादिभ्याः स्वात्मविषयेभ्यः, आत्मानम्, निर्हरन्ति = पृथक्कुर्वन्ति ।

स आवृणोत्यमृतं सम्प्रयच्छं -

स्तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य जानन् ।

गुरुं शिष्यो नित्यमभिवादयीत

स्वाध्यायमिच्छेच्च सदाप्रमत्तः ॥

अन्वयः - सः अमृतं सम्प्रयच्छन् आवृणोति, अस्य कृतं जानन् शिष्यः तस्मै न द्रुह्येत्, गुरुं नित्यम् अभिवादयीत, च सदा अप्रमत्तः स्वाध्यायम् इच्छेत् ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - आचार्याधीना परमपुरुषार्थसिद्धिर्भवति तस्मात् आचार्यं प्रति प्रणिपातादिकं कुर्यादिति कथयति -

व्याख्या - सः = श्रोत्रियो ब्रह्मनिष्ठो गुरुः, अमृतम् = अविनाशित्वं पूर्णानन्दब्रह्मत्वम्, सम्प्रयच्छन् = प्रदानं कुर्वन्, आवृणोति = आपूरयति, परिपूर्णं करोतीति, अस्य = गुरोः, कृतम् = उपकारम्, जानन्, शिष्यः, तस्मै = गुरवे, न द्रुह्येत् = गुरुं प्रति कदापि द्रोहं न कुर्यात्, गुरुम्, नित्यम् = नित्य-प्रतिदिनम्, अभिवादयीत = अभिवादनं कुर्यात्, च = तथा, सदा, अप्रमत्तः = अप्रमादी सन्, स्वाध्यायम् इच्छेत् = श्रवणादिपरो भवेत् ।

आचार्येणात्मकृतं विजानन्

ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन ।

यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धिः

स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥

अन्वयः - आचार्येण आत्मकृतं विजानन् च अर्थं ज्ञात्वा अनेन भावितः प्रप्ति इति तं प्रति हृष्टबुद्धिः यत् मन्यते स वै ब्रह्मचर्यस्य तृतीयः पादः ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंग - इदानीं ब्रह्मचर्यस्य तृतीयं पादं निरूपयति -

व्याख्या - आचार्येण = गुरुणा, आत्मकृतम् = आत्मनः कृतमुपकारम्, विजानन् = जानन्, च, अर्थम् = परमपुरुषार्थम्, ज्ञात्वा = अवगम्य, अनेन = परमपुरुषार्थज्ञानेन ब्रह्मात्मभावेन, भावितः = स्थितः, अग्नि इति, चिन्तयन्निति अपः, तम् = आचार्यम्, प्रति, हृष्टबुद्धिः = प्रसन्नचित्तः सन्, यत् = आत्मनः कृतार्थत्वम्, मन्यते, सः = तदस्य, वै = नूनम्, ब्रह्मचर्यस्य तृतीयः पादः उच्यते ।

आचार्याय प्रियं कुर्यात् प्राणैरपि धनैरपि ।

कर्मणा मनसा वाचा चतुर्थः पाद उच्यते ॥

अन्वयः — प्राणैः धनैः अपि कर्मणा मनसा वाचा अपि आचार्याय प्रियं कुर्यात्
चतुर्थः पादः उच्यते ।

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — सम्प्रति ब्रह्मचर्यव्रतस्य चतुर्थं पादं निरूपयति —

व्याख्या — प्राणैः = प्राणदानेन, धनैः = सम्पत्तिप्रदानेन, अपि, कर्मणा =
कार्येण, मनसा = चेतसा, वाचा = वाण्या, अपि, आचार्याय, प्रियम् = प्रियं कार्यम्
कुर्यात् तदस्य ब्रह्मचर्यस्य चतुर्थः पाद उच्यते ।

कालेन पादं लभते तथायं

तथैव पादं गुरुयोगतश्च ।

उत्साहयोगेन च पादमृच्छेत्-

छास्त्रेण पादं च तपोऽभियाति ॥

अन्वयः — अयं कालेन पादं लभते, च तथैव गुरुयोगतः पादम्
उत्साहयोगेन पादम् ऋच्छेत्, च ततः शास्त्रेण पादम् अभियाति ।

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — श्लोकेऽस्मिन् चतुष्पदीं विद्यां दर्शयति भगवान् सनत्सुजातः —

व्याख्या — अयम् = चतुष्पादब्रह्मचर्यव्रती शिष्यः, कालेन = बुद्धिपरिपाकेन
पादम्, लभते = प्राप्नोति, च, तथैव, गुरुयोगतः = गुरुणा सह सत्सङ्गतिकरणेन
पादम्, प्राप्नोतीति शेषः च, उत्साहयोगेन = बुद्धिविशेषप्रादुर्भावेन, पादम्, ऋच्छेत्
= प्राप्नोतिः, च, ततः, शास्त्रेण = सहपाठिभिः सह शास्त्रार्थविचारेण, पादम्
अभियाति = अभागच्छति, प्राप्नोतीत्यर्थः ।

ज्ञानादयो द्वादश यस्य रूप-

मन्यानि चाङ्गानि तथा बलं च ।

आचार्ययोगे फलतीति चाहु-

ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् ॥

अन्वयः — यस्य च ज्ञानादयो द्वादश रूपम् अन्यानि अङ्गानि तथा बलं च
आचार्ययोगे फलति इति आहुः, च ब्रह्मार्थयोगेन ब्रह्मचर्यम् ।

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — सम्प्रति ज्ञानादीनामाचार्यसंनिधाने भलसिद्धिरिति कथयति —

अनिवार्य संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

[४५]

व्याख्या - यस्य च = पूर्वोक्तशिष्यस्य च, ज्ञानादयः द्वादश = पूर्वोक्त-
ज्ञानादयो द्वादश गुणाः रूपम्, अन्यानि = त्यागषट्कं मत्यादयश्च अङ्गानि, तथा
= तथैव, बलम् = तद्धर्मपालनमामर्थ्यम्, च सर्वम्, आचार्ययोगे =
आचार्यसंनिधाने, फलति इति, आहुः = उक्ताः, पूर्वाचार्येति शेषः । च = तथा,
ब्रह्मार्थयोगेन = ब्रह्मात्मैक्यबोधनद्वारेण, ब्रह्मचर्यम्, फलतीति शेषः ।

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ।

ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मचर्येण च भवन् ॥

एतेनैव सगन्धर्वा रूपमप्यप्सरसोऽजयन् ।

एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्य अह्नाय जायते ॥

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - सम्प्रति श्लोक द्वयेन ब्रह्मचर्यस्य स्तुतिं करोति -

अन्वयः - देवाः एतेन ब्रह्मचर्येण देवत्वमाप्नुवन् च ऋषयः ब्रह्मचर्येण
महाभागाः अभवन्, सगन्धर्वाः अप्सरसः एतेन एव रूपमाजयन्, सूर्य एतेन
ब्रह्मचर्येण अह्नाय जायते ।

व्याख्या - देवाः = अमराः, एतेन ब्रह्मचर्येण, देवत्वं = अमृतत्वमाप्नुवन्
= प्राप्तवन्तः । च ऋषयः ब्रह्मचर्येण, महाभागाः = महाभाग्यशालिनः
सर्वश्रेष्ठाश्च, अभवन् । सगन्धर्वाः गन्धर्वमहिताः, अप्सरसः = देवाङ्गनाः रूपम्,
अजयन् = जितवत्यः सर्वश्रेष्ठं मनोहारि सुन्दरं रूपमधिकृतवत्य इत्यर्थः । सूर्यः
एतेन ब्रह्मचर्येण, अह्नाय = जगत्प्रकाशनाय, जायते ।

अन्तवन्तः क्षत्रिय ते जयन्ति

लोकाञ्जनाः कर्मणाः निर्मलेन ।

ज्ञानेन विद्वांस्तेज अभ्येति नित्यं

न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पन्थाः ॥

अन्वयः - क्षत्रिय ! ते जनाः निर्मलेन कर्मणा अन्तवन्तः लोकान् जयन्ति,
विद्वान् ज्ञानेन नित्यं तेजः अभ्येति, हि तस्य अन्यथा पन्थाः न विद्यन्ते ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - ननु ज्ञाननिष्ठता ज्ञानस्यैव पुरुषार्थत्वमुक्तं कर्मण इत्याशङ्क्याह -

व्याख्या - क्षत्रिय = हे राजन् ! ते = अविद्वांसः कर्मिणः, जनाः = पुरुषाः,
निर्मलेन कर्मणा = उत्तमसकामकर्मणा यज्ञादिकर्मानुष्ठानफलेन, अन्तवन्तः =
अनित्यान्, लोकान् = पितृलोकदेवल्लोकादीन्, जयन्ति = प्राप्नुवन्ति । विद्वान् =
ज्ञानी, ज्ञानेन = ब्रह्मात्मैक्यबोधेन, नित्यम् = अविनाशि, तेजः = पूर्णानन्दज्यातिः,

अभ्यति = अभिगच्छति, हि = यतः, तस्य पूर्णानन्द ज्योतिः प्राप्तेः, अन्यथा = अन्यथाः, पन्थाः = मार्गः, न विद्यते ।

नाभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो

कृष्णमथार्जुनं काद्रवं वा ।

न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे

नैतत् समुद्रे सलिलं विभर्ति ॥

अन्वयः — सनत्सुजातः उवाच — शुक्लम् इव, लोहितम् इव, अथो कृष्णम्
अथ अर्जुनं काद्रवं वा न आभाति, न पृथिव्यां न अन्तरिक्षे तिष्ठति, न एतत् समुद्रं
सलिलं विभर्ति ।

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — धृतराष्ट्रस्य ब्रह्मणः रूपत्वविषयप्रश्नमुत्तरयति —

व्याख्या — सनत्सुजात उवाच — शुक्लम् = श्वेतम् इव, लोहितम् = रक्तम्
इव, अथो = अथवा, कृष्णम्, अथ = अथवा अर्जुनम् = शुभ्रम् काद्रवम् =
धूम्रवर्णम्, वा, न आभाति = न प्रतीयते, न, पृथिव्याम् = स्थले, न, अन्तरिक्षे =
आकाशे, तिष्ठति, न, एतत् = ब्रह्म, समुद्रे = सागरे, सलिलम् = जलम्, विभर्ति
= धारयति; जलेऽपि न तिष्ठतीति भावः ।

न तारकासु न च विद्युदाश्रितं

न चाग्नेषु दृश्यते रूपमस्य ।

न चापि वायौ न च देवतासु

नैतच्चन्द्रे दृश्यते नोत सूर्ये ॥

अन्वयः — न तारकासु, न च विद्युदाश्रितम्, न च अग्नेषु अस्य रूपं दृश्यते,
न च अपि वायौ, न च देवतासु, न च एतत् चन्द्रे उत न सूर्ये दृश्यते ।

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — अन्यत्रापि ब्रह्मणः रूपं न दृश्यते इति कथयति —

व्याख्या — न, तारकासु = नक्षत्रमूहेषु, न च, विद्युदाश्रितम् = विद्युतः
आश्रितम्, न च, अग्नेषु = मण्डेषु, अग्न्य = ब्रह्मणः रूपं दृश्यते; न च अपि, वायौ
= गन्धति; न च, देवतासु = देवेषु; न च, एतत् = ब्रह्म, चन्द्रे उत = अथवा, न
सूर्ये दृश्यते ।

नैवर्क्षु तन्न यजुषु नाप्यथर्वसु

न दृश्यते वे विमलेषु सामसु ।

अनिवार्यं संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र]

| ४७

रथन्तरे बृहद्रथे वापि राजन्

महाव्रतस्यात्मनि दृश्यते तत् ॥

अन्वयः — तत् न एव ऋक्षु, न यजुःपु न अपि अथर्वसु, न च विमलेषु गामसु
रथन्तरे बृहद्रथे वा अपि दृश्यते । राजन् ! तत् महाव्रतस्य आत्मनि दृश्यते ।

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — तद् ब्रह्म कुत्रापि न लभ्यते इति दर्शयित्वा पुनस्तस्य दर्शनस्थानं
निरूपयति ।

व्याख्या — तत् = ब्रह्म, न एव, ऋक्षु = ऋग्वेदस्य मन्त्रेषु, न यजुःपु =
यजुर्वेदस्य मन्त्रेषु, न अपि, अथर्वसु = अथर्ववेदस्य मन्त्रेषु, न च = नूनम्, विमलेषु
= पवित्रेषु, गामसु = सामगानेषु, रथन्तरे = रथन्तरसामगाने, बृहद्रथे = बृहद्रथ
सामगाने, वा अपि, दृश्यते । राजन् = हे नृप धृतराष्ट्र ! तत् ब्रह्म, महाव्रतस्य =
ज्ञानादिगुण युक्तस्य ज्ञानिनः आत्मनि विशुद्धचित्ते, स्वात्मकस्वरूपत्वेन दृश्यते ।

अवारणीयं तमसः परस्तात्

तदन्ततोऽभ्येति विनाशकाले ।

अणीयरूपं च तथाप्यणीयसां

महत्स्वरूपं त्वपि पर्वतेभ्यः ॥

अन्वयः — अवारणीयं तमसः परस्तात्, तदन्ततः अभ्येति विनाशकाले तथा
अपि च अणीयसाम् अणीयरूपम्, पर्वतेभ्यः तु अपि महत्स्वरूपम् ।

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — श्लोकेऽस्मिन् ब्रह्मणः स्वरूपं निरूपयति —

व्याख्या — अवारणीयम् = वारणयोग्यं न, तमसः = अज्ञानात् मायायाः,
परस्तात् = परम्, मायातीतमित्यर्थः, तदन्ततः-तस्य = ब्रह्मणः, अन्ततः = गर्भः
विनाशकाले — प्रलयकाले सर्वं लीयत इति शेषः । तथा अपि च = स्वर्गर्भे
सर्वधारणत्वात् महत्त्वादपि, अणीयसाम् = सूक्ष्माणाम् अणीय-पम् = सूक्ष्मरूपम्,
पर्वतेभ्यः = महद्भ्यः, पर्वतेभ्यः तु अपि, महत्स्वरूपम् ।

तदेतदह्ना संस्थितं भाति सर्वं

तदात्मवित् पश्यति ज्ञान यांगात् ।

तस्मिन् जगत् सर्वमिदं प्रतिष्ठितं

य एतद्, विदुरं मृतास्ते भवन्ति ॥

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — श्लोकेऽस्मिन् ब्रह्मणः स्वरूपं तद्दर्शनं तत्फलञ्च दर्शयति भगवान् सनत्सुजातः —

अन्वयः — एतत् सर्वं तत् संस्थितं अस्मा भाति; ज्ञानयोगात् आत्मवित् तत् पश्यति, तस्मिन् इदं सर्वं जगत् प्रतिष्ठितम्, ये एतत् विदुः ते अमृताः भवन्ति ।

व्याख्या — एतत् सर्वम् = सकलं जगत्, तत् = तस्मिन् ब्रह्मणि, संस्थितम् = प्रतिष्ठितं सत्, अस्मा = तस्य ब्रह्मणः प्रकाशेन, भाति, प्रकाशितं भवति; ज्ञानयोगात् = ब्रह्मात्मैक्यबोधेन, आत्मवित् = आत्मज्ञानी, तत् = ब्रह्म, पश्यति = आत्मस्वरूपेण जानाति, तस्मिन् ब्रह्मणि, इदं सर्वं जगत् = दृश्यरूपं सकलं जगत्, प्रतिष्ठितम् । ये = ज्ञानिनः, एतत् = पूर्वोक्तं ब्रह्म एवंविधम्, विदुः = जानन्ति, ते = ज्ञानिनः, अमृताः = मुक्ताः भवन्ति ।

आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो

कृष्णमथार्जुनं काद्रवं वा ।

यद् ब्राह्मणः पश्यति यत्र विद्वान्

कथं रूपं तदमृतक्षरं परम् ॥

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — ज्ञानेन विद्वान् यत्र यद्ब्रह्म पश्यति तत् किमिवाभातिति पृच्छति धृतराष्ट्रः —

अन्वयः — धृतराष्ट्रः उवाच विद्वान् ब्राह्मणः यत्र यत् परमं अमृतम् अक्षरम् पश्यति तत् शुक्लं इव लोहितम् इत अथो कृष्णं अथ अर्जुनं काद्रवं वा कथं रूपं आभाति —

व्याख्या — धृतराष्ट्र उवाच — विद्वान्, ब्राह्मण = ब्रह्मनिष्ठो ज्ञानी पुरुषः, यत्र = यस्मिन् देशे, यत् = ब्रह्म, परम् = श्रेष्ठम्, अमृतम् = अविनाशि, अक्षरम् = अच्ययम्, पश्यति = दृष्टत्वेन जानाति, तत् = ब्रह्म, शुक्लम् = श्वेतम्, इव = तुल्यम्, लोहितम् = रक्तम्, इव = तुल्यम्, अथो = अथवा, कृष्णम्, अथ = अथवा, अर्जुनम् = शुभम्, काद्रवम् = धूम्रवर्णमेव वा, कथंरूपम् = कीदृग्रूपम्, आभाति = प्रतीयते ?

चतुर्थोऽध्यायः

यथाकाशोऽवकाशोऽस्ति गङ्गायां वीचयो यथा ।

तदवच्यराचरं सर्वं ब्रह्मण्युत्पद्य लीयते ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

अनिवार्य संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र]

[४९]

अन्वयः - यथा आकाशे अवकाशः अस्ति, यथा गङ्गायां वीचयः, तद्वत् सर्वं चराचरं ब्रह्मणि उत्पद्य लीयते । तं सनातनं भगवन्तं योगिनः प्रपश्यन्ति ।

सन्दर्भः - अयं श्लोकः सनत्मुजातीय दर्शनस्य चतुर्थाध्यायादुद्धृतोऽस्ति ।

प्रसंगः - ब्रह्मणि सर्वं सचराचरमुत्पद्य लीयते इति कथयति -

व्याख्या - यथा आकाशे, अवकाशः = अन्तरालः, अस्ति, यथा गङ्गायाम्, वीचयः = तरङ्गाः, उत्पद्य लीयन्त इति शेषः, तद्वत् = तथैव, सर्वम् = सकलम्, चराचरम् = स्थावरजङ्गमादिदृश्यवस्तु, ब्रह्मणि = परमात्मनि परब्रह्मणि, उत्पद्य = सम्भूय, लीयते = लयतां प्राप्नोति । तम् = एवंविधम्, सनातनम् = शाश्वतम्, भगवन्तम् = ऐश्वर्यादिभिर्युक्तं ब्रह्म, योगिनः = ज्ञान योगिन आत्मविदः, प्रपश्यन्ति = स्वात्मस्वरूपेण जानन्ति ।

आपोऽथाद्ध्यः सलिल तस्य मध्ये

उभौ देवौ शिश्रियान्तेऽन्तरिक्षे ।

आदध्रीचीः सविषूचीर्वसाना

बुभौ विभर्ति पृथ्वीं दिवं च ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

अन्वयः - आपः अथ अद्ध्यः सलिलं तस्य मध्ये अन्तरिक्षे उभौ देवौ शिश्रियाते । उभौ आदध्रीचीः सविषूचीः वसानौ पृथिवीं दिवं च विभर्ति । तं सनातनं भगवन्तं योगिनः प्रपश्यन्ति ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - श्लोकेऽस्मिन् द्वा सुपर्णोत्तमन्त्रार्थं कथयति -

व्याख्या - आपः = अप्शब्दोपलक्षितानि सूक्ष्मानि पञ्चमहाभूतानि सृष्टानि,

अथ = तदनन्तरम्, अद्ध्यः = पूर्वसृष्टेभ्यः सूक्ष्मपञ्चमहाभूतेभ्यः, सलिलम् = सलिलशब्दोपलक्षितस्थूलपञ्चमहाभूतात्मकं देहादिकं सृष्टम्, तस्य = देहादिकस्य, मध्ये, अन्तरिक्षे = हृदयाकाशे, उभौ = जीवात्मपरमात्मानौ, देवौ = द्योतनस्वभावौ, शिश्रियाते = वर्तते । उभौ = जीवात्म-परमात्मानौ, आदध्रीचीः - आभिमुख्येन ध्रियमाणा अवस्थिताः ताः अञ्चन्ति इति आदध्रीच्यः = दिशस्ताः दिशः, सविषूचीः = विप्रच्यः = उपदिशः, ताभिः सह वर्तन्त इति सविषूच्य = प्राच्याद्याः सर्वा दिशः मानौ = आच्छादयन्तौ, पृथिवीम् = भूतभौतिकलक्षणं कर्मफलानुरूपं सुखदुःखात्मकं देहादिकम्, दिवम् = द्योतनात्मकं स्वात्मस्वरूपम्, च, विभर्ति = आपयति । तम् = एवंविधम्, सनातनम् = शाश्वतम्, भगवन्तम् =

ऐश्वर्यादिभिर्युक्तं तद्ब्रह्म, योगिनः = ज्ञानयोगिन आत्मविदः, प्रपश्यन्ति = स्वात्मस्वरूपेण जानन्ति ।

चक्रे रथस्य तिष्ठन्तं ध्रुवस्याव्यकर्मणः ।

केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

अन्वयः - ध्रुवस्य अव्ययकर्मणः रथस्य चक्रे तिष्ठन्तं तदिव्यम् अजरम् केतुमन्तम् अश्वाः दिवि वहन्ति । तं सनातनं भगवन्तं योगिनः प्रपश्यन्ति ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - सम्प्रति ज्ञानिनः स्वात्मन्यवस्थानं दर्शयति -

व्याख्या - ध्रुवस्य = सत्यस्य, अव्ययकर्मणः = अक्षरकर्मणः परमात्मनः रथस्य = शरीरस्य, चक्रे = सक्रमणात्माके देहे, तिष्ठन्तम्, दिव्यम् = अप्राकृतम् अजरम् = जरामरणादिधर्मविवर्जितम्, केतुमन्तम् = प्रज्ञावन्तम्, अश्वाः = इन्द्रियाणि, दिवि = द्यातनात्मके ब्रह्मणि; वहन्ति = प्रापयन्ति । तम् = एवंविधं तद् ब्रह्म, सनातनम् = शाश्वतम्, भगवन्तम् = ऐश्वर्यादिभिर्युक्तम् योगिनः = ज्ञानयोगिन आत्मविदः, प्रपश्यन्ति = स्वात्मस्वरूपेण जानन्ति ।

न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य

न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।

मनीषयाथो मनसा हृदा च

य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

अन्वयः - अस्य रूपं सादृश्ये न तिष्ठति । कश्चित् एनं चक्षुषा न पश्यति मनीषया अथो मनसा च हृदा ये एनं विदुः ते अमृता भवन्ति । तं सनातनं भगवन् योगिनः प्रपश्यन्ति ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - परमात्मना सदृशमन्यं किञ्चिन्नास्तीति कथयति -

व्याख्या - अस्य = परमात्मनः, रूपम्, सादृश्यं = परमात्मसदृशं वस्तुनो, न तिष्ठति । कश्चित् = कोऽपि पुरुषः, एनम् = परमात्मानम्, चक्षुषा = चक्षुरिन्द्रियेन, न पश्यति, अथ = अपितु, मनीषया = निश्चयात्मिकया बुद्ध्या अथो = अथवा, मनसा = संकल्पनिकल्पात्मकेन मनसा, च = तथा, हृदा = हृदये साधनेन, ये = पुरुषाः, एनम् = परमात्मानम्, विदुः = जानन्ति, ते = ज्ञानिनः

आनवायं संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र.]

| ५१

अमृताः = अमरधर्माणाः अभवन्ति । तम् = एवंविधं तद्ब्रह्म, सनातनम् = शाश्वतम्, भगवन्तम् = ऐश्वर्यादिभिर्व्युक्तम् योगिनः = ज्ञानयोगिन आत्मविदः, प्रपश्यन्ति = स्वात्मस्वरूपेण जानन्ति ।

द्वादशपूगाः सरितो देवरक्षिता मध्वीशते ।

तदनुविधायिनस्तदा सञ्चरन्ति घोरम् ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

अन्वयः - द्वादशपूगाः सरिताः देवरक्षिता मधु ईशते, तदनुविधायिनः तदा घोरं सञ्चरन्ति । तं सनातनं भगवन्तं योगिनः प्रपश्यन्ति ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - साम्प्रतमिन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिरनर्थाय भवतीत्याह -

व्याख्या - द्वादशपूगाः - द्वादश, संख्यकाः = पञ्चकर्मिन्द्रियाणि, पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, एकं मनः, एका बुद्धिरित्येतेषां पूगाः = समुदायाः, सरितः = सरण-शीलाः, देवरक्षिताः = परमात्मना रक्षिताः, मधु = विषयम्, ईशते = नियमयन्ति, तदनुविधायिनः = विषयानुभविनः, तदा = विषयानुभवकृते सति घोरम् = महाभयङ्करं संसारम्, संचरन्ति = प्राप्नुवन्ति । तम् = एवंविधं परमात्मानम्, सनातनम्, शाश्वतम् भगवन्तम् = ऐश्वर्यादिभिर्व्युक्तम्, योगिनः = ज्ञानयोगिन आत्मविदः, प्रपश्यन्ति = स्वात्मस्वरूपेण जानन्ति ।

एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद् हंस उच्चरन् ।

तं चेत् सततमुत्क्षिपेन्न मृत्युर्नामृतं भवेत् ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

अन्वयः - हंसः सलिलात् उच्चरन् एकं पादं न उत्क्षिपेत्, चेत् तं सततम् उत्क्षिपेत् न मृत्युः, न अमृतं भवेत् । तं सनातनं भगवन्तं योगिनः प्रपश्यन्ति ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - श्लोकेऽस्मिन् परब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं दर्शयति -

व्याख्या - हंसः = परमात्मा, सलिलात् = सलिलशब्दोपलक्षित-भूतभौतिक-लक्षणात् संसारात्, उच्चरन् = ऊर्ध्वं चरन् संमाराद्वहिरेव विद्यमानः सन्, एकं पादम् = एक जीवाख्यं पादम्, न, उत्क्षिपे = उद्धरेत्, चेत् = यदि, तम् = जीवाख्यं पादम् = सततम् = निरन्तरम्, उत्क्षिपेत् = उद्धरेत्, न, मृत्युः = तन्मरणमदिलक्षणोऽनर्थः, न, अमृतम् = मोक्षः भवेत् । तम् = एवंविधं परमात्मानम्, सनातनम् = शाश्वतम् = भगवन्तम् ऐश्वर्यादिभिर्व्युक्तम्, योगिनः = ज्ञानयोगिन आत्मविदः, प्रपश्यन्ति = स्वात्मस्वरूपेण जानन्ति ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा

लिङ्गस्य योगेन स याति नित्यम् ।

तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं

पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

अन्वयः — सः अन्तरात्मा पुरुषः लिङ्गस्य योगेन अङ्गुष्ठमात्रः नित्यं याति । मूढाः ईड्यन् अनुकल्पम् आद्यं विराजमानं तम् ईशं न पश्यन्ति । तं सनातनं भगवन्तं योगिनः प्रपश्यन्ति ।

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — सम्प्रति परब्रह्मण एव लिङ्गोपाधिकं जीवात्मानं दर्शयति —

व्याख्या — सः अन्तरात्मा = अन्तर्यामी, पुरुषः = परमात्मा, लिङ्गस्य = सूक्ष्मशरीरोपाधेः, योगेन = तादात्म्येन, अङ्गुष्ठमात्रः = अङ्गुष्ठमात्रपरिमाणपरिच्छिन्नः, नित्यम् = सदा, याति = ससरति । मूढाः = देहात्मवादिनः, ईड्यम् = स्तुत्यम्, अनुकल्पम् = सर्वमनुप्रविश्यात्मना कल्पयतीत्यनुकल्पम्, आद्यम् = आदौ भवम्, विराजमानम् = दीप्यमानम्, तम्, ईशम् = सर्वस्येशितारम्, न पश्यन्ति = स्वात्मस्वरूपेण न जानन्ति । तम् = एवंविधं परमात्मानम्, सनातनम् = शाश्वतम्, भगवन्तम् = ऐश्वर्यादिभर्युक्तम्, योगिनः = नयोनिन आत्मविनः, प्रपश्यन्ति = स्वात्मस्वरूपेण जानन्ति ।

गूहन्ति सर्पा इव गह्वरेषु

क्षयं नीत्वां स्वेन वृत्तेन मर्त्यान् ।

ते विप्रमुह्यन्ति जना विमूढा-

स्तैर्दत्ता भोगा मोहयन्ते भवाय ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

अन्वयः — सर्पाः इव स्वेन वृत्तेन क्षयं नीत्वा गह्वरेषु गूहन्ति । ते विमूढा जनाः विप्रमुह्यन्ति । तैः दत्ताः भोगाः भवाय मोहयन्ते । तं सनातनं भगवन्तं योगिनः प्रपश्यन्ति ।

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — श्लोकेऽस्मिन्निन्द्रियाणां विषयाणां चानर्थहेतुत्वं दर्शयति —

व्याख्या — सर्पाः इव = भुजङ्गा इव, इन्द्रियाणि, स्वेन, वृत्तेन = विषयविषेण, मर्त्यान् = प्राणिनः, क्षयं नीत्वा = विनाश्य, गह्वरेषु = स्वस्वगोलकेषु

गृह्णन्ति = स्वात्मानं प्रच्छादयन्ति । तं, विमूढाः = विषयविषाभिभूताः, जना = पुरुषाः, विप्रमुह्यन्ति = मोहग्रस्ता भवन्ति । तैः = इन्द्रियैः, दत्ताः = प्रदत्ताः, भगाः = विषयाः, वाय = जनममरणरूपसंमाराय, मोहयन्ते - मोहकारका भवन्ति । म् = एवंविधं परमात्मानम्, सनातनम् = शाश्वतम्, भगवन्तम् = ऐश्वर्यादिभिर्युक्तम्, योगिनः = ज्ञानयोगिन आत्मविदः, प्रपश्यन्ति = स्वात्मस्वरूपं जानन्ति ।

एवंरूपो महानात्मा पावकं पुरुषो गिरन् ।

यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिष्यते ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

अन्वयः - एवंरूपः आत्मा महान्, यः पुरुषः पावकं गिरन् तं पुरुषं वेद, तस्य इह आत्मा वै न रिष्यते । तं सनातनं भगवन्तं योगिनः प्रपश्यन्ति ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - यः प्रज्ञानैकरसब्रह्मस्वरूपः सन्, तद्ब्रह्म स्वात्मस्वरूपेण जानाति, तस्यात्मा न विनश्यतीति दर्शयति -

व्याख्या - एवंरूपः = प्रज्ञानैकरसब्रह्मस्वरूपः, आत्मा = विद्वान्, महान् = ब्रह्मैव, भवतीति शेषः । यः, पुरुषः = विद्वान्, पावकम् = अग्निम् मकारणं म् गिरन् = स्वात्मन्युपसंहरन्, तम्, पुरुषम् = परमात्मानम्, वेद =

अन्वयः - मम स्थानम् आत्मा एव, च मम जन्म आत्मा, अहम् आत्मा, अहम् प्रतिष्ठः, अहम् दिवारात्रम् अतन्द्रितः अजः चरः । मां विज्ञाय कविः प्रसन्नः

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - श्लोकेऽस्मिन् आत्मनो महिमान् दर्शयति -

व्याख्या - मम = आत्मस्वरूपस्य, स्थानम् = अधिष्ठानम्, आत्मा एव । च तथा, मम, जन्म = प्रादुर्भावहेतुः, आत्मा एव । अहम् = आत्मा, ओतप्रोतः = सर्वव्यापकः सन् अजरप्रतिष्ठः = जरावस्थारहितः सन् । अहम् दिवारात्रम् = अहर्निशम्, अतन्द्रितः = अनालगः सर्वमाक्षी सन्, अजः = अनुत्पन्नोऽचलः सन्, अजरः = सञ्चरणशीलः, अऽस्मीति शेषः । माम् = सर्वान्तरात्मानम्, विज्ञाय = स्वात्मस्वरूपेण ज्ञात्वा, कविः = क्रान्तिदशी ज्ञानी पुरुषः प्रसन्नः = कृतार्थः, आस्ते = भवतीति ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा

लिङ्गस्य योगेन स याति नित्यम् ।

तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं

पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

अन्वयः — सः अन्तरात्मा पुरुषः लिङ्गस्य योगेन अङ्गुष्ठमात्रः नित्यं याति । मूढाः ईड्यन् अनुकल्पम् आद्यं विराजमानं तम् ईशं न पश्यन्ति । तं सनातनं भगवन्तं योगिनः प्रपश्यन्ति ।

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — सम्प्रति परब्रह्मण एव लिङ्गोपाधिकं जीवात्मानं दर्शयति —

व्याख्या — सः अन्तरात्मा = अन्तर्यामी, पुरुषः = परमात्मा, लिङ्गस्य = सूक्ष्मशरीरोपाधेः, योगेन = तादात्म्येन, अङ्गुष्ठमात्रः = अङ्गुष्ठमात्रपरिमाणपरिच्छिन्नः, नित्यम् = सदा, याति = ससरति । मूढाः = देहात्मवादिनः ईड्यम् = स्तुत्यम्, अनुकल्पम् = सर्वमनुप्रविश्यात्मना कल्पयतीत्यनुकल्पम्, आद्यम् = आदौ भवम्, विराजमानम् = दीप्यमानम्, तम्, ईशम् = सर्वस्येशितारम्, न पश्यन्ति = स्वात्मस्वरूपेण न जानन्ति । तम् = एवंविधं परमात्मानम्, सनातनम् = शाश्वतम्, भगवन्तम् = ऐश्वर्यादिभर्युक्तम्, योगिनः = नयोनिन आत्मविनः प्रपश्यन्ति = स्वात्मस्वरूपेण जानन्ति ।

गूहन्ति सर्पा इव गह्वरेषु

क्षयं नीत्वां स्वेन वृत्तेन मर्त्यान् ।

ते विप्रमुह्यन्ति जना विमूढा-

स्तैर्दत्ता भोगा मोहयन्ते भवाय ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

अन्वयः — सर्पाः इव स्वेन वृत्तेन क्षयं नीत्वा गह्वरेषु गूहन्ति । ते विमूढा जनाः विप्रमुह्यन्ति । तैः दत्ताः भोगाः भवाय मोहयन्ते । तं सनातनं भगवन्तं योगिनः प्रपश्यन्ति ।

सन्दर्भः — पूर्ववत् ।

प्रसंगः — श्लोकेऽग्नित्रिन्द्रियाणां विषयाणां चानर्थहेतुत्वं दर्शयति —

व्याख्या — सर्पाः इव = भुजङ्गा इव, इन्द्रियाणि, स्वेन, वृत्तेन = विषयविषेण, मर्त्यान् = प्राणिनः, क्षयं नीत्वा = विनाश्य, गह्वरेषु = स्वस्वगोलकेषु

गृहान्ते = स्वात्मानं प्रच्छादयन्ति । तं, विमूढाः = विषयविषाभिभूताः, जना = पुरुषाः, विप्रमुह्यन्ति = मोहग्रस्ता भवन्ति । तैः = इन्द्रियैः, दत्ताः = प्रदत्ताः, भगाः = विपयाः, वाय = जनममरणरूपसंमाराय, मोहयन्ते - मोहकारका भवन्ति । तम् = एवंविधं परमात्मानम्, सनातनम् = शाश्वतम्, भगवन्तम् = ऐश्वर्यादिभिर्युक्तम्, योगिनः = ज्ञानयोगिन आत्मविदः, प्रपश्यन्ति = स्वात्मस्वरूपेण जानन्ति ।

एवंरूपो महानात्मा पावकं पुरुषो गिरन् ।

यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिष्यते ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

अन्वयः - एवंरूपः आत्मा महान्, यः पुरुषः पावकं गिरन् तं पुरुषं वेद, तस्य इह आत्मा वै न रिष्यते । तं सनातनं भगवन्तं योगिनः प्रपश्यन्ति ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - यः प्रज्ञानैकरसब्रह्मस्वरूपः सन्, तद्ब्रह्म स्वात्मस्वरूपेण जानाति, स्यात्मा न विनश्यतीति दर्शयति -

व्याख्या - एवंरूपः = प्रज्ञानैकरसब्रह्मस्वरूपः, आत्मा = विद्वान्, महान् = ब्रह्मैव, भवतीति शेषः । यः, पुरुषः = विद्वान्, पावकम् = अग्निम् सकारणं तम् गिरन् = स्वात्मन्युपसंहरन्, तम्, पुरुषम् = परमात्मानम्, वेद = ज्ञायते । अत्र नोक्ते. आत्मा, वै =

व्याख्या - असौ = परमात्मा, अजः = अजन्मा, चरः = मंचरणशील
 विश्वरूपः, अङ्गुष्ठमात्रः = अङ्गुष्ठमात्रपरिमाणहृत्कमलकोशोपाधियुक्तः, पुरुष
 = परमात्मा अन्तरात्मा = अन्तर्यामी, हृदये = हृदाकाशे निविष्टः = प्रविश्य स्थित
 यत्रापि, न दृश्यते = इन्द्रियादिभिरंगाचरो भवति । च = तथा, सः = साधक
 मुमुक्षुः, दिवारात्रम् = अहर्निशम्, अतन्द्रितः = निरालम्भः सावधानः सन्, तं मत्वा
 = परमात्मानमद्वितीयसच्चिदानन्दं स्वात्मस्वरूपं मत्वा, कविः = क्रान्तदर्शी, प्रसन्न
 = कृतार्थः सन्, आस्तं = तिष्ठतीति ।

तत्प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद् ब्रह्म तद्यशः ।

भूतानि जज्ञिरे तस्मात् प्रलयं यान्ति तत्र च ॥

अन्वयः - तत् प्रतिष्ठा, तत् अमृतम्, तत् ब्रह्मलोकाः, तत् यशः, तस्मात्
 भूतानि जज्ञिरे, तत्र च प्रलयं यान्ति ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - अस्मिन् श्लोकेऽपि ब्रह्मणा विश्वोपादानत्वमाह -

व्याख्या - तत् - ब्रह्म, प्रतिष्ठा - सर्वेषां वस्तूनामाधारम् । तत् = ब्रह्म,
 अमृतम् = सर्वेषां सारतत्त्वं मोक्षपदम् । तत् = ब्रह्म, लोकाः = सर्वेषां
 लोकानामाश्रयस्थानम् । तत् = ब्रह्म, यशः = प्रसिद्धिस्वरूपम् । तस्मात् = ब्रह्मणः
 भूतानि = प्राणधारिभूतानि, जज्ञिरे - ममज्ञानान्ति -

गन्ति

उभौ च देवां पृथिवीं दिवं च

दिशश्च शुक्लं भुवनं विभर्ति ।

तस्माद् दिशः सरितश्च स्रवन्ति

तस्मात् समुद्रा विहिता महान्तः ॥

अन्वयः - शुक्लम् उभौ देवां च पृथिवीं च दिवं, दिशं च भुवनं विभर्ति,

तस्मात् दिशः च सरितः स्रवन्ति, तस्मात् महान्तः समुद्राः विहिताः ।

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - श्लोकेऽस्मिन् ब्रह्मणः सकाशात्सर्वमिदमुद्भूतमिति दर्शयति -

व्याख्या - शुक्लम् = विशुद्धब्रह्म । उभौ देवौ = जीवेश्वरौ, च, पृथिवीम्
= शरीरम्, च, दिवम् = अन्तरिक्षम्, दिशम् = प्राच्यादिदिशम्, च, भुवनम् =
विभर्ति = धारयति, तस्मात् = ब्राह्मणः, दिशिः = सर्वाः प्राच्या दिशिः सरितः =
नद्यः स्रवन्ति = निःसरन्ति तस्मात् = ब्राह्मणः, महान्तः = अपाराः, समुद्राः =
सागराः विहिताः = उद्भूता ।

आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा

ओतप्रोतऽहमजरप्रतिष्ठः ।

अजश्चरो दिवातान्नमतन्द्रितोऽहं

मां विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ॥

अन्वयः - मम स्थानम् आत्मा एव, च मम जन्म आत्मा, अहम् ओतप्रोतः
प्रतिष्ठः, अहम् दिवातान्नम् अतन्द्रितः अजः चरः । मां विज्ञाय कविः प्रसन्नः

सन्दर्भः - पूर्ववत् ।

प्रसंगः - श्लोकेऽस्मिन् आत्मनो महिमान् दर्शयति -

व्याख्या - मम = आत्मस्वरूपस्य, स्थानम् = अधिष्ठानम्, आत्मा एव । च
तथा, मम, जन्म = प्रादुर्भावहेतुः, आत्मा एव । अहम् = आत्मा, ओतप्रोतः =
विव्यापकः सन् अजरप्रतिष्ठः = जरावस्था रहितः सन् । अहम् दिवातान्नम् =
हर्निशम्, अतन्द्रितः = अनालग्नः सर्वग्राक्षी सन्, अजः = अनुत्पन्नोऽचलः सन्,
रः = सञ्चरणशीलः, अऽस्मीति शेषः । माम् = सर्वान्तरात्मानम्, विज्ञाय =
आत्मस्वरूपेण ज्ञात्वा, कविः = क्रान्तिदर्शी ज्ञानी पुरुषः प्रसन्नः = कृतार्थः, आस्ते
= भवतीति ।

मध्यमव्यायोगः

लघूत्तरीयाणि-अतिलघूत्तरीयाणि च प्रश्नोत्तराणि

प्रश्नः १. मध्यमव्यायोगस्य प्रणेता, कर्ता, रचयिता वा कोऽस्ति ?

उत्तरम् — मध्यमव्यायोगस्य कर्ता महाकवि भासोऽस्ति ।

प्रश्नः २. मध्यमव्यायोगस्य मूलकथास्रोतः किं शास्त्रमस्ति ?

उत्तरम् — मध्यमव्यायोगस्य मूलकथास्रोतः महाभारतमस्ति ।

प्रश्नः ३. हिडिम्बापर्व कस्मिन् महाकाव्येऽस्ति ?

उत्तरम् — हिडिम्बापर्वः महाभारत महाकाव्येऽस्ति ।

प्रश्नः ४. नाटकेऽस्मिन् मध्यमपदेन को गृहीतोऽस्ति ?

उत्तरम् — अत्र मध्यमपदेन पाण्डुसुतो भीमसेनः वृद्धद्रोणस्य द्वितीयपुत्रः गृहीतोऽस्ति ।

प्रश्नः ५. व्यायोगपदस्य कोऽर्थः ?

उत्तरम् — विशेषनाटकप्रकारः ।

प्रश्न ६. व्यायोगस्य नामकरणं कस्मिन् विषये आधारितमस्ति ?

उत्तरम् — मध्यमपाण्डुपुत्रं भीमसेनमधिकृत्य कृतो व्यायोगः ।

प्रश्नः ७. मध्यमव्यायोग कस्य प्रकारस्य नाटकमस्ति ?

उत्तरम् — मध्यमव्यायोगः एकांकी नाटकमस्ति ।

प्रश्नः ८. व्यायोगस्य किं लक्षणं स्वरूपं वा ?

उत्तरम् — ख्यातेतिवृत्तौ व्यायोगः ख्यातोद्धत नराऽश्रयः ।

हीनो गर्भविमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्दिमवद् रसाः ॥

अस्त्रीनिमित्त संग्रामो जामदग्न्य जये यथा ।

एक हाचरितैकांको व्यायोग बहुभिन्नैः ॥

प्रश्नः ९. अस्मिन् नाटके कतयः यात्राः सन्ति ?

उत्तरम् — अस्मिन् नाटके अष्टौ पात्राः सन्ति ।

प्रश्नः १०. अस्मिन् नाटके पुरुष पात्राः कतयः सन्ति ?

उत्तरम् — अस्मिन् नाटके षष्ठ (चतुर्वाह्यणाः + घटोत्कचः + भीमसेनः) सन्ति ।

अनिवार्य संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

[५७]

प्रश्नः ११. व्यायोगेऽस्मिन् केस्त्रीपात्रे स्तः ?

उत्तरम् — अत्र द्वे स्त्रीपात्रे स्तः — हिडिम्या, वृद्धा ब्राह्मणो च ।

प्रश्नः १२. अत्र व्यायोगे कति संख्यकानि अनुष्टुप्छन्दांसि सन्ति ?

उत्तरम् — अत्र चतुर्विंशत् (३४) अनुष्टुप्छन्दांसी मन्ति ।

प्रश्न १३. अनुष्टुप्छन्दसः किं लक्षणम् ?

उत्तरम् — 'पञ्चमं लघुसर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयाः ।

गुरु पष्ठं च पादानां चतुर्णां स्यादनुष्टुभिः' ॥

प्रश्नः १४. अत्र नाटके उपेन्द्रवज्रा छन्दसः लक्षणं तच्च कति संख्यकं अस्ति ?

उत्तरम् — अत्र उपेन्द्रवज्रा छन्दः एकमस्ति । तस्य च स्वरूपमिदं —
उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गी' ।

प्रश्नः १५. वंशस्थवृत्तमुल्लिख्य तस्य श्लोकसंख्यान् प्रकाशयतु ?

उत्तरम् — अत्र वंशस्थवृत्तं पद्यमेकमस्ति । तल्लक्षणञ्च — 'जती तु
वंशस्यमुदीरितं जरी' ।

प्रश्न १६. व्यायोगे उपजातेः पद्यं कतिसंख्यकं किञ्च स्वरूपम् ?

उत्तरम् — मध्यमव्यायोगे उपजातिवृत्तस्य द्वौ श्लोकास्तः तल्लक्षणञ्च —
उपेन्द्रवज्राउपेन्द्रवज्रायाः एकस्मिन् श्लोके अस्तित्वं उपजातिवृत्तं उच्यते ।

प्रश्नः १७. मध्यमव्यायोगे मालिनीछन्दसः लक्षणं श्लोकसंख्यान् च लिख्यताम् ?

उत्तरम् — मध्यमव्यायोगे मालिनीछन्दसः चत्वारः श्लोकाः सन्ति । तच्च
लक्षणं 'म म म युतेयं मालिनी भांगलोक्तः' ।

प्रश्नः १८. शार्दूलविक्रीडितस्य लक्षणं मध्यमव्यायोगे श्लोकसंख्यां च लिख्यताम् ?

उत्तरम् — मध्यमव्यायोगे एकश्लोकः शार्दूलविक्रीडितस्यास्ति तच्च लक्षणं
'सूयाश्चैर्वि मः मजो मत्तता' ।

प्रश्नः १९. पुजिताग्राछन्दसः लक्षणं कान्येऽस्मिन् तत् संख्या च प्रदर्शयताम् ?

उत्तरम् — मध्यमव्यायोगे अग्न्यवृत्तस्य त्रयो श्लोकाः सन्ति । तच्च लक्षणं —
अयुधि न युगरेफतो यकारो युजि च मजो जरगाश्च पुष्पिताया ।

प्रश्नः २०. बलन्तिलकावृत्तस्य नाटकेऽत्र लक्षणं उल्लिख्य एतादृशः
श्लोकसंख्यां लिख्यताम् ?

उत्तरम् - 'उक्ता वसन्ततिलका तभजां जगां गः' । एतादृशाः श्लेषाः पङ्क्तिशब्दकाः मध्यमव्यायोगे मन्ति ।

प्रश्नः २१. मध्यमव्यायोगस्य पुरुषपात्राणां नामोल्लेखः क्रियताम् ?

उत्तरम् - १. वृद्धब्राह्मणः - केशवदासः ।

२. ब्राह्मणज्येष्ठपुत्रः - प्रथमः ।

३. ब्राह्मणद्वितीयपुत्रः - द्वितीयो मध्यमांवा ।

४. ब्राह्मणतृतीयपुत्रः - कनिष्ठः ।

५. घटोत्कचः (हिडिम्बाभीमसेनयोः पुत्रः) ।

६. भीमसेनः (मध्यमः) कुन्तीपुत्रः ।

प्रश्नः २२. स्त्रीपात्राणां नामोल्लेखं क्रियताम् ?

उत्तरम् - १. ब्राह्मणी (वृद्धब्राह्मणस्य भार्या) ।

२. हिडिम्बा (भीमसेनस्य पत्नी घटोत्कचस्य च जननी) ।

प्रश्नः २३. मध्यमव्यायोगस्य प्रधाननायकः कोऽस्ति ?

उत्तरम् - मध्यमव्यायोगस्य प्रधाननायकः भीमसेनोऽस्ति ।

प्रश्नः २४. मध्यमव्यायोगस्य प्रधाना नायिका काऽस्ति ?

उत्तरम् - अत्र प्रधाना नायिका हिडिम्बाम्बु ।

समालोचनात्मकाः प्रश्नाः

प्रश्नः १. महाकवेर्भासस्य नाटकानां साहित्यिक विशेषताः संक्षेपेण वर्णयन्तु ।

उत्तरम् - भासस्य नाटकानां सर्वाणि पात्राणि सामान्यभूमिकायां वर्तमानाणि भवन्ति । तत्र कल्पनायाः प्राचुर्यं न ह्याभाति, अपितु तेषां जीवने वा विकृताया एव प्राचुर्यं वर्तते । परन्तु भासस्य पात्रेषु मनोवैज्ञानिकता प्रचुरं समुपलभ्यते । अयं कविः स्वोपजीव्यकाव्यानां वैपुल्येनैवानुगम्यं विभर्ति । महाभारतेनोपजीवितानां नाटकानां यद्यपि स्वातन्त्र्यं न ह्याचरति तथापि वृत्तान्तयोः चरित्रे औदात्यमवश्यं सन्निवेशितवान् । अत एव भासस्य नाटकानां कल्पनाप्रचुराणि तथाविधानि नास्ति मन्ति येन प्रकारेण कालिदासस्य याणभट्टस्य मन्ति । तेषु याथार्थ्यं प्रचुरतया समुपलभ्यते ।

भाग्यं नाट्यकला प्रशस्यतमा वर्तते । भाषायाम् ओजः प्रसादमाधुर्यं समुपलभ्यते । घटमाश्च गन्धाभाविभ्यः प्रभावोन्मादिकाश्च मन्ति ।

मन मध्यमव्यायोग्याय नायकः सिद्ध्यति । व्यायोगलक्षणानुरूपमेव महा-
ना भागेन धीरोद्धतनायकस्य सर्वेऽपि गुणाः उपस्थापिता वर्तन्ते । दशरूप-
सुमारं धीरोद्धतस्य लक्षणं यथा -

“दर्पमात्सर्यभूयिष्ठो मायाच्छदमपरायणः ।

धीरोद्धतस्यहङ्कारी चलश्वण्डो विकल्थनः ॥”

उक्ता एते गुणा भीमे पूर्णरूपेण प्राप्यन्ते । एतेषां सर्वेषां पर्यवसानमौद्धत्यं
एते । निम्नाङ्कितानि पद्मानि अस्यौद्धत्यस्योदाहरणानि यथा -

‘मध्यमोऽहमवध्यानमुत्सिक्तानां च मध्यमः ।

मध्यमोऽहं क्षितौ भद्र ! भ्रातृणामपि मध्यमः ॥’

मध्यमः पञ्चभूतानां पार्थिवानाञ्च मध्यमः ।

भये च मध्यमो लोके सर्वकार्येषु मध्यमः ॥

यदा वृक्षशाखाभिः प्रहर्ता घटोत्कचः स्वं पराजयमनुभवति, तदा सः शैलं
क्षेपन् भीमनिधनमवश्यम्भावि इति तर्कयति, परन्तु भीमः कथयति -

‘रुष्टोऽपि कुञ्जरौ वन्यो न व्याघ्रं धर्षयेद्वने ॥’

इत्थम्भूतस्य धीरोद्धतभीमस्य रङ्गमञ्चे आगमनानन्तरमेव सम्पूर्णस्थिति-
वर्तनं जातम् । महाकविना औद्धत्यगुणातिरिक्तं भीमे शौर्यं, निर्भयत्वं,
अभिमानः, परदुःखकारत्वं, क्षत्रियत्वं, मातृभक्तिः, मनोज्ञत्वं प्रभृतयोऽपि गुणाः
ब्रहिता वर्तन्ते । एतेषां केषाञ्चन गुणनामत्रोदाहरणानि प्रदर्शयन्ते ।

(क) वीरः - भीमसेनः शूराणामपि मानमर्दकोऽस्ति । असौ प्रतिदिनमेव
संक्षयामं स्वच्छस्थाने अभ्यसति । भयङ्करं घटोत्कचं दृष्ट्वाऽपि सः निर्भयत्वेनैव
कीयं मध्यमत्वं प्रतिपादयति । विविधप्रहारैः मञ्जातं क्लेशमनायासेन सहमानः
घटोत्कचस्य नियुद्धक्रियायां यद्भुजैर्निगडितोऽपि भीमो परिखेदन्नानुभवति कथयति

‘व्यपनय बलदर्पं दृष्टसारोऽसि वीर ।

नहि मम परिखेदो विद्यते बाहुयुद्धे ॥’

(ख) दयालुः - धीरोद्धयोऽयं भीमो नतृमामान्यगुणैर्युक्तोऽस्ति । अग्निं
प्राप्यते । घटोत्कचेन राक्षसेन आक्रान्तं ब्राह्मणपरिवारं ज्ञात्वा तं निन्दयति
‘किमर्थं ब्राह्मणः मपराध्यसि ?’ इत्यादिवाक्येन । अग्निं भीमे परदुःख-
तरत्वं वर्तते । स्व-रीरदानेनापि ब्राह्मणपरिवाररक्षणे सः कृतप्रयत्नो दृश्यते ।
कथयति - ‘पु-तमाः खलु ब्राह्मणाः’ । तस्मान्मच्छरीरेण ब्राह्मणशरीरं

विनिमातुमिच्छामि । कृतापराधोऽपि ब्राह्मणो भृशुरत्वादवध्य इति प्रातिपादयन्
भीमस्य ब्राह्मणं प्रति आदरातिशयमेव अभिव्यज्यते । सः घटोत्कचं निपथयान्

‘निवृत्तव्यवहारोऽयं सदारस्तनयः सह ।

सर्वापराधेऽवध्यत्त्वान्मुच्यतां द्विजसत्तमः ॥’

एवमेव नृसामान्यगुणा अपि भीमं दृष्टिगोचरा भवन्ति । ब्राह्मणग्यां

रेवात्र प्रमाणम् -

“युद्धप्रियाश्च शरणागतवत्सलाश्च

दीनेषु पक्षपतिताः कृतसाहसाश्च ।

एवंविधप्रतिभयाकृतिचेष्टितानां

दण्डं यथार्हमिह धारयितुं समर्थाः ॥”

इत्यनेन वाक्येन पाण्डवसामान्यगुणाः परिवर्तिताः ।

(ग) मातृभक्तः - भीमो मातृभक्तोऽस्ति । यदा घटोत्कचः कथयति क
मातुहिडिम्बायाः आज्ञया गृहीतोऽयं ब्राह्मणपुत्रो न त्यज्यते, तदा मनसि तं राक्षसा
शंसन् मातुराज्ञायाः सार्थकत्वं प्रतिपादयति निम्नांकितेन पद्येन -

‘माता किल मनुष्याणां देवतानां च दैवतम् ।

मातुराज्ञां पुरस्कृत्य वयमेतां दशां गताः ॥’

इतः परमं किं भविष्यति मातृनियोगस्योदाहरणमिति सुधियो विवेचयन्तु

(घ) विवेकी पिता - भीमोऽयं विवेकी पिता अस्ति । अभिमन्युसदृशो ज
घटोत्कचस्य बालदर्पं दृष्ट्वा मोदते, यदा घटोत्कचो भीमेन ब्राह्मणपरिवारं त्यक्तो
बहुशः प्रार्थितोऽपि कथयति - ‘न मुच्यते ! न मुच्यते !’ इति । परन्तु हिडिम्बा
स्ववल्लभायां जातं स्वपुत्रं घटोत्कचं ज्ञात्वाऽपि तद्वीर्यज्ञानाय युद्धाय प्रेरयति
वीर्यसुमम्पन्नं स्वात्मजं ज्ञात्वाऽत्मगतप्रतिपादयत्यपि -

‘कथं गृहीतोऽस्यनेन ! भोः सुयोधन ! वर्धते ते शत्रुपक्षः । कृतरक्षो भव

(ङ) मनोज्ञः - भीमोऽयं मनोज्ञोऽस्ति । अस्य व्यक्तित्वं न केवलं मुहदमपि

कमपि कुलिशहृदयमपि वशीकर्तुं संक्षमम् । घटोत्कचो भीमं दृष्ट्वा यन्
मानवशरीरधारिणमेवं विष्णुमेवानुमिनोति । सः कथयति -

‘सिंहाकृतिः कनकतालसमानबाहु -

मध्ये तनुरुरुडपक्षविलिप्तपङ्कजम् ।

विष्णुर्भवेद् विकसिताम्बुजपत्रनेत्रो

नेत्रे ममाहरति बन्धुरियागतोऽयम् ॥’

(घ) सुदृढ प्रेमी — अस्मिन् काव्यं भीमः मुदृढवत्त्वभवेन परिवर्णितः ।
हिडिम्बामिलनप्रमङ्गोऽस्य मानवगुलभो रत्यादिभावो जागर्ति । सः 'अयं ! देवी
हिडिम्बा' इत्यादिवाक्यं प्रस्तूयन् तां प्रति समादरं प्रकटयति । हिडिम्बायाः शिष्टाचारं
शंसन् सः प्रतिपादयति —

‘अस्माकं भ्रष्टराज्यानां भ्रमतां गहने वने ।

जातकारुण्यया देवि संतापो नाशितस्त्वया ॥’

— म० ४९

(छ) सत्यवादी — अस्मिन् व्यायोगे भीमः सत्यवादी अस्ति । सत्यं स रक्षति ।
राजितेऽपि घटोत्कचे तदनुनयेन ‘वयमेनगमिष्यामः’ इति पूर्वं कथितं
वाक्यमनुस्मरन् ‘समय एवेति ! एष स्मरामि । गच्छाग्रतः’ इत्युक्त्वा तमनुसन्
ववचनं परिपालयते ।

यद्यपि भीमग्योपस्थापनमस्मिन् व्यायोगेऽल्पकालिकमेव, परनेभिर्गुणैरयमेव
क्षमाधानां नायक इति दिक् ।

प्रश्नः ५. घटोत्कचस्य चरित्रं प्रतिपादनीयम् ।

उत्तरम् — अस्मिन् व्यायोगे महाकविर्भासो घटोत्कचचरित्राङ्कने दत्तावधानः
तीयते । अनेन एको राक्षसः मानवीगुणैर्मण्डितः । अतो घटोत्कचे वीरता-दृढता-
कर्तव्यनिष्ठा-प्रभृतीनां गुणानां समावेशो दृश्यते । घटोत्कचोऽयं आर्यानार्यसंस्कृति-
गर्भोजकत्वेन चित्रितः । रङ्गमञ्चे तां दृष्ट्वा भयानकं दृश्यमुपस्थीयते । सूत्रधारो
यत्तु घटोत्कचस्योग्रं व्यवहारं दृष्ट्वा कथयति —

‘हिडिम्बारणिसंभूतो राक्षसाग्निकृतवैरं ब्राह्मणजनं वित्रासयति ।’ वृद्धो
ब्राह्मणस्तदर्शनं प्रलयकालिकशङ्करमूर्तौ करोति ।

‘युगनिधने प्रतिमाकृतिर्हरस्य’ इत्यादिना ।

द्वितीयां ब्राह्मणकुमारस्तं शङ्कररांष इवेति प्रतिपादति —

‘त्रिपुरपुरनिहन्तुः शङ्करम्येष रांषः’ इत्यादिवाक्येन । तृतीयस्य पुत्रस्य
यनयोः घटोत्कचोऽयं साक्षान्मृत्युरेव प्रतीयते — ‘मृत्युः पुरुषविग्रहः’ इत्यादि-
वाक्यप्रमाणेन । वृद्धाया ब्राह्मण्याः कृते घटोत्कचोऽयमतिशयमन्तापकारी — ‘क
पोऽस्मान् गन्तापयति ।’

इत्थं । मानवीयगुणैः संयुक्तेऽपि घटोत्कचे गन्ति मानवीयगुणाः ।
मानवीयगुणं संयुक्ताऽयं घटोत्कचः नाममात्रेणैव प्रतिनायककोटौ आयाति ।
घटोत्कचस्य चरित्रचित्रणं विश्लिष्टा गुणा अधोलिखिताः गन्ति ।

(क) कोमल हृदयः - शङ्करक्रोधविग्रहोऽपि घटात्कचः स्वचेतमि कोमलतां धारयति । घटात्कचः अकृत्यं मनुते ब्राह्मणवधम् । यथा तर्ग्यवांक्ता -

‘भौः, कष्टम् !

जानामि सर्वत्र सदा च नाम,

द्विजोत्तमाः पूज्यतमाः पृथिव्याम् ।

अकार्यमेतच्च मयाऽद्य कार्यं

मातुर्नियोगादपनीय शङ्काम् ॥’

पुनः यदा स ब्राह्मणं स्वपुत्रं आह्वयितुं कथयति, तदा ब्राह्मणस्य ‘आः अतिराक्षसं खलु ते वचनमि’ ति श्रुत्वा क्षमां याचमानः कथयति - ‘कथं मर्षयति । मर्षयतु मर्षयतु भवान् । अयं मे प्रकृतिदोषः । अथ किन्नरामा तव पत्रः ?’

स्वकीयं पितरं भीमं ज्ञात्वा सः क्षमां याचते । सः कथयति -

‘भोस्तात !

‘अज्ञानात्तु मया पूर्वं भद्ववान्नाभिवादितः ।

अस्य पुत्रापराधस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥’

- म० ५०

(ख) मातृ-पितृ भक्त - गान्धर्परिणयेनोद्वाहिताऽऽसीत् घटात्कचमातुर्हिडिम्या भीमनेति महाभारतीया कथा । जन्मत एव घटात्कचः पितुर्विरहितायाः स्वमातुरेवासीत् स्नेहभाक् । अस्यां स्थितौ तस्य मातरि द्विगुणितः समादरः स्नेहश्चासीत् । अतो नवयुवकोऽयं घटात्कचः स्वमातुर्नियोगमेवाङ्गीकृत्य मानुषानयनाय वनं प्रस्थितो ब्राह्मणपरिवारमाक्रमति । यदा भीमः तं ब्राह्मणमोचनं याचते, सः कथयति -

“मुच्यतामिति विस्रब्धं ब्रवीति यदि मे पिता ।

न मुच्यते तथा ह्येष गृहीतो मातुराज्ञया ॥”

- मध्यम० ३६

यद्यपि तस्य परिचयः स्वपित्र सह नास्ति । परन्तु यदा भीमः स्वकोयं भुजायुधं दर्शयति, घटात्कचः स्वपितुर्भीममेनस्योपपन्नम्भुजायुधं प्रांतेपादयति । सः स्वपितरं सत्त्वे विश्वकर्तु - शिव - कृष्ण - इन्द्र - कार्तिकेय - यमोपमं मनुते । स्वमातुर्परिचयं प्रतिपादयन् घटात्कचः गर्बमनुभवति यथा -

‘कौरव्यकुलदीपेन पाण्डवेन महात्मना ।

सनाथा या महाभागा पूर्णेन द्यौरिवेन्दुना ॥’

- मध्यम० ३८

अन्ते च घटोत्कचः स्वपितरं परिचीय कथयति -

‘भोस्तान् ! अहं स धार्तराष्ट्रवनदवाग्निर्घटोत्कचोऽभिवादये ।’

(ग) वीरः - घटोत्कचः शूरतायां स्वपितुर्भीमस्य तुलामधिराहति । भीमः स्वयमेव हिडिम्बापुत्रं घटोत्कचं ज्ञात्वा कथयति - ‘रूपं सत्त्वं बलं चैव पितृभिः सद्गुणं बहु’ इत्यादि । रङ्गमचं प्रविशन् भीमां तद्रूपेणाकृष्णो जायते, वक्ति च - ‘सिंहास्यः सिंहदंष्ट्रो मधुनिभनयनः स्निग्धगम्भीरकणे

वभ्रुभ्रुः श्येननासो द्विरदपतिहनुर्दीप्तविश्लिष्टकेशः ।

व्यूढोरा वज्रमध्यो गजवृषभगतिर्लम्बपीनांसबाहुः

सुव्यक्तं राक्षसीजो विपुलबलयुतो लोकवीरस्य पुत्रः ॥

- मध्यम० २६

भीमसेनेन प्रदर्शितं क्षत्रियोचितं गर्वं दृष्ट्वा भीममेव हत्वा नेतुं प्रतिजानीते स्वमनसि घटोत्कचः अतः द्रागेव वृक्षशिलादिभिः भीमं प्रहरति । व्यर्थं जाते स्वप्रहारे तस्योत्साहो न क्षीयते, स स्वं भीमपुत्रत्वं वायुपात्रत्वं स्मरन् नियुद्धायाद्यतो भवति । तद्यथा -

‘नन्वहं भीमसेनस्य पुत्रो पौत्रो नभस्वतः ।

तिष्ठेदानीं सुसन्नद्धौ नियुद्धे नास्ति मत्समः ॥” - मध्यम० ४५

भीमः घटोत्कचभुजपाशे वद्धः स्वयमेव तच्छौर्यं प्रशंसति -

‘भोः सुयोधन ! वर्धते ते शत्रुपक्षः । कृतरक्षो भवः’ ।

प्रश्नः ६. मध्यमकुमारस्य चरित्रचित्रणं विधेहि ।

उत्तरम् - मध्यमोऽयं ब्राह्मणस्य केशवदासस्य द्वितीयात्मजः तपस्विमध्य-

मनामा महाकविना भासेनाऽस्मिन् व्यायोगे उपनायकः परिकल्पितः । अयमेव पितापुत्रयोः भीमघटोत्कचयोः परिचायकसूत्रमस्ति । अस्मिन् व्यायोगे रङ्गमञ्चे घटोत्कचोपस्थित्यनन्तरमेवास्य चरित्रस्य विकासः सम्भवति । अस्य सम्पूर्णमेव चित्रणं, करुणरसमूर्तिरेवेति सहृदया अत्र प्रमाणानि ।

विधेः दुर्विधानेन पिता ज्येष्ठं पुत्रं त्यक्तुं नेच्छति, माता चावरं तृतीयं त्यक्तुं न वाञ्छति । अस्यामपि स्थितौ मध्यमोऽयं हतोत्साहो न भवति । अपितु स्वप्राणैरेव गुरुजनानां प्राणान् विनिमातुं स्वं सांभाग्यम् अयं मनुते । सः कथयति -

धन्योऽस्मि चद्गुरुप्राणः स्वैः प्राणैः परिरक्षिताः ।

वन्धुस्नेहाद्धि महतः कायस्नेहस्तु दुर्लभः ॥

- मध्यम० २०

तर्पणमध्यमोऽयं न केवलं विनीत एव अपितु शास्त्रज्ञाता अपि । अत एव
ज्येष्ठसन्तानस्य पुंसामः रक्षणं सर्वविधं करणीयमिति प्रतिपादयति -

ज्येष्ठः श्रेष्ठः कुले लोके पितृणां च मुसम्रियः' इत्यादिवाक्येन ।

अयं महाज्ञाकारी शिष्टाचारपालकश्च । जलाशयमासाद्य निःसन्तानन्वात्
स्वकीयं श्राद्धतर्पणादिकं कर्म स्वयमेव सम्पादयति । विलम्बेन आगतं मतिः सः
घटोत्कचाभिमुखीभूय स्वकीयमागमनमप्रस्तौति - 'भो पुरुष ! प्राप्तोऽस्मि ।'

अयं सत्यप्रतिज्ञां दृश्यते । यदा भीमो घटोत्कचेन सहगन्तुं प्रवृत्तो भवति तदा
तं निषेधयति यथा -

'त्यक्ताः प्रागेव मे प्राणाः गुरुप्राणेष्वपेक्षया ।

युवा रूपगुणोपेता भवौस्तिष्ठतु भूतले ॥'

- मध्यम० ४०

अनेनास्य मध्यमस्य सकरूणा त्यागमयी भूमिकोपस्थापिता महाकविना
भासेनाग्निं मध्यमव्यायोगे ।

प्रश्नः ७. हिडिम्बायाश्चरित्रचित्रणं प्रस्तूयताम् ?

उत्तरम् - हिडिम्बाराक्षसस्य स्वमेयं घटोत्कचमाता भीमशौर्यमोहिता भीमेन
गान्धर्वविधिनांद्वाहितेति महाभारतीयो वृत्तान्तः । यद्यपि अस्या नाम्नः सङ्कीर्तनं
सूत्रधारेणैव कृतम्, परन्तु अस्या उपस्थितिः रङ्गमञ्चे व्यायोगस्यान्तिमे चरणे
भवति । प्रतीयते यद् अस्य चरित्ररक्षणे एव व्यायोगस्यास्य साफल्यं महाकविना
ऽमन्यत । यद्यप्यस्याः स्वरूपमस्ति भयानकरमोत्पादकम्, परन्तु आचारव्यवहारेण
अस्यां नायिकायाः मुललितायाः दया-दाक्षिण्य-हर्ष-व्रीडा-प्रभृतयो गुणाः प्राप्यन्ते ।
एनां प्रशंसन् भीमः कथयति -

'जात्या राक्षसी, न तु समुदाचरेण ।'

अनेन वाक्येन प्रतीयते यत्तया मानुषाहारस्य व्याजेन वल्लभसंप्रयोग एव
वाञ्छित् आसीत् । नारीमुलभव्रीडाया उदाहरणं तत्र दृश्यते यदा मानुषाहारकारणं
भीमेन पृष्टम् । सा स्त्रीमुलभया लज्जया रङ्गमञ्चे स्वपुत्र समक्षं दशकसमक्षं च
स्वकीयां स्वकीयां स्त्रीत्वभावनं न प्रकटयति, अपितु स्ववल्लभस्य भीमस्य कर्णं
उपस्थापयति ।

एवं आर्यनारीरूपेणं चित्रिता विदुषी हिडिम्वेति अत्र सहृदयाः प्रमाणानीति
दिक् ।

श्लोक -- व्याख्या भागः

पायात्स वोऽसुरवधूहृदयावसादः

पादो हरः कुवलयामलखड्गनीलः ।

यः प्रोद्यतस्त्रिभुवनाक्रमणे रराज

वैदूर्यसङ्क्रम इवाम्बरसागरस्य ॥

सन्दर्भः - अयं श्लोकां भासप्रणीतात् मध्यमव्यायोगादुद्धृतोऽस्ति ।

प्रसंगः - अस्मिन् श्लोके सूत्रधारो भगवतो विष्णोः नीलस्य चरणकमलस्य गतवनं करोति ।

अन्वयः - असुरवधूहृदयावसादः कुवलयामलखड्गनीलः, हरः सः पादः वः पायात् यः त्रिभुवनाक्रमणे प्रोद्यतः अम्बर सागरस्य वैदूर्यसङ्क्रम इव रराज ।

व्याख्या - असुरवधूहृदयावसादः - असुराणां = राक्षसानां, याः वध्वः = पत्नयः, तायां हृदयानाम् = अन्तःकरणानाम्, अवसादः = दुःखप्रदः, राक्षसानां विनाशकत्वात्, कुवलयामलखड्गनीलः - अमलश्चामौ खड्गः अमलखड्गः = स्वच्छकृपाणम्, कुवलयञ्च = नीलकमलञ्च, अमलखड्गश्च ताविवनीलः = नीलवर्णः, हरः = भगवतो विष्णोः, पाद = चरणम्, वः = युष्मान्, पातु = रक्षतात् । त्रिभुवनाक्रमणे = त्रिभुवनस्य = त्रैलोक्यस्य आक्रमणे = उत्क्रमणे, प्रोद्यतः = उद्यन्, यः पादः, अम्बरसागरस्य अम्बरम् = आकाश एव सागरः, तस्य, वैदूर्यसङ्क्रम इव = वैदूर्यमणिसंयोगसदृशः रराजः = राजतेस्म । अत्र वसन्ततिलकावृत्तम्, तल्लक्षणञ्च - 'ज्ञेया वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' । अम्बरे सागरत्वरोपात् रूपकः, नीलचरणयोर्वैदूर्यसङ्क्रमत्वरोपाच्चोत्प्रेक्षा । तयोरत्र संगृष्टिः ।

भ्रान्तैः सुतैः परिवृतस्तरुणैः सदारै-

वृद्धो द्विजो निशिचरानुचरः स एषः ।

व्याघ्रानुसारचकितो वृषभः सधेनुः

सन्त्रस्तवत्सक इवाकुलतामुपैति ॥

सन्दर्भः - अयं श्लोको भासप्रणीतात् मध्यमव्यायोगादुद्धृतोऽस्ति ।

प्रसंगः - अस्मिन् श्लोके सूत्रधारो वक्ति यद् द्विडम्बायाः पुत्रः घटोत्कचः पुत्रकलत्रपरिवृतं वृद्धं ब्राह्मणं दुःखाकरोतीति ।

अन्वयः - सदारैः तरुणैः भ्रान्तैः सुतैः परिवृतः निशिचरानुचरः सः एषः वृद्धो द्विजः सधेनुः, सन्त्रस्तवत्सकः व्याघ्रानुसारचकितः वृषभ इव आकुलतामुपैति ।

व्याख्या - सदारः = स्वपत्नीभिः सहितैः, तरुणैः = युवकैः, भ्रान्तैः = भ्रान्तिमदभिः, मुतैः = पुत्रैः, परिवृत = समन्वितः, निशिचरानुचरः = राक्षसाक्रान्तः, मः = प्रख्याततमः, एषः = अयम्, वृद्धः = वार्द्धक्यगतः, द्विजः = ब्राह्मणः, मधेनुः = गोभिः सहितः, मन्त्रान्तवत्सकः = भयभीतवत्सैः समलङ्कृतः, व्याघ्रानुगारचकितः = सिंहाक्रमणभयाक्रान्तः, वृषभः = गौरिव, आकुलताम् = व्याकुलताम्, उपैति = प्राप्नोति ।

छन्दोऽलङ्कारौ - अत्र वसन्ततिलकावृत्तम् - 'ज्ञेया वसन्ततिलका तभजा जगां गः' इति तल्लक्षणम् । अत्रोपमालङ्कारः - 'राम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्यं उपमाद्वयोः' इति हि उपमालक्षणम् ।

तरुणरविकरप्रकीर्णकेशो भृकुटिपुटोज्ज्वलपिङ्गलायताक्षः ।

सतडिदिव घनः सकण्ठसूत्रो युगनिधने प्रतिमाकृतिर्हरस्य ॥

सन्दर्भः - अयं श्लोको भागप्रणीतात् मध्यमव्यागादुद्धृतोऽस्ति ।

प्रसंगः - अस्मिन् श्लोके निशाचराक्रान्तो वृद्धो ब्राह्मणः घटोत्कचं प्रलयकाले क्रुद्धं शङ्करमिव पश्यति ।

अन्वयः - तरुणरविकरप्रकीर्णकेशः, भृकुटिपुटोज्ज्वलपिङ्गलायताक्षः, सतडित् घन इव सकण्ठसूत्रः युगनिधने हरस्य प्रतिमाकृतिः (एषः कः ?) ।

व्याख्या - तरुणः = मध्याह्नकालिकश्चासौ, रविः = सूर्यः, तस्य ये कराः = किरणानि, तद्वत् प्रकीर्णाः = विप्रकीर्णाः, पिङ्गलाः केशा यस्यासौ, भृकुटिपुटोज्ज्वलपिङ्गलायताक्षः - भृकुटिपुटयोः = भ्रुस्म्पुटयोः = उज्ज्वलः = अत्यधिकं देदीप्यमानः, पिङ्गले = पीते, आयते = दीर्घे, अक्षिणी यस्यासौ, सतडित् = दामिन्या सहितः, घनः = मेघः, इव = सदृशः, सकण्ठसूत्रः = कण्ठसूत्रममन्वितः, युगनिधने = प्रलयकाले, समुपस्थिते हरस्य = शङ्करस्य, प्रतिमाकृतिः = मूर्तिसदृशः, एषः कः समुपस्थितः ?

छन्दोऽलङ्कारौ - अत्र पुष्पिताग्रावृत्तम् - 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति हि तल्लक्षणम् । 'राम्यवाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्यं उपमाद्वयोः' इति लक्षणानुसारेणात्रोपमालङ्कारः ।

भोः शब्दोच्चारणादस्य ब्राह्मणोऽयं न संशयः ।

त्रास्यते निर्विशङ्केन केनचित् पापघेतसा ॥

सन्दर्भः - अयं श्लोको भागप्रणीतात् मध्यमव्यायोगादुद्धृतोऽस्ति ।

प्रसंगः - अत्र सदारः पुत्रैः सह क्वापि गच्छन् केनचिद् रक्षसा त्रन्तां ब्राह्मणः

अनिवार्य संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

[६९]

म्यत्राणार्थ 'भोः' इति मय्युध्य कञ्चित् महायकगाह्ययति तदा तच्छब्दं श्रुत्वा मूत्रधारः कथति -

अन्वयः - अग्न्य भोः शब्दोच्चारणात् अयं ब्राह्मणः (इति) संशयः न । केनचित् निर्विशिङ्केन पापचेतसा त्रास्यते ।

व्याख्या - अरः = पूर्वोक्तशब्दकारिणः भोः इति शब्दस्य त्रासमुचकस्य शब्दस्योच्चारणात् = मय्युधनात् अयं = समीप एव वर्तमानः कश्चिद् ब्राह्मणः द्विजो ब्राह्मणवंशोद्भव इति संशयः = संदेहो न । निर्गता विनष्टा विशिष्टा शङ्का = भयं यस्य तेन निर्भयं = केनचित् = अज्ञातनामग्न्यभावेन पापं दुष्टभावः चेतामि मनसि यस्य तेन दुरात्मना त्रास्यते = पीड्यते ।

अत्र पूर्वार्धे ब्राह्मणत्वे भोः शब्दोच्चारणस्य कारणत्वेन पदगतं काव्यलिंगमलंकारः । "हेतोर्वाक्यपदार्थस्य काव्यलिंग निगद्यते । इति लक्षणात् अनुष्टुप् वृत्तम् ।

श्रान्तैः सुतैः परिवृतस्तरुणैः सवारैः

वृद्धो द्विजो निशिचरानुचरः स एषः ।

व्याघ्रानुसारचरितो मधेनुः

सन्त्रस्त यत्सक इवाकुलतामुपैति ॥

सन्वर्धः = पूर्ववत् ।

प्रसंगः - अत्र रक्षसाकुलितस्य सुतपरिवृतस्य सवारस्य कस्यचिद् ब्राह्मणस्य वर्णनं करोति कविः च (सूत्रधारः) -

अन्वयः = श्रान्तैः तरुणैः सुतैः परिवृतः वृद्धः निशिचरानुचरः सः एषः द्विजः । व्याघ्रानुसारचरितः मधेनुः सन्त्रस्तवत्सकः वृषभः इव आकुलताम् उपैति ।

व्याख्या = श्रान्तैः = आयासितैः मार्गमञ्जरणमैति तरुणैः = युवकैः न तु बालकैः, सुतैः = पुत्रैः परिवृतः = युक्तः सवारः = पत्नीमहितः वृद्धः = गतवयाः अतएव निशायां रात्रौ चरति चलतीति निशिचरः = राक्षसः निशायाः निशु आवेशे मत्तव्या अलुकि च स्वपिति स अनु = पश्चात् चरति चलति यस्यायो राक्षस परिगृहीतः सः = पूर्वोक्तशब्दकारी एषः = वृष्यमानः द्विजः = ब्राह्मणः व्याघ्रानुसारं = व्याघ्रधामस्य वर्तमानं यथा स्यात्तथा चरितं कृतं येमैति व्याघ्रं बद्धः धेनुः = मधुः प्रसूता मवत्वा गोमस्तया महितः मध्यमप्रकारेण त्रस्तः = भीतो वत्सकः = तर्णाको यम्येति सुब्रार्थं कम्, वृषभः = गवैश्च, इव = यथा आकुलता = आकुलतामुव्विगमताम् उपैति = प्राप्नोति । कुत्रचित् 'स एषः' इति स्थाने मग्न इति पाठं ब्रोधयुक्तः किञ्चित्कर्तुमशक्यत्वाविति ब्राह्मणविशेषणम् ।

अत्र "चर" इत्यग्य सकृदावृत्तः छेकानुप्रासः - "छेकां व्यंजनगंधस्य सकृत्प्राप्त्यमनेकधा ॥" इति लक्षणम् । निशिधरानुचरस्य द्विजस्य व्याघ्रानुसार चरितेन वृषभापमेत्युपमालङ्कारः । उपमा चात्रपूर्णा - उपमेयोपमानवाचकधर्माणोर्वेषां शब्दांपात्तत्त्वात् । अनुप्रासोपमयोश्च नैरपेक्ष्यं वर्तमानत्त्वात् संसृष्टिः वसन्ततिलकावृत्तम् लक्षणं तु पूर्वानुसारि । प्रभादीनाम गुणः, इदित्यर्थसमर्पणात् वृद्धब्राह्मणनिष्ठभयस्य प्राधान्येन व्यंजनाद्भयानकरमः ।

ग्रहयुगलनिभाक्षः पीनविस्तीर्णवक्षाः

कनककपिलकेशः पीतकौशेयवासाः ।

तिमिरनिवहवर्णः पाण्डरोद्वृत्तदंष्ट्रा

नव इव जलगर्भं लीयमानेन्दुलेखः ॥

सन्दर्भः - अयं श्लोको भासप्रणीतात् मध्यमव्यायोगादुद्धृतोऽस्ति ।

प्रसंगः - अत्र ममापतन्तं घटोत्कचं प्रेक्ष्यात्यन्ताश्चर्यचकितोऽस्ति प्रथमं ब्राह्मणपुत्रः ।

अन्वयः - ग्रहयुगलनिभाक्षः पीनविस्तीर्णवक्षाः कनककपिलकेशः पीतकौशेयवासाः, तिमिरनिवहवर्णः, पाण्डरोद्वृत्तदंष्ट्राः जलगर्भः नवः लीयमानेन्दुलेख इव कः ?

व्याख्या - ग्रहयुगलनिभाक्षः = ग्रहयोः = सूर्यचन्द्रमसोः, युगलम् = द्वयम् तन्निभे = सदृशे, अक्षिणी यस्याऽसौ, पीनम् = मांसलञ्चदं विस्तीर्णम् = विस्तृतम् वक्षो यस्याऽसौ, कनककपिलकेशः = कनकवत् = सुवर्णवत्, कपिलः = कडारः केशः यस्य सः, पीतकौशेयवासाः - पीतम् = पिङ्गलवर्णम्, कौशेयम् = क्षौमम् वासः = वस्त्रम्, यस्य सः, तिमिरनिवहवर्णः - तिमिरस्य = अन्धकारस्य, निवहः = समूहः, तद्वत् वर्णः = रूपं यस्य सः, कृष्णवर्ण इत्यर्थः, पाण्डरोद्वृत्तदंष्ट्रा = पाण्डरः = धवलः, उद्वृत्तः = उदगतः, दंष्ट्रा = दन्तः यस्य सः, जलगर्भः = जलं = पानीयम्, गर्भं = मध्ये यस्य सः, नवः = नवीनः, लीयमानेन्दुलेखः = लीयमाना = प्रतीयमाना, इन्दोः = चन्द्रस्य, लेखा = कला यस्मिन् सः, तथा एव क इति शेषः ।

छन्दोऽलङ्कारौ - 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणानुसारं गात्रं मालिनी वृत्रम् । 'साम्यं वाच्यमवधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमाद्वयोः' इति लक्षणानुसारेण चात्रोपमालङ्कारः ।

कलभदशनदंष्ट्रो लाङ्गलाकारनासः

कथिवरकरबाहुनीलजीमूतवर्णः ।

अनिवार्य मंस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

[७१]

हुतहुतवहदीप्तो यः स्थितो भाति भीम-

स्त्रिपुरपुरनिहन्तु शङ्करस्येव रोषः ॥

सन्दर्भ - अयं श्लोको भासप्रणीतात् मध्यमव्यायोगादुद्धृताऽस्ति ।

प्रसंग - अस्मिन् श्लोके द्वितीय ब्राह्मणकुमारः घटोत्कचमृत्युग्रस्तं भयङ्करं त्रिपुरदाहकं शङ्करमिव पश्यति ।

अन्वयः - कलभदशनदंष्ट्रः, लाङ्गलाकारनासः, करिवरकरबाहुः, नीलजी-
मूतवर्णः, हुतहुतवहदीप्तः, त्रिपुरपुरनिहन्तुः शङ्करस्य भीमः रोष इव स्थितः यो
भाति सः कः ?

व्याख्या - कलभदशनदंष्ट्रः - कलभस्य = हस्तिशावकस्य, दशनम् =
दन्तः, इव दंष्ट्रा = दन्तो यस्य सः, लाङ्गलाकारनासः लाङ्गलस्य = हलस्य,
आकार इवाकारो नासायाः = नासिकाया यस्य, करिवरकरबाहुः करिवरस्य =
हस्तिनः, करः = शुण्डादण्ड इव बाहू = हस्तौ यस्य सः, नीलजीमूतवर्णः =
नीलमेघमदृशाकारः, हुतहुतवहदीप्तः = प्रदीप्ताग्निवद् देदीप्यमानः, त्रिपुरपुर-
निहन्तुः = मैत्रिपुरनगरीविनाशकस्य, शङ्करस्य = शिवस्य, भीमः = भयङ्करः,
रोष इव = क्रोधमदृशः, स्थितः = विद्यमानः, यः विभाति = शोभते, सः कः ?

समासः - नीलजीमूतवर्णः - नीलस्य जीमूतस्य वर्ण इव वर्णो यस्य सः ।
हुतहुतवहदीप्तः - हुतश्चासौ हुतवहस्तद्वद् दीप्तः । त्रिपुरपुरनिहन्तुः - त्रिपुरस्य
पुरस्य निहन्ता यः सः, तस्य ।

छन्दोऽलङ्कारौ - 'ननमयंययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणानु-
सारेणात्र मालिनीवृत्तम् । 'साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमाद्वयोरिति' लक्षणा-
नुसारेणात्रोपमालङ्कारः ।

वज्रपातोऽचलेन्द्राणां श्येनः सर्वपतत्रिणाम् ।

मृगेन्द्रो मृगसङ्घानां मृत्युः पुरुषविग्रहः ॥

सन्दर्भः - द्रष्टव्य - १ ।

प्रसंगः - अनेन श्लोकेन महाकविः भासो ब्राह्मणस्य तृतीय पुत्रमुखात्
भयङ्करस्य घटोत्कचस्य चित्रणमुपस्थापयति ।

अन्वयः - (अयं) अचलेन्द्राणां (कृते) वज्रपातः, सर्वपतत्रिणां (कृते)
श्येनः, मृगेन्द्रसङ्घानां (कृते) मृगेन्द्रः (एवं, भूतः) मृत्यु एव पुरुषविग्रहः (वर्तते) ।

व्याख्या - (अयं पुरीदृश्यमानः), अचलेन्द्राणां = पर्वत श्रेष्ठानां कृत इति
शेषः, वज्रपातः = कुलिशप्रहारः, सर्वपतत्रिणां = समस्तपक्षिणां, कृत इति शेषः,

श्येनः = शशादनः 'शशादनः पत्नी श्येनः' इत्यमरः, मृगसङ्घानां = पशुसमूहानां
 कृत इति शेषः, मृगन्द्रः = गिह एव भूत इति शेषः, मृत्युः = मरणम् एव, यमरा
 इति भावः, 'मृत्युमरणं निधनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, पुरुषावग्रहः = पुरुषशरीरं
 'विग्रहः समं कायं' इत्यमरः, वर्तत इति शेषः ।

छन्दोऽलङ्कारौ - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः । तद्यथा -

“श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥”

अत्र मालारूपकमलङ्कारः ।

सरलार्थः - अयमस्माकं समक्षं विराजमानः पर्वतराजानां कृते कुशिलाया
 पक्षिणां कृते श्येनः, मृगयूधानां कृते केसरी, मृत्युः एव पुरुषशरीरं धृत्या स्थित
 वर्तते ॥७॥

किं यासि मद्भयविनाशितर्धसारा

चित्रस्तदारसुतरक्षणहीनशक्ते ।

ताक्ष्याग्रयपक्षपवनोद्धतरोषवह्नि -

तीव्रः कलत्रसहितो भुजगो यथार्थः ॥

सन्दर्भः - द्रष्टव्यं श्लोक - १ ।

प्रसंगः - मातुराज्ञया मानुषमानेतुं रङ्गमञ्चे स्थितः घटोत्कचः ब्राह्मणं प्रा
 इव पद्यं कथयति । अनेन श्लोकेन भीतब्राह्मणपरिचारमयं चित्रणं कृतं कथितव्यं
 भावेन ।

अन्वयः = चित्रस्तदारसुतरक्षणहीनशक्ते । मद्भयविनाशितर्धसारा
 (तवधि) किं यासि ? यथा ताक्ष्याग्रयपक्षपवनोद्धतरोषवह्नितीव्रः कलत्रसहितः भुजगः
 भुजगः (शीघ्रं प्रयाति) ।

व्याख्या = ताक्ष्याग्रयपक्षपवनोद्धतरोषवह्निः = तृक्ष्णश्च कश्यपमुनेः अपवज
 पुमान् तीक्ष्णः वैमतेयः तस्य अग्रयपक्षाभ्यां पक्षकोरकाभ्यां समुत्पन्नेन पवनेन वायु
 उद्धतः प्रज्वलितः रोषाग्निः तेन तीव्र तीक्ष्णः उत्तेजितो वायुः अग्नौ अधीतः
 गरुडपक्षाग्रमरुवर्धितक्रोधाग्निजव 'गरुत्मान् गरुडस्ताक्ष्यौ वैमतेयः खगोऽग्रयः
 इत्यमरः, कलत्रसहितः = पत्नीसहितः, आर्तः = पीडितः, भुजगः = सर्पः 'महातु
 पृवाकुर्भुजगां भुजङ्गोऽहिर्भु भुजङ्गमः' इत्यमरः यथा = येन प्रकारेण प्रया
 (तथैव) चित्रस्तदारसुतरक्षणहीनशक्ते । = भौः भयभीतकलत्रात्त
 मरक्षणक्षीणबल ! ब्राह्मण ! इति शेषः, मद्भयविनाशितर्धसाराः

अनिवायं संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

[७३]

मत्पटोत्कचत्रागविनष्टधैर्यशक्तिः त्वमिति शेषः, किं = कथं, यागि = गच्छमि ?
अर्थात् त्वं गन्तुमक्षमांऽमि ।

छन्दोऽलङ्कारौ - श्लोकेऽस्मिन् वमन्ततिलका वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा -
उक्ता वमन्ततिलका तभजा जगौ गः ।

अलङ्कारश्चात्रापमा 'गाम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाच्यं क्य उपमाद्वयोः' इति
लक्षणात् ।

सरलार्थः - भोः ! मम घटोत्कचस्य भयात् विनाशित धैर्यमारोऽसि त्वम् ।
इदानीञ्च भयभीतः सन् स्त्रीपुत्रसंरक्षणहीनबलस्त्वं कथं गरुडपक्षाग्रपवनवद्धित-
क्रोधाग्निवेगः पीडितश्च सर्पः इव प्रयासि । त्वं अपसर्तुमक्षमोऽसीति भावः ।

जानामि सर्वत्र सदा च नाम

द्विजोत्तमाः पूज्यतमाः पृथिव्याम् ।

अकार्यमेतच्च मयाऽद्य कार्य

मातुर्नियोगादपनीय शङ्काम् ॥

सन्दर्भः - द्रष्टव्यं श्लोक - १ ।

प्रसंगः - पद्येनानेन महाकविः भासः घटोत्कचमुखात् ब्राह्मणस्य वधमकार्यं
गन्तुयन् मातुराज्ञा सर्वोपरि इति प्रतिपादयन् "मातृदेवो भव" इति भारतीयां वैदिकीं
संस्कृतिं परिपालयते ।

अन्वयः - द्विजोत्तमाः नाम पृथिव्यां सर्वत्र सदा च पूज्यतमाः (भवन्ति
वेदित्यहं) जानामि (तदपि) मातुः नियोगात् शङ्काम अपनीय अद्य मया एतत् अकार्यं
प्रकार्यम् (अस्ति) ।

व्याख्या - द्विजोत्तमाः = ब्राह्मणप्रवराः, नाम = नामधेयं, पृथिव्यां = भूमौ,
श्लोके इतिभावः, सर्वत्र = सर्वस्मिन् देशे काले च, सदा = अनवरतं, पूज्यतमाः =
जनीयश्चेष्टाः, भवन्तीति शेषः इत्यहं, जानामि = वेदिम, तदपि, मातुः =
वधजनन्याः हिडिम्बाया इति भावः, नियोगात् = आदेशात् आज्ञया इति भावः,
शङ्का = भयभावनाम्, अपनीय = परित्यज्य, अद्य = इदानीम् अस्मिन् दिवसे वा,
एतत् = इदम्, अकार्य = निन्दितम् अकरणीय मिति तात्पर्यं (ब्राह्मणवधरूपमिति
शेषः), कार्य = करणीयमस्तीति शेषः । यद्यपि ब्राह्मणाः पूज्यतमाः, तथापि
मातुर्नियोगः बलीयः, अतः ब्राह्मणवधरूपमकार्यमपि अद्य वर्तते इति शोकस्य
विवेचनः ।

छन्दोऽलङ्कारौ - अत्रोपजाति छन्दः । तल्लक्षणं यथा -

ग्यादेन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ।

उप-न्द्रवज्रा जतजाग्नतां गां ।" इत्येतयोः सङ्घटनादत्रापजानि ।

अलङ्कारश्चात्र काव्यलिङ्गम् - "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वं काव्यलिङ्गं निगद्यते" इति लक्षणात् ।

सर्लार्थः - भोः ब्राह्मण ! यद्यपि अहञ्जानामि यत् पुथिव्यां सर्वस्मिन् कालं च ब्राह्मणोत्तमाः पूज्यतमा भवन्ति, तेषां वधात् पापं सम्पद्यते, परन्तु मातृनिर्वाणाद्ब्राह्मणवधरूपमकरणीयमपि कृत्यं करणीयं विद्यते इति मे शोकविषयः ।

इदं हि शून्यं तिमिरोत्करप्रभैर्नगप्रकारैरवरुद्धदिक्पथम् ।

खर्गमृगैश्चापि समाकुलान्तरं वनं निवासाभिमतं मनस्विनाम् ॥

सन्दर्भः - अयं श्लोको भासप्रणीतात् मध्यमव्यायोगादुद्धृताऽस्ति ।

प्रसंगः - अस्मिन् श्लोके ब्राह्मणस्य प्रथमः पुत्रो वक्ति यदिदं शून्यः वर्तते । अत्र रक्षकान्तरशून्यत्वात् आक्रोशादिकं व्यर्थमव ।

अन्वयः - इदं हि तिमिरोत्करप्रभैः नगप्रकारैः अवरुद्धदिक्पथं खर्गमृगैश्चापि समाकुलान्तरं मनस्विनां निवासाभिमतं वनं शून्यम् ।

व्याख्या - इदम् = एतत् हि, तिमिरोत्करप्रभैः = अन्धकारसमूहम्, नगप्रकारैः = पर्वतप्रकारैः, वृक्षविशेषैर्वा, अवरुद्ध दिक्पथम् = निरुद्धदिशां भागः, खर्गमृगैश्चापि = पशुपक्षिभिश्च, समाकुलान्तरम् = व्याप्तम्, मनस्विनाम् = पुरुषाणां निवासाभिमतम् = निवासयोग्यम्, वनम् = अरण्यम्, शून्यम् = विरहितम्, वर्तते इति शेषः ।

समासः - तिमिरोत्करप्रभैः - तिमिराणाम् उत्करस्य प्रभा इव प्रभा येषु तैः, नगप्रकारैः - नगा एव प्रकाराः येषां ये तैः । निवासाभिमतम्-निकाभिमतम्, समाकुलान्तरम् समाकुलः अन्तरां यस्य तत् ।

छन्दोऽलङ्कारौ - 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति लक्षणानुसारं वंशस्थवृत्तम् । 'समर्थनीयमर्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनमिति' लक्षणानुसारं काव्यलिङ्गालङ्कारः ।

युद्धप्रियाश्च शरणागतवत्सलाश्च

दीनेषु पक्षपतिताः कृतसाहसाश्च ।

एवंविधप्रतिभयाकृतिर्घटितानां

दण्डं यथार्हमिव धारयितुं समर्थाः ॥

सन्दर्भः — अयं श्लोको भासप्रणीतात् मध्यमव्यायोगादुद्धृतोऽस्ति ।

प्रसंगः — ब्राह्मणो वक्ति यत् अस्य आक्रमणेन भयं नहि कर्तव्यम् । यतोऽत्र शरागतरक्षकाणां युद्धप्रियाणां पाण्डवानां आगमनं भाव्यमिति ।

अन्वयः — युद्धप्रियाश्च, शरणागतवत्सलाश्च, दीनेषु पक्षपतिताः कृतसाहसाश्च, इह एवंविधप्रतिभयाकृतिचेष्टितानां यथार्हं दण्डं धारयितुं समर्थाः पाण्डवाः सन्तीति शेषः ।

व्याख्या — युद्धप्रियाश्च = प्रकृत्या युद्धकर्तारः, शरणागतवत्सलाश्च = प्रपन्नजनतामरक्षकाः, दीनेषु = अनाथेषु, पक्षपतिताः = पक्षपातयुक्ताः कृतसाहसाश्च = साहसकर्तारः, इह — अरण्ये, एवंविधप्रतिभयाकृतिचेष्टितानाम् = एतादृशभयङ्करकर्मकारिणां, यथार्हम् = यथायोग्यम्, दण्डं धारयितुं समर्थाः = शक्ताः, पाण्डवाः सन्तीति ।

समासः — युद्धप्रियाः — युद्धं प्रियं येषां ते । शरणागतवत्सलाः — वात्सल्यमस्ति येषु ते वत्सलाः, शरणागतेभ्यो वत्सलाः । कृतसाहसाः — कृतः सहसा यस्ते । एवंविधप्रतिभयाकृतिचेष्टितानाम् — एवंविधं प्रतिभयं प्रकृतिश्च चेष्टितं च येषां तेषाम् ।

छन्दोऽलङ्कारा — 'ज्ञेया वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' इति लक्षणाणुसारेणात्र वसन्ततिलकावृत्तम् । साभिप्रायविशेषणत्वादत्रालङ्कारश्च परिकरः ।

तरुण ! तरुणतानुरूपकान्ते !

नियमपराध्ययनप्रसक्तबुद्धे !

कथमिव गजराजदन्तभग्न —

स्तरुरिव यास्यसि पुष्पितो विनाशम् ॥

सन्दर्भः — अयं श्लोको भासप्रणीतात् मध्यमव्यायोगादुद्धृतोऽस्ति ।

प्रसंगः — अत्र घटात्कचन स्वमातुराहार्यं नेयमाणं स्वमध्यमपुत्रं शोचयित्वा व्याकुलहृदयो भवति वृद्धब्राह्मणः ।

अन्वयः — तरुण ! तरुणतानुरूपकान्ते ! नियमपराध्ययनप्रसक्तबुद्धे ! गजराजदन्तभग्नः पुष्पितः तरुरिव कथमिव विनाशं यास्यसि ।

व्याख्या — तरुण = युवक ! तरुणतानुरूपकान्ते = यौवनानुरूपसौन्दर्यमम्पन्न ! नियमपराध्ययनप्रसक्तबुद्धे = व्रतनियमपरायणस्यन् मतताध्ययनशील ! गजराजदन्तभग्नः = करिवरदंष्ट्राविवाशितः, पुष्पितः = कुगुमितः, तरुरिव = वृक्षमिव, कथमिव = केन प्रकारेण, विनाशं = प्रणाशम्, यास्यसि = एष्यसि ।

समासः - तरुणतानुरूपकान्ते - तरुणतायाः अनुरूपं कान्तिर्यत्
तत्सम्बुद्धौ । नियमपराध्ययनप्रमक्तव्युद्ध - नियमं परा अध्ययनं प्रमक्ता
वुद्धिर्यस्य तत्सम्बुद्धौ । गजराजदन्तभग्नः । गजराजस्य दन्तेन भग्नः ।

छन्दोऽलङ्कारौ - 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाः
पुष्पिताग्राः' इति लक्षणानुसारणात्र पुष्पिताग्रावृत्तम् । ब्राह्मणपुत्रस्य पुष्पितेन वृक्ष-
साम्यवर्णनादत्रोपमालङ्कारः ।

सिंहास्यः सिंहदंष्ट्रो मधुनिभनयनः स्निग्धगम्भीरकण्ठो ।

वभ्रुभ्रुः श्येननासो द्विरदपतिहनुर्दीप्तविश्लिष्टकेशः ॥

व्यूढोराः वज्रमध्यो गजवृषभगतिलम्बपीनांसबाहुः ।

सुव्यक्तं राक्षसीजो विपुलवलयुतो लोकवीरस्य पुत्रः ॥

सन्दर्भः - अयं श्लोको भासप्रणीतात् मध्यमव्यायोगादुद्धृतोऽस्ति ।

प्रसंगः - समागतो भीमो भयङ्कराकारं घटोत्कचं प्रेक्ष्यैवानुमिनोति यदने-
कस्याश्चिदाक्षस्या अपत्येन भाव्यमिति ।

अन्वयः - सिंहास्यः सिंहदंष्ट्रः मधुनिभनयनः स्निग्धगम्भीर कण्ठः वभ्रु-
श्येननासः द्विरदपतिहनुः, दीप्तविश्लिष्टकेशः, व्यूढोराः, वज्रमध्यः, गजवृषभगति-
लम्बपीनांसबाहुः, विपुलवलयुतः, अयं लोकवीरस्य राक्षसीजो पुत्र इति सुव्यक्तम् ।

व्याख्या - सिंहास्यः = सिंहवदनः सिंहदंष्ट्रः, मधुनिभनयनः = पिङ्गलनेत्र-
स्निग्धगम्भीरकण्ठः = मसृणोन्नतग्रीवाः, वभ्रुभ्रुः = पिङ्गलभृङ्कुटिः, श्येननासः =
शशादननासिकः, द्विरदपतिहनुः = गजेन्द्रहनुः, दीप्तविश्लिष्टकेशः =
देदीप्यमानविप्रकीर्णकेशवान्, व्यूढोराः = आयतवक्षस्कः, वज्रमध्यः - कुलिश-
दृढमध्यभागवान्, गजद्विरदगतिः = दीपोक्षगमनः, लम्बपीनांसबाहुः =
दीर्घमांसलभुजः, विपुलवलयुतः = शक्तिवैपुल्यसम्पन्नः, अयम् = पु-
द्गश्यमानपुरुषः, लोकवीरस्य = जगत्प्रसिद्धवीरस्य, राक्षसीजः = राक्षस्यामुत्प-
पुत्रः = आत्मजः, इति सुव्यक्तम् = स्पष्टमास्ते ।

छन्दोऽलङ्कारौ - भूयाश्चैर्यदि यः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् । इति
लक्षणानुसारणात्र शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अलङ्कारश्चात्र परिकाव्यलिङ्ग-
पमानुमानानां संसृष्टिः ।

ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः कथितो ब्रह्मवादिभिः ।

ततोऽहं कर्तुमस्म्यहो गुरुणां प्राणरक्षणम् ॥

सन्दर्भः - द्रष्टव्यं श्लोक - १ ।

अनिवार्य संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

[७७]

प्रसंगः — कविवरा भामः ब्राह्मणस्य तृतीयकनिष्ठपुत्रमुखात् अमुकं श्लोकं पठन् हिडिम्बाभोजनार्थं घटोत्कचेन सह तृतीयस्य गमनाभिलाषं प्रदर्श्य भारतीयामार्यं संस्कृतिं परिपुष्णाति ।

अन्वयः — ज्येष्ठः भ्राता ब्रह्मवादिभिः पितृसमः कथितः ततः गुरूणां प्राणरक्षणं कर्तुम् अहम् अहं अस्मि ।

व्याख्या — ज्येष्ठः = अग्रजन्मा, भ्राता = सहोन्दर्यः, 'समानोदर्यसोदर्य-सगर्भ्यसहजाः समाः' इत्यमरः, ब्रह्मवादिभिः = वेदधर्मशास्त्रविद्भिः, व्यासमन्वादिमहर्षिभिरित्यर्थः, पितृसमः = जनकतुल्यः, कथितः = प्रतिपादितः, ततः = तस्माद्धेतोः, गुरूणां = आर्याणां श्रेष्ठजनानामिति भावः, 'गुरुस्तु गीष्मतां श्रेष्ठे' इत्यमरः, प्राणरक्षणं = जीवनपरित्राणं, कर्तुं = करणाय, अहं = तृतीयः पुत्रः, अहं = योग्य, सक्षमः अस्मि = भवामि इति भावः ।

छन्दोऽलङ्कारौ — पद्येऽस्मिन् अनुष्टुप् वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा —

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥

सरलार्थः — व्यासमन्वादिमहर्षिभिः वेदधर्मशास्त्रविद्भिः ज्येष्ठो भ्राता पितृसदृशः कथितः ।

यथा मनुस्मृतौ —

ज्येष्ठः पुज्यतमोलोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः । (१.१७०९)

पितेव पालतेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन् यवीयसः ।

पुत्रवच्चापि वर्तन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ (१.१७०८)

अतोऽहमेव तृतीयः कनिष्ठः पुत्रः गुरूणां प्राणरक्षार्थं योग्योऽस्मि ।

धन्योऽस्मि यद् गुरुप्राणाः स्वैः प्राणैः परिरक्षिताः ।

बन्धुस्नेहाद्धि महतः कायस्नेहस्तु दुर्लभः ॥

सन्दर्भः — द्रष्टव्यं श्लोक — १ ।

प्रसंगः — हिडिम्बाया भोजनार्थं गमनाभिलाषात् प्रथमः पित्रा वारितः, कनिष्ठस्तृतीयश्च मात्रा निषिद्धः, तदा मध्यमो द्वितीयः आत्मानं पुण्यतमं मनुते इत्येतस्यैव चित्रणं महाकविना भासेन मध्यमब्राह्मणकुमारमुखात् प्रतिपादितम् ।

अन्वयः — (अहं) धन्यः अस्मि, यत् स्वैः प्राणैः गुरुप्राणाः परिरक्षिताः, हि बन्धुस्नेहात् महतः कायस्नेहस्तु (अति) दुर्लभः (अस्ति) ।

व्याख्या — अहं, धन्यः = धन्यवादाहः, अस्मि = वर्ते, यत्, स्वैः = आत्मनः,

प्राणः = अमुभिः, जीवनदानैरिति भावः, गुरुप्राणाः = आर्यजीवनानि, परिरक्षिताः = परित्राताः, हि = यतः, महतः = महापुरुषस्य 'जातावेकवचनमि' निन्याथात् महापुरुषाणामिति भावः, बन्धुस्नेहात् = कुटुम्बस्नेहात्, कायस्नेहस्तु = शरीरप्रेम तु, दुर्लभः = अप्राप्यः अर्प्नीति शेषः । यदि मम तुच्छशरीरेण हवृणां महापुरुषां शरीरस्य रक्षा स्यात्तर्हि अननन मृतशरीरेणापि अहं कीर्तिलाभात् चिरजीवी भविष्यामिति, अतोऽहं भाग्यशालीति भावः ।

छन्दोऽलङ्कारः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा -

“श्लोके पठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं मप्यतमं दीर्घमन्ययोः ॥”

अत्रार्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तल्लक्षणं यथा विश्वनाथ सम्मतम् -

“सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।

कार्यं च कारणेनैवं कार्येण च समर्थ्यते ॥

साधर्म्येणैतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः ॥”

सरलार्थः - मध्यमां द्वितीयश्च ब्राह्मणकुमारः कथयति अहं धन्योऽस्मि यतो हि मया जीवनदानेन महापुरुषाणां मातृपितृसौदर्याणां कायरक्षा भविष्यति । अस्य तुच्छशरीरस्य कृतं इतः परमन्यो लाभो न विद्यति इति भावः ।

विनिमाय गुरुप्राणान् स्वैः प्राणैर्गुरुवत्सल !

अकृतात्मदुरावापं ब्रह्मलोकमवाप्नुहि ॥

सन्दर्भः - द्रष्टव्यं श्लोक - १ ।

प्रसंगः - वृद्धो ब्राह्मणः केशवदानः हिडिम्बाभोजनार्थं जिगमिपतः स्वपुत्रस्यालिङ्गनं करोति तस्मै आर्शावांशमपि ददाति इत्येतस्यैव चित्रणं प्रस्तुतं महाकविना भामेनानेन श्लोकेन ।

अन्ययः - हे गुरुवत्सल ! स्वैः प्राणैः गुरुप्राणान् विनिमाय अकृतात्मदुरावापं ब्रह्मलोकम् अवाप्नुहि ।

व्याख्या - हे गुरुवत्सल = हे आर्यप्रिय ! गुरुभक्त ! इति भावः, स्वैः = स्वकीयैः, प्राणैः = असुभिः, 'पुंमि भून्त्यस्य प्राणाश्चैव' इत्यमरः, जीवन दानैरिति भावः, गुरुप्राणान् = मातृपितृ-सौदर्य-जीवनान्, विनिमाय = आदान-प्रदानं कृत्वा, अकृतात्मदुरावापं = कृतात्मा शुद्धात्मा न कृतात्माऽकृत त्माऽपवित्रात्मा पापी इत्यर्थः, अकृतात्मदुरावापं = पापीजन-दुर्लभ्यं, ब्रह्मलोकं = सत्यलोकं, कैवल्यधाम इति भावः, आप्नुहि = प्राप्नुहि, महाशौचादेन ब्रह्मलोकं स्वर्गलोकं लभस्वेति भावः ।

निवार्य संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

| ७९

छन्दोऽलङ्कारा - अत्र अनुष्टुप् वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा -

श्लोकं पञ्च गुरु ज्ञेयं मयत्र लघु पञ्चम् ।

द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्यथाः ॥

अत्रानुप्राणाऽलङ्कारः । तल्लक्षणं यथा -

“अनुप्रासः शब्दमाम्यं वैपम्येऽपि ग्वरम्य यत् ॥”

सरलार्थः - हे गुरुभक्त ! त्वं स्वजीवनदानैः गुरुप्राणानाम् आदानप्रदानं
त्वा गुरुन् रक्षितवान् अतः त्वं पापीजनानां दुर्लभ्यं ग्वर्गलोकं लभस्विति मं
शीर्वादः ।

सिंहाकृतिः कनकतालसमानवातुं -

मध्ये तनुर्गुरुद्वपक्षविलिप्तपक्षः ॥

विष्णुर्भवेद विकसिताम्बुजपत्रनेत्रो

नेत्रे ममाहरति बन्धुरिवागतोऽयम् ॥

सन्दर्भः - द्रष्टव्यं श्लोक - १ ।

प्रसंगः - अमुकं श्लोकं घटात्कचमुखात् महाकविर्भासः कथयत् भीमगंनम्य
र्णनं प्रस्तोति ।

अन्वयः - अयं (पुरुषः) सिंहाकृतिः कनकतालसमानबाहुः मध्ये तनुः
रुद्वपक्षविलिप्तपक्षः विकसिताम्बुजपत्रनेत्रः बन्धुरिव विष्णुः आगतः भवेत् (यतः)
न नेत्रे आहरति ।

व्याख्या - सिंहाकृतिः = केसर्याकारः “सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः, केसरी
रिः, कण्ठीरवा मृगारिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः पुण्डरीकः पञ्चनखचित्रकायमृगद्विपः
त्यमरः, सिंहममानस्वरूपः इति भावः कनकतालसमानबाहु = हाटकता
वृक्षमदृशभुजः, ‘म्वर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम्’ इत्यमरः, मध्ये = कटिप्रदेशे,
तनु = शीणः कृशकटिप्रदेश इति भावः, गरुडपक्षविलिप्तपक्षः = वैनतेयपत्र इव
= मृगापाश्वर्यभागः, ‘गरुत्मान् गरुडस्ताक्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः, नागान्तको
विष्णुरथः ‘मुपर्णः पन्नागाशनः’ इत्यमरः, विकसिताम्बुजपत्रनेत्रः = विकसित-
तलजलदलचक्षुः, ‘लोचनं नयनं नङ्गमीक्षणं चक्षुरक्षिणी’ इत्यमरः, बन्धुरिव = मित्रं
यथा, आगतः = समुपस्थितः, विष्णुः = श्रीकृष्णः, ‘विष्णुर्नारायणः कृष्णो वं कुण्ठां
मवेत्तरश्चवाः’ इत्यमरः, अयं = रङ्गामञ्ज्यं पुरादृश्यमानं, मम = हिडिम्वात्मजम्य
ति घटात्कचम्येति भावः, नेत्रे = लोचने, आहरति = सम्मोहयति ।

छन्दोऽलङ्कारा - श्लोकंऽस्मिन् वसन्तातिलका वृत्तम् । तद्यथा -

‘उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगां गः’ ।

‘वन्धुरिव’ त्यत्रात्प्रेक्षा सम्भावनायां ‘भवेत्सम्भावनात्प्रेक्षा प्रकृत्य परात्मना’ । ‘गरुडपक्षविलुप्तपक्षः’ इत्यत्र यमकमलङ्कारः । तथा ‘विष्णुभवेद्वि सिताम्बुजपत्रनेत्रा-नेत्रे समाहरति’ इत्यत्र सन्देहालङ्कारः ।

सरलार्थः — घटोत्कचः भीमसेनं दृष्ट्वा तस्य स्वरूपं वर्णयति । पुरांदृश्यमानपुरुषः सिंहकारस्वरूपः स्वर्णतालवृक्षसदृशभुजधारी कृशकटिप्रदेशे विष्णु वाहनगरुडपक्ष इव मुस्निग्धपार्श्वभागः विकसितकमलपत्रनेत्रः, मित्रसममुपस्थितः श्रीकृष्ण इव मम घटोत्कचस्य लोचने सम्मोहयति । अस्ति किमकारणमिव अस्मिन् वीरपुरुषे इति भावः ।

मध्यमोऽहमवध्यानामुत्सिक्तानां च मध्यमः ।

मध्यमोऽहं क्षितौ भद्र भ्रातृणामपि मध्यमः ।

सन्दर्भः — द्रष्टव्यं श्लोक — १ ।

प्रसंगः — अनेन श्लोकेन भीमसेन जगति विख्यातस्य स्वस्य मध्यमत्वकारणं घटोत्कचं प्रति विस्तारयन् कथयति ‘अहमेव मध्यमो नान्यः’ ।

अन्वयः — (हे) भद्र ! अहम् अवध्यानां मध्यमः उत्सिक्तानां मध्यमः क्षितौ मध्यमः भ्रातृणामपि च (अहमेव) मध्यमः (अस्मि) ।

व्याख्या — (हे) भद्र ! = सौम्य !, अहं = भीमसेनः, अवध्यानां = अमरधर्माणां हननमयोग्यानामिति भावः, मध्यमः मध्योत्पन्नः यद्वा त्रिषु वर्णेषु मध्यमक्षत्रिय इति भावः, उत्सिक्तानां = (राज्यात्) निष्कासितानां, पाण्डुपुत्राणामिति शेषः, मध्यमः = मध्योत्पन्नः, पाण्डवमध्यम इति भावः, अहं = भीमसेनः, क्षितौ = पृथिव्यां, भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रमा विश्वम्भरा स्थिरा, धरा धरित्री धरणिः क्षोणिज्ज्वाला क्राश्ययी क्षितिः’ इत्यमरः, मध्यमः = मध्यमाख्यः, मध्यमलोकपालो वा, च = तथा भ्रातृणामपि = वन्धूनामपि, मध्यमः = मध्यसम्भूतः अस्मीति शेषः ।

छन्दोऽलङ्कारौ — श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् वृत्तम् । तद्यथा —

‘श्लोके षष्ठं गुरुं ज्ञेयं सर्वत्र लघुपञ्चमम् ।

द्विचतुष्पाद्रयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥’

अत्र ‘मध्यम’ इति पदस्यानेकधाऽऽवृत्त्यांऽनुप्रासोऽलङ्कारः । तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे —

“अनुप्रासः शब्दसाम्यं वेषम्येऽपि स्वरस्य यत् ।”

सरलार्थः — हे सौम्य ! अहम्भीमसेनः अमरधर्मणां मध्यमः, राज्यान्निष्कासितानां पाण्डुपुत्राणां मध्यमः, पृथिव्यां लोकपालेषु मध्यमः, पाण्डवमध्यजश्चागमि

अनिवार्य संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र]

[८१]

मध्यमः पञ्चभूतानां पार्थिवानां च मध्यमः ।

भये च मध्यमो लोके सर्वकार्येषु मध्यमः ॥

सन्दर्भः — द्रष्टव्यं श्लोक — १ ।

प्रसंगः — कविवरां भासोऽनेन श्लोकेन भीमसेनमुखात् तस्य मध्यमत्वं समर्थयति ।

अन्वयः — पञ्चभूतानां (मध्ये अहं) मध्यमः, पार्थिवानां (मध्ये) च मध्यमः, भये च मध्यमः, लोके मध्यमः सर्व कार्येषु च मध्यमः (अस्मि) ।

व्याख्या — पञ्चभूतानां = पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशः इत्येतेषां, मध्यमः = मध्यभूतः, प्राणभूत इति भावः, पार्थिवानां = वसुधाधिपानां, राज्ञामिति भावः, च = तथा, मध्यमः = मध्यमोद्भूतः, क्षत्रियत्वेन मध्यमलोकपाल इति भावः, लोके = जने, भुवने 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः, मध्यमः = मध्यभूतः भये = त्रासोत्पन्ने सतीति शेषः मध्यमः = तटस्थो निर्भय इति भावः, सर्वकार्येषु = सम्पूर्णजगद्वृत्तिषु, च = तथा, मध्यमः = मध्यस्थवृत्ति अहमेवास्मीति शेषः ।

छन्दोऽलङ्कारौ — श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् वृत्तम् । तद्यथा —

“श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेय सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥”

अत्रानुप्रासोऽलङ्कारः । लल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे —

“अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैपम्येऽपि स्वरस्य यत् ।”

सरलार्थः — पृथिवी-अप-तेजो-वायु-आकाशानां मध्यमः प्राणभूतोऽस्मि, पृथिवीपतिषु अग्रगण्यो मध्यमोऽहमेवास्मि, भयोत्पादकपदार्थेषु उदासीनोऽस्मि, अस्मिन् जगति सर्वेषु कार्येषु मध्यवृत्तिधारकोऽपि अहमेव ।

मुच्यतामिति विस्वब्धं ब्रवीति यदि मे पिता ।

न मुच्यते तथा ह्येषः गृहीतो मातुराज्ञया ॥

सन्दर्भः — द्रष्टव्यं श्लोक — १ ।

प्रसंगः — भीमेन ब्राह्मणकुमारं मोचयितुं बहुशः प्रार्थितोऽपि घटोत्कचस्तद्वन्धने मातृनियोगं कारणभूतं प्रतिपादयति ।

अन्वयः — यदि मे पिता (अपि) विस्वब्धं मुच्यताम् इति ब्रवीति न मुच्यते तथाहि एषः मातुः आज्ञया गृहीतः (अस्ति मया) ।

व्याख्याः — यदि = चेत्, मे = मम, पिता = जनकः, अपीतिशेषः, विस्वब्ध = आश्वस्तम्, आत्मविश्वासपूर्वकमिति भावः, मुच्यताम् = त्याज्यताम्, इति = एवं, ब्रवीति = वदति, तथा = तथापि, न = नहि, मुच्यते = त्यज्यते, हि = यतः,

एषः = अयं, ब्राह्मणकुमार इति भावः, मध्यमकुमार इति शेषः, मातुः = जनन्याः, “जनयित्री प्रसूमाता जननी” इत्यमरः, आज्ञाया = नियोगेन गृहीतः = अवधृतः, ग्रहणं कृत इति भावः, मयंति शेषः ।

छन्दोऽलङ्कारः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः । तल्लक्षणं यथा -

“श्लोके पठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥”

सरलार्थः - यदि मम पिताऽपि आत्मविश्वासपूर्वकम् एनं ब्राह्मणकुमारं मध्यमं परित्यजेति कथयतु तदपि अयममया न मुच्यते । यतोऽयं मातुः हिंदिम्याया नियोगेन ग्रहणं कृतोऽस्ति । अतः मातुराज्ञा वलीयसी ।

माता किल मनुष्याणां देवतानां च दैवतम् ।

मातुराज्ञां पुरस्कृत्य वयमेतां दशां गताः ॥

सन्दर्भः - द्रष्टव्यं श्लोक - १ ।

प्रसंगः - यदा घटोत्कचः स्वमातुर्हिंदिम्याया आज्ञा वलीयसीति प्रतिपादयति तदाऽग्य कथनस्य सार्थकत्वं परिचिन्तयन् भीमसेनः आत्मगतत्वेनानेन श्लोकेन स्वभावनां पूज्यमातरं प्रति व्यनक्ति ।

अन्यथः - मनुष्याणां देवतानां च (कृते) दैवतं माता किल (अस्ति, यतः) मातुः आज्ञां पुरस्कृत्य वयम् एतां दशां गतः (स्मः) ।

व्याख्या - मनुष्याणां = नृणां, मनुष्या मानुषा मर्त्या, मनुजा मानवानराः इत्यमरः, देवतानां = सुराणां, श्रेष्ठानां वा, च = तथा, दैवतं = देवता, “अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधा सुराः = वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः त्रिष्वयाम्” इत्यमरः, देवभाव रूपंति भावः, पूज्यतमेति तात्पर्यं, माता = जननी “जनयित्री प्रसूमाता जननी” इत्यमरः, किल = खलु, निश्चयेनेति भावः, (यतः), मातुः = अम्यायाः, कुन्त्या इति भावः, आज्ञामिति शेषः, पुरस्कृत्य = अग्रेकृत्वा, शिरोधार्येति भावः, वयं = युधिष्ठिरादयः, पाण्डुपुत्राः, एतां = राज्यनिष्क्रामितभ्यां वनवासरूपामिति तात्पर्यं, दशां = अवस्थां दीनामिति भावः, गताः = प्राप्ताः स्म इति शेषः ।

छन्दोऽलङ्कारः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा -

“श्लोके पठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥”

अत्र पूर्वार्द्धस्थमामान्यस्य उत्तरार्द्धस्थविशेषेण समर्थनादर्धान्तरन्यायाः ऽलङ्कारः ।

अनिवार्यं संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

। ८३

सरलार्थः — मर्त्यानां देवानाञ्च माता देवतुल्या पूजनीया भवति । यतो हि
धनं युधिष्ठिरादयः मातुः कुन्त्या एवाज्ञां शिरोधार्यं इमां वनवामभूतां विपन्नामवस्थां
प्राप्ताः स्मः ।

रूपं सत्त्वं बलं चैव पितृभिः सदृशं बहु ।

प्रजासु वीतकारुण्यं मनश्चयास्य कीदृशम् ॥

सन्दर्भः — द्रष्टव्यं श्लोक — १ ।

प्रसंगः — भीमसेनोऽनेन श्लोकेन घटात्कचस्य रूप-सत्त्वबलप्रभृतीनां गुणानां
पितृभिः समत्वं प्रदर्श्य तन्मनसः दोषभूतं निष्कारुण्यं प्रस्तांति ।

अन्वयः — अस्य रूपं सत्त्वं बलं च बहुपितृभिः सदृशम् एव (अस्ति, परन्तु)
जामु वीतकारुण्यं मनश्च (अस्य) कीदृशम् एव ?

व्याख्या — अस्य = पुरोदश्यमानस्य बालकस्य, हिडिम्बापुत्रस्येति भावः, रूपं
= स्वरूपमाकर्तृः इति भावः, सत्त्वं = पराक्रमं “द्रव्यासु व्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु
ते नृपु” इत्यमरः, बलं = शारः, सामर्थ्यं वा, च = तथा, बहु = प्रायशः, पितृभिः
= जनकैः, अस्माभिः भीमैरिति तात्पर्यं, सदृशं = समानं (अस्ति, परन्तु) प्रजासु
= जनेषु, सर्वसामान्यचित्त्वर्थः, “प्रजास्यात् सन्ततौ जने” इत्यमरः, वीतकारुण्यं
= निष्कारुण्यं, मनः = चित्तं, च = तथा, “चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हन्मानसं
तः” इत्यमरः, कीदृशं = कथङ्कारं कथं वेति तात्पर्यम् ?

छन्दोऽलङ्कारा — पद्येऽग्निं अनुष्टुप् वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा —

“श्लोके पष्ठं गुरुज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥”

सरलार्थः — यद्यपि घटात्कचः रूपं सावे बले पितृभिः मत्भीमसेनैः बहुसदृशः,
परन्तु प्रजासु अन्य मनसः निष्कारुण्यं कथं सज्जातमिति महत्कष्टतरमेतत् ।

शपामि सत्येन भयं न जाने, ज्ञातुं तदिच्छामि भवत्समीपे ।

किंरूपमेतद्वद भद्र तस्य, गुणागुणज्ञः सदृशं प्रपत्स्ये ॥

सन्दर्भः — द्रष्टव्यं श्लोक — १ ।

प्रसंगः — श्लोकेनानेन ग्वपुत्रं घटात्कचं प्रति भीमसेनः स्वग्य निर्भीकत्वं
दर्श्य तमुद्दीपयति ।

अन्वयः — हे भद्र ! (अहं) सत्येन शपामि, भयं न जाने । तत् भवत्-समीपे
तुम् इच्छामि, एतद् किं रूपम् (अग्नि). वद, तस्य गुणागुणज्ञः (त्वं) सदृशं
प्रपत्स्ये ।

व्याख्या — हे भद्र ! = हे मौन्य ! हे कल्याण पुरुष ! इति भावः, “श्वः श्रेयसं

८४]

शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्" इत्यमरः (अहं) मत्वेन = तथ्येन मत्वं "तथ्यम्
 गम्यम्" इत्यमरः, शपामि = प्रतिज्ञां करोमि, प्रतिज्ञाने इति भावः, भयं = त्रासः
 नहि = न, जानं = वेदधि, तत् = तर्हि भयं, भवत् समीपे = त्वत्पाश्वरे, ज्ञातुं =
 परिचितुम्, इच्छामि = अभिलषामि, एतद् = इदं भयं, किं रूपं = किं स्वरूपं
 कथमाकारमिति भावः, अस्तीति शेषः, अतो, गुणागुणज्ञः = गुणदोषज्ञाता, त्वमिह
 शेषः, वद = कथय, सदृशं = समानरूपं, प्रपत्ये = व्यवहरिष्ये । अर्थात् अहमिह
 त्वयि भयस्य गुणागुणानुरूपमेव व्यवहरिष्ये । अतः भयस्य स्वरूपं प्रतिपादय ।

छन्दोऽलङ्कारौ - श्लोकेऽस्मिन् उपजातिवृत्तम् । तल्लक्षणं यथा -

"स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः

उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।"

सरलार्थः - हे सौम्य ! घटोत्कच ! अहं तथ्येन प्रतिज्ञाने, वांसन वेदमिह
 भयं त्वत्समीपे ज्ञातुमिच्छामि । अस्य भयस्य किं स्वरूपम्भवति ? त्वमस्य
 गुणागुणज्ञोऽसि । अतोऽस्य स्वरूपं वदः अहन्तस्य स्वरूपं ज्ञात्वा त्वत्सदृशमेव
 त्वयि व्यवहारं विधास्ये ।

नन्यहं भीमसेनस्य पुत्रः पौत्रो नभस्वतः ।

तिष्ठेदानीं सुसन्नद्धो नियुद्धे नास्ति मत्समः ॥

सन्दर्भः - द्रष्टव्यं श्लोक - १ ।

प्रसंगः - अनेन पद्येन भीमसेनात् परो जित्या नियुद्धं कर्तुमुद्यतः घटोत्कचः
 सगर्वः स्वम् अतिबलपौरुषयुक्तस्य भीमसेनस्य पुत्रत्वं वायोश्च पौत्रं
 प्रतिपादयति ।

अन्वयः - अहं ननु भीमसेनस्य पुत्रः नभस्वतः पौत्रः (अस्मि), इदं
 सुसन्नद्धः (त्वं) तिष्ठ, नियुद्धे मत्समः (कोऽपि) नास्ति ।

व्याख्या - अहं = घटोत्कचाख्यो, हिङ्मवापुत्रः, ननु = निश्चयेन, भीमसेनस्य
 = प्रख्यातभीमामिधेयस्य पाण्डुपुत्रस्य, पुत्रः = आत्मजः, नभस्वतः = पवन-
 'श्वसनः स्पशनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः नभस्वद्वातपवन पंचमानप्रभञ्ज-
 इत्यमरः, पौत्रः = पुगात्मजः, अस्मीतिशेषः । इदानीं = माम्प्रतं, सुसन्नद्धः
 सुष्ठुप्रकारेण सावधानः, तिष्ठ = स्थितिं कुरु, यतो हि, नियुद्धे = बाहुयुद्धे, नि-
 बाहुयुद्धे, इत्यमरः, मत्समः = मम सदृशः, कोऽपि जन इति शेषः, नास्ति =
 विद्यते ।

छन्दोऽलङ्कारौ - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा -

“श्लोके पठं गुरु ज्ञयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं मप्तमं दीर्घमन्योः ॥”

श्लोकेऽस्मिन् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ‘हेतोर्वाक्यपदार्थत्वं काव्यलिङ्गम् । गद्यते’ इतिलक्षणदर्शनात् ।

सरलार्थः — अहं घटोत्कचः निश्चयेन भीमसेनात्मजः बायोश्च पौत्रोऽस्मि । अतः एतयोः वीर्यानुरूपं मम नियुद्धं अनुपमेयत्वमस्ति । अतः बाहुयुद्धाय त्वं सुसन्नद्धो भव ।

आक्रम्य राक्षसमिमं ज्वलदुग्ररूप-

मुग्रेण बाहुवलवीर्यगुणेन युक्तम् ।

एष प्रयाति शनकैरवधूय शीघ्र —

मासारवर्षमिव गोवृषभः सलीलम् ॥

सन्दर्भः — द्रष्टव्यं श्लोक — १ ।

प्रसंगः — श्लोकेनानेन महाकविः भासः घटोत्कचं पराजित्य तमनुमृत्य गच्छतः भीमसेनस्य वर्णनं प्रस्तौति वृद्धब्राह्मणकेशवदासमुखात् ।

अन्वयः — ज्वलदुग्ररूपम् उग्रेण बाहुवलवीर्यगुणेन युक्तम् इमं राक्षसम् आक्रम्य एषः शनकैः सलीलम् आसारवर्षं शीघ्रम् अवधूय गोवृषभ इव प्रयाति ।

व्याख्या — ज्वलदुग्ररूपं = ज्वलनशीलरौद्ररूपम्, उग्रेण = रौद्रेण, ‘भयंकरं प्रतिभयं रौद्रं तृप्त्रम्’ इत्यमरः, बाहुवलवीर्यगुणेन = भुजबलपराक्रमेण, युक्तं = विमण्डितं, इमं = एन, राक्षसं = घटोत्कचं, आक्रम्य = पराजित्य, एषः = भीमसेनः, शनकैः = मन्दमन्दं, सलीलम् = सविलासं लीलायुक्तमिति भावः, आसारवर्ष. = सम्पातवृष्टिं धारा-सम्पात आसारः’ इत्यमरः, शीघ्रं = द्रक्, झटितीति भावः, अवधूय = पराभूयः, उल्लङ्घ्य, गोवृषभः — गोश्रेष्ठ, इव = यथा, प्रयाति = व्रजति गच्छतीति तात्पर्यम् ।

छन्दोऽलङ्कारौ — श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलकाच्छन्दः । तल्लक्षणं यथा — “उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ॥”

“गोवृषभ इव” इत्यत्रोपमाऽलङ्कारः । तल्लक्षणं यथा —

“साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः ॥”

सरलार्थः — क्रोधेन ज्वलनशीलं रौद्ररूपयुक्तञ्च रौद्रेण भुजबलपराक्रमेण संयुक्तमिमं राक्षसं पराभूय एष भीमः मन्दमन्दं सविलासं धारावृष्टिं शीघ्रमेव पराभूय गच्छन् गोश्रेष्ठ इव घटोत्कचानुगः सन् व्रजति ।

संस्कृतसाहित्येतिहास प्रश्नोत्तर

प्रश्नः १. महाकविकालिदासस्य स्थितिकाल विषये विदुषां मतं प्रदर्शय अत्र सन्दर्भं स्वमतं प्रकटयत ।

उत्तरम् - इदं खलु सर्वविदितं विद्यते यत् कालिदासस्य स्थितिकालमम्बन्धं

प्रश्नः बहुविवादग्रस्तोऽस्ति ।

भारतीयजनश्रुत्यनुसारेण कालिदासः विक्रमादित्यस्य सभायां नवरत्नेषु प्रधानभूतो कविरासीत् । कालिदासस्य ग्रन्थेनापि विक्रमादित्यस्य सहवासः सिद्ध्यति । यथा शाकुन्तले "अभिरूपभूयिष्ठा परिपद्" इति शब्देन एवं विक्रमावर्षीये, नायकः पुरुरवास्ति तथापि नाटकस्य नामकरणे विक्रमशब्दप्रयोगेण "अनुत्संकः खलु विक्रमालङ्कारः", इत्यादि प्रमाणैः विक्रमादित्यस्य सहवासः सिद्ध्यति ।

विशेषतः कालिदासस्य स्थितिकालविषये मुख्यतया त्रीणि मतानि सन्ति ।
तथाहि -

(१) फर्गुसन महोदयः - उज्जयिनीनृपवर्य विक्रमादित्यः वेद वेदवाण - (५४४) ईस्व्यां श्री विक्रमादित्यः "कुहूस्वर" युद्धे शकान् विजित्य स्वकीयनाम्ना विक्रमसम्बन्धं चालयामास । अतः कालिदासस्य स्थितिकालः षष्ठशताब्द्यां मवितुमर्हतीति स्वकरोति कालिदासस्य ग्रन्थेषु यवन-शक हूणजातीनां नामानि प्राप्यन्ते । हूणैः (५००) ईस्व्यां भारते आक्रमणं कृतम्, अनेन प्रतीयते यत् कवेः समयः अस्य पश्चादेवासीदिति ।

मतमिदं समीचीनं न प्रतिभाति । यतो हि वेद-वेद-वाण (५४४) ईस्व्यां नन्द-नेत्र-शर (५२९) ईस्व्यां मालवसम्बन्धः, शून्यवर्हिन-वेदः (४३०) ईस्व्यां विक्रमसम्बन्धः इति संख्याकप्रयोगाः प्राप्यन्ते । चीनस्य मध्येशिययाश्चेति हासेण लिखितमस्ति यत् ईस्वी पूर्वं प्रथमायां द्वितीयया वा शताब्द्यां हूणजातिः पामीरस्य पूर्वोत्तर भागे प्राविशत् ।

(२) द्वितीय मतं गुप्तकालीनमस्ति । यूरोपीया विद्वांसः गुप्तं नरपति-साम्राज्यकाले कालिदासस्य स्थितिकालं ग्रीकुर्वन्ति । कालिदासः कुमारसम्भव-चन्द्रगुप्तपुत्रस्य श्रीकुमारगुप्तस्य जन्म लक्ष्मीकृत्य अरोरचत् । चतुर्थशताब्द्यां हरिप्रेणकृतप्रयागप्रशस्तौ - "ज्योतिष्मती चन्द्रमसेव रात्रिः, इन्दुः नचात्मान-

गिद्योन्दुमन्यः इत्यादि मूर्तिर्भाः अनुमीयते यत् कालिदासस्य स्थितिकालः द्वितीय चन्द्र गुप्तस्य समये मन्तव्य इति ।

एतदपि मतं न रुचिकरं प्रतिभाति । यतो हि प्रथमचन्द्रगुप्तः स्वयं सम्वत्सरं चालयामास । तत्पश्चात् द्वितीय चन्द्रगुप्तः स्वपितामह चलित-सम्वत्सरं निरस्य निजनाम्ना सम्वत्सरं सञ्चालयामास, इत्यगङ्गानं भवति । विक्रमसम्वत्सरस्योत्पत्तिः नवमशताब्द्याः पूर्वं कुत्रापि नापलभ्यते ।

(३) तृतीयमतमित्थं वर्तते यत् महाराज विक्रमादित्यः उज्जयिन्यां नगरां राज्यमक्रापोत् । यः शकान् विजित्य सप्तपञ्चाशत् ईस्वी पूर्वं विक्रमसम्वत्सरं सञ्चालयामास । अतः कालिदासस्य समयः प्रथमशताब्द्यां मन्तव्य इति उपर्युक्तानि मतानि विविच्य कालिदासस्य स्थितिकालः ईस्वीपूर्वं प्रथमशताब्द्यामेव मन्तव्य इति युक्तियुक्तं प्रतिभातीति ।

प्रश्नः २. भवभूतेः साहित्यिकजीवनपरिचयो दीयताम् ।

उत्तरम् — के मन्ति एतादृशाः संस्कृतज्ञाः ये भवभूतिनाम्ना परिचिताः न भवयुः । संस्कृतनाट्यकारेषु भवभूतः महती प्रसिद्धिरस्ति । महाकविकालिदासस्य यदि कोऽपि तुलामहतिं तर्हि स भवभूतिरेव । न केवलं कालिदासस्य तुलामहतिं अपि तु कतिचिदंशेषु विशिष्टं स्थानं भजते । आसीत् संस्कृतनाट्य-साहित्य-म्याद्भुतः शिल्पी भवभूतिरिति नात्र संशयः । मानवंहदयविकारान् यथाऽयं कविः जानाति स्म तथा विरला एवैतादृशाः कवयः दृश्यन्ते । महावीरचरितस्य प्रस्तावनानुसारेण भवभूतिः विदर्भदेशान्तर्गत 'पद्मपुर' नगरस्य निवासी आसीत् । कृष्णयजुर्वेदस्य तत्तरीयशाखाध्यायी काश्यपगोत्रीयो ब्राह्मण आसीत् । पिता श्री नीलकण्ठः माता च जतुकर्णो पितामहश्च भट्टगोपालाभिश्च आसीत् । वेदाध्यायी कर्मकाण्डी चास्य पूर्वजः । श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम इति स्वयं समालिखत् । अतः केषांचित् विदुषां मतमस्ति यत् अस्य नाम श्रीकण्ठ आसीत् परमनेन साहित्यिकोपाधिना भवभूतिः इति नाम्ना प्रसिद्धिः प्राप्तेति ।

“साम्बा पुनातु भवभूति पवित्रमूर्तिः” इति स्वयं कविः समालिखत् । अतो भवभूति नाम्नास्य ख्यातिरस्ति । वेददर्शन-योरगाथाऽयं पण्डितः । अस्मिन् नाटके विविधस्थले वैदिकज्ञानगरिष्ठाः प्रभावो दृश्यते । ललितादित्यनरेशस्याश्रयत्वात्, तथा काव्यालंकारमूत्रे श्रीवामनाचार्येण एतत्कविनिर्मितपद्यालङ्कृतत्वात् अस्य कवेः समयः अष्टमशतकस्य पूर्वार्धेऽस्तीति स्वीकुर्वन्ति ।

भवभूतेः संस्कृतसाहित्यं ख्यातिप्राप्तानि एतानि नाटकरत्नानि सन्ति । (१)

मालतीमाधवम् (२) महावीरचरितम्, (३) उत्तररामचरितं श्रवन्ति । भवभूतेः नाटकेषु नाट्यकलायाः देदीप्यमानानि उदाहरणानि विद्यन्ते । उत्तररामचरिते अस्य चरमान्तं चमत्कारं प्राप्यते । भवभूतः करुण-रम-चित्रणं विलोक्य श्रीगोवर्धनाचार्यगोक्तम्, यथा -

“भवभूतेः सम्बन्धात् भूधरभूरेव भारती भाति ।

एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदित प्रावा ॥”

प्रश्नः ३. महाकवेः अश्वघोषस्य स्थितिकालं जीवनचरितं च विलिख्य तस्य काव्यशैलीसमालोच्यताम् ।

उत्तरम् - हृदयगतभावनाया उद्बोधिका भवति कविता । कविता मानवहृदयमुत्तेजयति समाकर्षति च । अतः प्राचीनकालादेव मानवः धर्मस्य स्वोद्देश्यस्य च प्रचाराय कवितायाः आश्रयं गृह्णाति । महाकविः अश्वघोषोऽपि बौद्धधर्मप्रचाराय काव्य विरचितवान् । सौन्दरानन्दस्यान्ते कविना स्वयमेवोक्त-म्यथातिक्तांशधिं पानाय मधुना सम्मेल्यते तथैवाहं धर्मप्रचाराय काव्यस्याश्रयं गृहीतवानस्मि । अतएव अश्वघोषस्य काव्यकृतिः बौद्धधर्मस्य दार्शनिकविचाराणां प्रचारिका विद्यते । तथापि अश्वघोषः प्रकाण्डविद्वानासीत् नात्र संशयः । बौद्ध-दर्शनेषु बौद्धमिद्धान्तस्याय कविः आचार्य एवासीत् । अस्यैतं प्रामाणिका ग्रन्थाः सन्ति - बुद्धचरितम्, सौन्दरानन्दम्, शारिपुत्रप्रकरणञ्चेति । अन्ये ग्रन्थाः अन्तर्बाह्यप्रमाणाभ्यामनेन रचिताः न प्रतीयन्ते । काव्ये कतिचिदंशाः सरसाः काव्यकला दृष्ट्या चोत्तमाः विद्यन्ते । परिशेषास्तु नीरसा एव ।

जीवनचरितं स्थितिकालश्च - अश्वघोषस्य जीवनचरितविषये अद्यापि विद्वांसः सन्देहापन्ना एव । तथापि सौन्दरानन्दस्य पुष्पिकया एतत् प्रमाणितं भवति यत् अश्वघोषः साकेतस्य (अयोध्यायाः) निवासी आसीत् । सुवर्णाक्ष्याः पुत्रोऽश्वघोषः तार्किकः रामायणमहाभारतयोः विशेषज्ञश्वासीत् । सौन्दरानन्दस्य पुष्पिक यामेवं लिखितमस्ति “आर्यसुवर्णाक्षीपुत्रस्य साकेतकस्य भिक्षोराचार्यस्यः भदन्ताश्वघोषस्य महाकवेः वादिनः कृतिरिति” अनेन प्रमाणेन प्रायः साकेतनिवासी सुवर्णाक्षी-पुत्र इति च सिद्ध्यत्येव राज्ञा कनिष्केन सह सम्बद्धः मातृघटकविषु अश्वघोषस्य कवितायाः प्रभावो दृश्यते, अतः कनिष्कस्य समकालीनः किञ्चित् पूर्ववर्ती वाऽश्वघोष इति स्वीक्रियते । अतः अश्वघोषस्य स्थितिकालः प्रथमायाः शताब्द्याः पूर्वाधे (१५० ईस्वीपूर्व) सामान्यतः मन्यते ।

प्रश्नः ४. महाकविमाधस्य जीवनपरिचय दत्त्वा तस्य स्थितिकालं निश्चिनत् ।

निवार्य संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र ।

। ८०

उत्तरम् — शिशुपालवधमहाकाव्यस्य प्रणेता कविर्माघ आसीत् । 'माघः' इति कवेः उपाधिर्नामधेयं वेति विषयं प्रसिद्धपाश्चात्यविदुषा याकोबी महाभागा-मतमस्ति यत् यथा भारविः स्वप्रखरप्रतिभा प्रकाशनार्थं भारविः (भानोः तेजः) उपाधिनाम्नाख्यातिं प्राप्तवान् तथैव माघोऽपि निजप्रतिभादर्शनार्थं "माघ" इति नामः काव्यमरीरचत् । अस्यायमाशयः यत् माघमासे सूर्यस्य किरणाः यथा क्षेत्रविहीनाः भवन्ति तथैव माघस्याविभूते भारवेः काव्यमपि निस्तंजःजातम् । अनुमतमिदं निराधार प्रतिभाति । वस्तुतस्तु शिशुपालवधस्य रचयितुः नामैव माघ आसीत् । माघकवेः जीवन-घटना-विषये भोजप्रबन्ध-प्रबन्धचिन्तामणीति-थद्वयाभ्यां परिचयः प्राप्यते । कविः माघोऽपि ग्रन्थादौ निजपरिचयं दत्तवान् । यः जन्म गुर्जरप्रान्ते ब्राह्मणवंशेऽभवत् । अस्य पिता दत्तकः विद्वान् तशीलश्चासीत् । भीलमालनाम्नि नगरे कवेः जन्म जातम् । तत्समये नगरमिदं छायाः प्रधानकेन्द्रमासीत् । कविः माघोऽपि निजपितृवत् दाता दयालुश्चासीत् । एते एकदा कविपत्नी "कुमुदवनमपश्चि श्रीमदम्भोजखण्डम्" इत्यादि पद्यमादाय जराजस्य समीपे गता । राज्ञा भोजेन प्रभूतं धनं तस्य दत्तं परन्तु सापि वराकीर्ण एव दरिद्रेभ्यो निर्धनेभ्यः सर्वमपि धनं ददौ । तथापि याचकानां पंक्तिः न गता । याचकानां समूहो यदा कवेः समीपे गतः तदा तस्य पार्श्वे किमपि नासीत् । तद् दुःख दुःखितो निजप्राणान् तत्याज । किमप्यस्तु दानशीलोऽयं कविरिति त्वंप्रचम् ।

स्थितिकालः — अस्य कवेः स्थितिकालविषये विदुषां मतैक्यं नास्ति । कोऽपि सप्तमशताब्द्याः उत्तरार्धे, कोऽपि च अष्टमशताब्द्यां माघस्य स्थितिकालं निश्चिनोति । वस्तुतस्तु नवमशताब्दीषु आनन्दवर्धनाचार्यः ध्वन्यालोके माघस्य समुद्भूतवान् अतः माघस्य स्थितिकालः सप्तमशताब्द्याः उत्तरार्धे मन्यते । इति ।

प्रश्नः ५. भारवेः स्थितिकालं निश्चित्य काव्यकलादृष्ट्या संस्कृतसाहित्ये तस्य स्थानं निर्धार्यताम् ।

उत्तरम् — संस्कृतसाहित्ये महाकाव्यकारेषु कालिदासाश्वघोषयोः पश्चात् भारवेः गणना भवति । भारवेः काव्ये किरातार्जुनीये कालिदासस्यानुकरणं दृश्यते । अतः कालिदासस्यान्तरमेवास्य जन्मजातमिति । माघे भारवेः प्रभावो दृश्यते । हर्षचरिते भारवेरुल्लेखो नास्ति, अतः प्रतीयते यत् तत्समये भारविः अस्ति नाधिगच्छन् । यत्र कुत्रापि शिलालेखेषु भारवेः नामधेयं प्राप्यते । यथा —

"म विजयतां रविकीर्तिः कविताश्रित-कालिदास-भारविकीर्तिः ।"

अनेन प्रमाणेन भारवेः स्थितिकालः ६३४ ईश्वरीपूर्वात्प्रागेव अवतिष्ठ । दक्षिणभारतेऽस्य महती प्रसिद्धिः आसीत् । भारविः त्रावणकोरदेशवासीति केचित् विद्वांसः स्वीकुर्वन्ति । एतेषां मतेन भारवेः स्थितिकालः ६१५ ईस्व्याः समीपतः भवितुमर्हति । वस्तुवस्तु भारवेः समयः अष्टमशताब्द्यां मन्तव्यः ।

भारविणा किरातार्जुनीयमेवैकं काव्यं रचितम् । काव्यस्य कथानकं महाभारतस्य नवपर्वणः गृहीतम् । संस्कृतसाहित्ये बृहत्त्रयीग्रन्थेषु किरातार्जुनीयं ख्यातिप्राप्तं महाकाव्यं विद्यते । काव्यस्याष्टदशसर्गाः सन्ति । प्रतिसर्गान्ते लक्ष्मीशब्दप्रयोगो दृश्यते । भारवेः अर्धगौरवं संस्कृतसाहित्ये प्रसिद्धं वर्तते । यादृशमर्थगौरवमस्य भवति न तादृशं केषाञ्चित् कवीनामिति । अत एव भारवेरर्थगौरवमिति संगच्छते कथनम् । भारविः निजकाव्यवर्णनचातुर्यं किरातार्जुनीये साधु प्रकटितवान् । काव्यादर्शनविषये कवेरुक्तिः सत्यं प्रतिभाति । यथा -

“स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् ।

रचिता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥”

भारविः काव्यशैल्याः प्रदर्शनेऽद्वितीयः प्रतिभाति । नीतिसम्बन्धिसूक्तप्रदर्शने आलंकारिकाणां शब्दानां प्रयोगे च भारविः सिद्धहस्त आसीत् ।

“हित मनोहारि च दुर्लभं वचः” “वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः” इत्यादिसूक्तयः साहित्यजगति कयेः यशः तन्वन्ति । भारवेः काव्यकलां दृष्ट्वा श्रीमल्लिनाथसुरि एवं समलिखत -

“नारिकेलफलसम्मितं वचो भारवेः सपदि यत् विभज्यते ।

स्वादयन्तु रसगर्भनिर्भरं सारमस्य रसिका यथेप्सितम् ॥”

नारिकेलरसमिव भारवेः कवितासु विविधरूपाः अर्थगम्भीरताः लक्ष्यन्ते । चित्रबन्धेषु तस्य काव्यकलोत्कृष्टता साधुतया समासादिता । परन्तु विशेषतः भारवेः कवितासु नीतिशास्त्रस्य प्रतिपादनं व्यावहारिकं वातावरणं धर्मं, सदाचारश्चेत्यादयः विषया अधिकतया प्राप्यन्ते । पदवाक्यशब्दानामेतादृशं गाम्भीर्यमैक्यञ्च विद्यते यत् सम्यग् ज्ञानाय काव्यनैपुण्यमादावावश्यकमस्ति । काव्यस्य पञ्चदशसर्गः कवेः कवित्वशक्तः परिचायकोऽस्ति । भारविः यदि राजनीतिशास्त्रस्य वेत्तागीतदा प्राप्तप्रतिभाः कविरण्यासीत् । राजनीतिशास्त्रस्य सिद्धान्तप्रतिपादनेऽपि भारवेः कवित्वशक्तिर्लभ्यते । अत एवास्य कविता सरसेति । प्रकृतिवर्णनेऽपि सिद्धहस्तः । दर्शनशास्त्रस्य गम्भीरतामारभ्य राज्ञः सेनापतेः कृषकस्य चित्रं चित्रणेऽतिनिपुणो भारविः ।

अनिवार्य संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र]

[११]

कवान्तं वर्णयामः भारवेः कवितासु तस्य काव्यकलां दृष्ट्वा सर्वेऽपि तस्य महत्त्वं स्वीकुर्वन्ति ।

प्रश्नः ६. समासतः श्रीहर्षस्य जीवनचरितं स्थितिकालञ्च प्रतिपाद्य तस्य ग्रन्थपरिचयो दीयताम् ।

उत्तरम् - श्रीहर्षस्य पिता श्रीहीरः माता च मामल्लदेवीति स्वमेव कविः नैपधीयचरितस्य प्रतिसर्गान्ते परिचाययति । हर्षस्य पिता श्रीहीरः काशिराजस्य विजयचन्द्रस्य सभायां प्रधानभूतः पण्डित आसीत् । एकदा मिथिलादेशस्य प्रसिद्धनैयायिकेन श्रीमतोदयनाचार्येण सह तस्य शास्त्रार्थोऽवभत्, श्रूयते च शास्त्रार्थे श्रीहीरः पराजितो बभूव । पराजयक्लेशखिन्नो हीरः निजमृत्युसमये श्रीहर्षमकथयत् - पुत्र ! यदि सुपुत्रोऽसि चेत् उदनोऽवश्यमेव पराजेयः । पितुराज्ञाकारी पुत्रः गंगातीरे वर्षान्तं यावत् चिन्तामणिमन्त्रं जतित्वाऽप्रतिम पाण्डित्यस्य वरदानं प्राप्तं तं पराजितवान् । श्रीहर्षः कान्यकुब्जेश्वरस्य जयचन्द्रस्य सभायां प्रधानभूतः पण्डित आसीत् । यतो हि स्वमेव कविता लिखितम् -

“ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात् ।

यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परं ब्रह्मप्रमोदार्णवम् ॥”

श्रीहर्षस्य संप्रति एते ग्रन्थाः प्राप्यन्ते । (१) स्थैर्यविचारप्रकरणम्, (२) विजयप्रशस्तिः, (३) खण्डनखण्डखाद्यम्, (४) मौडोर्वीशप्रशस्तिः (५) अर्णववर्णनम् (६) छन्द-प्रशस्तिः, (७) शिवशक्तिसिद्धिः, (८) नवसाहसांकचरितचम्पूः, (९) नैपधीयचरितम् ।

श्रीहर्षः न केवलं कविः अपितु प्रकाण्ड-दार्शनिकोऽप्यासीत् । दार्शनिक-कवित्वयोः सम्मिश्रणेनाप्य कविता सर्वथाऽनुपमेया जाता । कवितल्लजोऽयं यथा स्वभाव-मधुर-रस परिपूर्णं पद्येन निजकवित्वं प्रदर्शयति तथैव कर्कशशब्दाडम्बरेण नैयायिकानपि आश्चर्यचकितान् करोति । येन कविना काव्यकलायां वैशिष्ट्यतरं शृंगाररस-प्रधानं नैपधीयचरितं महाकाव्यं रचितम्, तेन कविना कथं प्रखर-पाण्डित्यप्रदर्शकं खण्डनखण्डखाद्यनामको न्यायग्रन्थो विरचित इति महदाश्चर्यम् ।

अनेनैव वैशिष्ट्येन काश्मीरप्रदेशे श्रीहर्षस्य विमलकीर्तिध्वजाः दोधूयन्ते स्म । निजपाण्डित्यविषये स्वमेव श्रीहर्षः लिखितवान् -

“यत्काव्य मधुवर्षिघर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः ।

श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिप्रदे तस्याभ्युदीयादियम् ॥”

प्रश्नः ७. सुबन्धोः स्थितकालं, काव्यशैलीं च प्रतिपाद्य, गद्यसाहित्ये तस्य स्थानं निर्धारयताम् ।

उत्तरम् - अलंकृतशैल्या गद्यकाव्यस्य प्रथमां लेखकः सुबन्धुरेव । अग्यैव काव्यम् अलंकृतशैल्याः उत्कृष्टादाहरणं भवति । परन्त्यनिखेदस्य विषयः यदस्य महाकवेः स्थानं तस्य स्थितिकालविषयं च विदुषां मतं न्यूनं नास्ति । बाणभट्टेनास्य भूरि भूरि प्रशंसा कृता, अनः वाणात्पूर्ववर्ती सुबन्धुरिति प्रतीयते । स्वयं सुबन्धुना “न्यायस्थितिमिवोद्यांतकारस्यैव रूपम्” इति लिखित्वा उद्यांतकारस्य मकंतः कृतः । अतः उद्यांतकारात् पश्चादेव अस्य स्थितिरिति प्रतिभाति । श्रीसुबन्धु स्वकीयग्रन्थे विक्रमादित्यस्य कीर्तिमेवं वर्णयति -

“सारसवत्ता विहिता नवला विलसन्ति चरति न कंकः ।

सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये ॥”

विक्रमादित्यस्यः षष्ठशताब्द्याः मध्यो भागः विद्यते । एभिः सर्वैः प्रमाणैः सुबन्धोः स्थितिकालः षष्ठशताब्द्याः अन्तिमो भागः निश्चीयते । गङ्गकृतसाहित्यस्य गद्यसाहित्ये सुबन्धोरेकमेव वासवदत्तानामकाव्यं साहित्यगगनेऽस्य कीर्ति-ध्वजां धुनोति । अस्य कथा यद्यपि प्राचीनतमान्ति, तथापि सुबन्धुः निजप्रतिभया कल्पनाशक्त्या वा कथासु प्राणं दत्त्वा स्वीयं वैशिष्ट्यं प्रस्तौति । वासवदत्तायाः गद्यशैली एवं दृश्यते यत्र कथा स्वल्पा, किन्तु वर्णनमाडम्बरं पूर्णं लम्बायमानञ्च विद्यते । कविः निजकौशलेन विविधालंकारैः कथानकं समलंकृत्य अतिचमत्कारं प्रदर्शयति । येषामलंकाराणां श्रीसुबन्धुः प्रयोगमकरोत् तेषु श्लेषस्य विशेष-स्यचमत्कारः दरीदृश्यते । स्वमेव सुबन्धुः निजप्रवन्धं श्लेषमयप्रपञ्चविन्यास-मुक्तवान् । श्लेषस्य चमत्कारप्रदर्शनाय कृतप्रतिज्ञां भूत्वा कविः काव्यं रचितवान् श्लेषप्रतिभां विलोक्य सर्वैरेवं स्वीक्रियते । विशेषतः सुबन्धुः श्लेषकविः आंसादिति नात्र श्लेषस्य संशयः चमत्कारं प्रदर्शयन् कविः कुत्रचित् स्थाने कठिनात् कठिनतमं गद्यश्लेषं प्रस्तौति । तत्र खलु कोपज्ञानं विनार्थज्ञानं मुदुर्लभम् । तथाहि - “नन्दगोष इव यशोदयान्वितः, जरासन्ध इव घटित-सन्धि-विग्रहः, भार्गव इव सदानभोगः, दशरथ इव सुमित्रोपेतः, सुमन्त्रणाधिष्ठितश्च, दिलीप इव मुदक्षिणान्वितः, रक्षिगुश्चेत्यादौ श्लेषस्य काठिन्यमवर्णनीयं दृश्यते ।

सुबन्धोः काव्ये कलापक्षस्यैव साम्राज्यं विद्यते । अग्य वासवदत्ता नामकाव्यं सुसुज्जितं - महत्प्रासादमिव प्रतिभाति यस्य प्रतिपक्षं विविधालंकारैरलंकृतं चित्रमिव दृश्यते । श्रीवाणेशनास्य विषयं यदुक्तं तत् श्लाघ्यमेव -

“कवीनामगलद् गर्वो नूनं वासवदत्तया ।

शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गदया कर्णगोचरम् ॥”

अनिवार्य संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र]

| १३

प्रश्नः ८. वाणस्य परिचयं स्थितिकालञ्च प्रतिपाद्यं गद्यसाहित्ये वाणभट्टस्य स्थानं निर्धार्यताम् ।

उत्तरम् - वाणस्य पूर्वजा शोणनद्यास्तटस्थिते 'प्रीतिकूट' नाम्नि नगरे निवसन्ति स्म । स्थानमिदं विहारराज्यस्थित 'आरा' मण्डलान्तर्गतं साम्प्रतं प्राप्यते । प्राचीनकालादेव वाणस्य वंशः विद्याधर्म्याः श्रेत्रेख्यातिगत आसीत् । वात्सायने गात्रे वाणस्य जन्म जातम् । वाणस्यैकः पूर्वजः कुबेर नामासीत् । यस्य चत्वारः पुत्राः आसन् । एषु चतुर्षु कनिष्ठः पुत्रः अर्धपतिः यस्य पुत्रः चित्रभानुर्नामाभवत् स एव चित्रभानुः वाणस्य पिताऽऽसीत् । वाणस्य पाश्वे पर्याप्त-पैत्रिक-सम्पत्तिरामौत् । तथापि सुयोग्यामिभावकाभावात् कुसंगतिवशाच्च वाणः व्यसनी जातः देशाटन-व्यसनी वाणः सहयोगिभिः सह यथेच्छ देशाटनं कृतवान् । देशाटनेनेव वाणः निजबुद्धिविकासं, सामारिकानुभवं, तथोदारस्वभावव्यार्जितवान् । एकदा श्रीहर्षस्य भ्रातृव्यः समागत्य तत्पत्रं ददौ । पत्रं प्राप्यः वाणः हर्षस्य सभायां समुपस्थितवान् । प्रथमं श्रीहर्षेण वाणांऽनादृतः परन्तु पश्चात् तस्य प्रतिभया प्रमत्तो भूत्वा तस्मै आश्रयं ददौ । ततः श्रीवाणः चिरकालं यावत् तस्य सभां समलंकृतवान् । श्रीहर्षस्य चरित्र-शुश्रूषागामाग्रहेण हर्षचरितमरीरचत् । हर्षचरितमस्य प्राथमिकी रचनेति कथ्यते । तदनन्तरं वाणेन 'चण्डीशतकं', 'कादम्बरी' महाकाव्यं च रचितम् । इदमपि कथ्यते यत् वाणः कादम्बर्याः पूर्वाद्धभागमेव विरचय्य स्वर्गं गतः । पश्चात् तत्तनयपुलिन्दभट्टेन अस्यारुत्तरभागस्य रचना कृता ।

स्थितिकालः - वाणः श्री हर्षस्य सभापण्डित आसीत् । अतः वाणस्य स्थितिकालः ईसायाः सप्तमशताब्द्यां मन्यते । श्रीवामनाचार्यः स्वीयं काव्यालंकारसूत्रे कादम्बर्याः गद्यं समुद्धृतवान् । अस्य समयः ७७१ ईस्व्यां आरभ्य ८१३ ईस्वीपर्यन्तं स्वीक्रियते, अनेन प्रमाणेनापि वाणस्य समयः ईसायाः सप्तमशताब्द्यामेव स्थिरीभवति ।

गद्यसाहित्ये वाणस्य स्थानम् - सर्वेषु गद्यकविषु वाणस्य स्थानमुन्नतं विद्यते । वाणस्तु संस्कृत-गद्य-साहित्यस्य सम्राट्वासीत् । अथवा गद्यस्य वाणः आचार्य एवेति कथने नात्युक्तिः । यतो हि 'गद्य' कवीनां निकपं वदन्ति' इति नीत्या वाणस्य गद्यं गद्यसाहित्यस्यादर्शमेवति । साम्प्रतमपि गद्यकाव्येषु कादम्बरी, आदर्शभूता अति-वैशिष्ट्यं भजते । अनेके कवयः एनामनुकृत्य काव्यमरीरचन् । "उदयसुन्दरीकथा", 'तिलकमञ्जरी' इत्यादीनि गद्यकाव्यानि एनामनुकृत्यैव निर्मितानि सन्ति । श्रीवाणभट्टस्य वैशिष्ट्यं विलोक्यैवं अनेकं विद्वांसः अस्य विषये विविधं सारगर्भितं पद्यं चक्रिरे । तथा हि -

“जाता शिखण्डिनी प्राक् यथा शिखण्डी तथावगच्छामि ।

पारगल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणौ वाणो बभूवेति ॥”

इति गोवर्धनाचार्यस्येयं सूक्तिः वाणस्य वंशिष्ट्यमेव तनोति ।

प्रश्नः ९. दण्डिनः परिचयं दत्त्वा तस्य स्थितिकालः निर्णयताम् ।

उत्तरम् — स मेधावी कविर्विद्वान् भारविप्रभवां गिराम् ।

अनुरुध्याकरोन्मैत्री नरेन्द्रे विष्णुवर्धने ॥

अनेन पद्येन कवेः जीवन-चरितं प्रकाशितं भवति । भारवेः सहायतया कवेः प्रपितामहस्य श्रीदामोदरस्य मैत्री विष्णुवर्धनेन सहाऽभवत् । दण्डिनः जन्म काञ्चजीवरमिति नाम्नाधुना प्रसिद्धनगरे अभवत् । काञ्च्याः पल्लवनरेशस्य पुत्रस्य शिक्षायै दण्डी “काव्यादर्शम्” रचितवान् इति प्रसिद्धास्ति किंवदन्ती कथा ।

स्थिति-काल — नवमशताब्द्याः ग्रन्थेषु दण्डिनः नामोल्लेखः प्राप्यते । ततः दण्डिनः समयो नवम शताब्द्याः पूर्वं कदापि न भवितुमर्हति । ‘काव्यादर्शः’ अस्य मौलिको ग्रन्थो न प्रतिभाति । प्राचीनानामपि पद्यं काव्यादर्शं दृश्यते । “लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति प्रतीतिसुभगं वचः” इत्यादौ इति शब्देन दण्डी महाकवि कालिदासस्य “मलिनमपि हिमांशोर्लभ्य लक्ष्मीं तनोति” इति पद्यांशमुद्धरति । अतः कालिदासस्य पश्चादेवास्यास्मित्वमिति निर्विरोधम् ।

प्रो० पाठकमहावागस्य सम्मत्या ‘काव्यादर्शं निर्वर्त्य विचार्य’ तथाप्राप्यहेतोर्विभागश्च वाक्यपदीयस्य कर्तुः भर्तृहरेः (६५० ई०) अनुसारं विद्यते । प्रो० आर० नृसिंहाचार्यः काव्यादर्शं उल्लिखितराजवर्मा, नृसिंहवर्मण उपनाम्ना प्रसिद्धं मत्वा दण्डिनः स्थितिकालं सप्तम शताब्द्याः उत्तरार्धे स्वीकरोति । वस्तुतस्तु पल्लवराजस्य नृसिंह वर्मणः समयं ६९० ई० आरभ्य ७१५ ई० पर्यन्तं मन्यते । अतः अस्यैव सभापण्डितस्य दण्डिनः समयः सप्तमशताब्द्याः अन्त अष्टमशताब्द्याश्चादौ वा मन्तव्य इति युक्तिसंगतं प्रतिभाति ।

कृतयः — दण्डिनः एताः कृतयः समुपलभ्यन्ते ।

(१) काव्यादर्शम्, (२) दशकुमारचरितम्, (३) अवन्तिमुन्दरीकथा चेति । दशकुमारचरितं दण्डिनः गद्यकाव्यं विद्यते । दशकुमाराणां चरितं काव्येऽस्मिन् वर्णितमतो दशकुमारचरितमिति नाम । विशेषतः सप्तमशताब्दीषु, अष्टमशताब्दीषु भारतं भारतीयानां क्रीडासु, आमोद-प्रमोदेषु आचार-विचारेषु वा कीदृशी भावनासीदिति दशकुमारचरितमनुशीलनेन माधु ज्ञायते ।

प्रश्नः १०. शूद्रकस्य परिचयं दत्त्वा तस्य स्थितिकालो निर्णयताम् ।

निवार्य संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र]

| १५

उत्तरम् - “मृच्छकटिक” नाटकस्यादौ शूद्रकस्य परिचयः यथा वर्णितोऽस्ति, अनुसारेण शूद्रकः हस्तिशास्त्रेषु प्रवीण आसीत् । अनेन शिवग्यानुग्रहेण ज्ञानं प्राप्तं विधिना चाश्वमेधयज्ञं कृतवान् । राज्यसिंहासने पुत्रं प्रतिष्ठाप्य शतायुः शूद्रकाऽग्निं विष्टः । अग्निप्रवेशस्य कथा केनाप्यन्येन नाटकेऽस्मिन् मन्त्रिवेशितं प्रतीयते, ततो हि लेखको भूतकालिकक्रियायाः प्रयोगं ग्यात्मनि कर्तुं नार्हति । संस्कृतसाहित्ये शूद्रकस्य महती प्रसिद्धिरस्ति । विविधग्रन्थेषु शूद्रकस्य विषये तथैव लिखितं प्राप्यते यथा विक्रमादित्यस्य विषये । कादम्बरी, कथामरित्सागरं, शोभावती, जालपञ्चविंशतिः इत्यादिग्रन्थेषु विविधमस्येतिवृत्तं वर्णितमस्ति । यूपांरीयविद्वांसः मृच्छकटिकस्य कर्ता शूद्रकः नासीदिति मन्यन्ते । बह्वी विद्वांसः शूद्रकस्य कर्ताविषयेऽपि सन्दिहानाः सन्ति, परमियं भ्रान्तिरस्ति । शूद्रकं विक्रमादित्य इव प्रतिभासम्पन्नः ऐतिहासिकः पुरुष आसीत् ।

स्थितिकालः - शूद्रकस्य स्थितिकालविषयेऽपि विविधानि मतानि प्रवृत्त्यन्ते । भारतीया विद्वांसः अस्य समयं विक्रमाब्दस्य प्रथमशताब्द्यां मन्यन्ते । श्रीवामनाचार्य काव्यालंकारसूत्रे शूद्रकस्योल्लेखं कुर्वन् “द्युतं नाम पुरुषस्य सिंहासनं राज्यमि” त्यादिपद्यमुद्धरति । अतः अष्टमशताब्द्याः पूर्वं शूद्रकस्य समयो मन्तव्यः । मनुस्मृतेरुद्धरणं मृच्छकटिके प्राप्यते । अतो मनुस्मृतेः रचनाकालदनन्तरम् अस्य रचनाकालो भवितव्यः । शूद्रकः मृच्छकटिकस्य नवमांके अंगारकविद्या प्रवीणस्य बृहस्पतेः” इत्यस्मिन् पद्ये बृहस्पतिमंगल-विरोधं दर्शयति । वराहमिहिरस्य सिद्धान्तानुसारम् अनयोः मैत्रीभावे वर्तते । अतः वराहमिहिरात् प्रागेवास्य स्थितिः प्रतीयते ।

एतेषामन्तरंगप्रमाणानां समालोचनेन शूद्रकः दण्डीवराहमिहिरयोः पूर्ववर्ती सिद्धयति । अयं भावः यत् अस्य समयः पञ्चमशताब्द्यां मन्तव्य इति न्यायसंगतं प्रतिभाति ।

प्रश्नः ११. भट्टनारायणस्य परिचयं दत्त्वा “वेणीसंहार” नाटकस्य समीक्षा कार्या ।

उत्तरम् - संस्कृत साहित्ये भट्टनारायणस्य परिचयः स्थितिकालविषयकं च ज्ञानमतिकठिनं विद्यते । ततो हि कविना नाटकस्य प्रस्तावनायां तथाऽन्वत्रापि च अस्मिन् विषये किमपि लिखितम् । नाटकस्य प्रस्तावनया केवलं ज्ञायते यदयं नृपराजलक्ष्म आसीत् । केवदन्त्यनुसारेणायं कान्येकुब्जदेशस्य मान्यः नाट्यकार आसीत् । गौडदेशस्य ज्ञः आदिसूरस्य निमन्त्रणात् अनुराधाद् वा वंगीयेषु

पञ्चदशमणेपु श्रीभट्टनारायणोऽन्यतम आसीत् । जनश्रुत्यनुगारेणायम्
“आदिमुर” गामयिका मन्यते । राज्ञः आदिमुरस्य गमयः सप्तमशताब्द्याः उत्तरार्धे
स्वीक्रियते । भट्टनारायणस्यापि समय अयमेव भावितुमर्हति ।

वेणीसंहारस्य समीक्षा — महाभारतस्य महत्त्वपूर्णघटनाधारीभूतमिदं
नाटकम् । दुःशामनापमान ताप-तप्ता द्रौपदी प्रतिज्ञानवती यद् दुर्योधनदुःशामनयोः
मृत्युं प्राप्तयोः मतोरेव निजवेणीं सज्जितां करिष्यामि । प्रतिज्ञामिमां सत्यां कर्तुं
महाभारतस्य कथामादाय कविनाऽतिकौशलेन “वेणीसंहार” नाम नाटकं रचितम् ।
संस्कृतस्य नाट्यशास्त्रानुसारेण नाटकमिदमादर्शमयं विद्यते । नाटकेऽस्मिन्
पञ्चसन्धीनां पताकास्थानकानां साधुः सन्निवेशः दृश्यते । नाटकस्य अङ्गणि
इतिहासप्रसिद्धानि वीररसपूर्णानि च सन्ति । पात्रेषु भीमसेनस्य चरित्रमतिवी-
रतापूर्णमस्ति । परमपुरुषार्थस्य, ओजस्वितायाश्च निदर्शनं भीमसेनस्य कार्यम् । या
प्रतिज्ञादौ भीमसेनेन कृता साऽन्तं यावत् परिपालिता । याज्ञसेन्यपमानं शल्यमिवास्
हृदये विद्धमस्ति । दुर्योधनस्य चरित्रमपि पराक्रमपूर्णं विद्यते । स्त्रीपात्रेषु
द्रौपदीभानुमत्याः चरित्रमतिक्रमलं विद्यते । भानुमती पतिव्रतापाः मूर्तिरिव प्रति-
लक्ष्यते । नाटकेऽस्मिन् मुख्यो रसः, वीरः, रौद्रश्रृंगारौ च सहायकौ । शान्तरसोऽपि
यद्यपि नाटकादौ वर्ण्यते परमयं गौण एव । भानुमतीदुर्योधनयोः द्वितीयाङ्के
श्रृंगारप्रसंगः, “अकाण्डे प्रथमम्” इत्युक्त्वा विद्वांसः रसदोषं दर्शयन्ति । एवं
नाट्यकलादृष्ट्या वेणीसंहार-नाटकं नितान्तं निर्दोषं सफलञ्चास्ति ।

प्रश्नः १२. राजशेखरस्य साहित्यिकः परिचयो देयः ।

उत्तरम् — स्वयमयं कविः नाटकस्य प्रस्तावनायां निजपरिचयेन परिचाययति
तदनुसारेण “यायावर” वंशेऽस्य जन्म जातम् । कथ्यते वंशोऽयं कवीनामुत्पत्तौ
कल्पतरुनिवासीत् । राजशेखरस्य प्रपितामहः कविवरः “अकालजलद” इति
नाम्नाख्यात् आसीत् । पिता चास्य दुर्दकः माता च शीलवती । चौहानवंशजाता
क्षत्रिया नाम्नावन्ति-सुन्दरीति ख्याता राजशेखरस्यार्धाङ्गिणी, या सर्वशास्त्रनिष्णाता-
तिविदुषी चासीत् । महाराष्ट्रान्तर्गतविदर्भदेशवास्तव्यो राजशेखरः कान्यकुब्जेश्वर-
स्योपाध्याय-पदं समलङ्कृतवान् । आस्याश्रयदाता महेन्द्रपालो विख्यातराजासीत् ।
अस्यैव राज्ञः समकालीनत्वात् राजशेखरस्य स्थितिकालः नवमशताब्द्याः अन्तिमे
अथवा दशम शताब्द्याः पूर्वार्धभागे मन्यते । राजशेखरस्य गण्डित्यं काव्यक्षेत्रेऽपि
विख्यातमासीत् । स्वयमयं कविः वाल्मीकेः भवभूतेर्वा आत्मानमवतारं मन्यते ।
यद्यथा —

“बभूव वाल्मीकिमवः कविः पुरा ततः प्रपेदे भुवि भर्तृ-मेण्ठताम् ।

स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया स वर्तते सम्प्रति राजशेखरः ॥”

कृतयः — राजशेखरः बालरामायणे “विद्धि नः षट्प्रबन्धान्” इति शब्दैः षट्प्रबन्धात् परिचाययति । परमधुनाऽस्य पञ्चकृतयः प्राप्यन्ते । यथा — (१) काव्यमीमांसा, (२) बालरामायणम् (३) बालभारतम्, (४) विद्धशालभञ्जिका, (५) कर्पूरमञ्जरीति ।

काव्यमीमांसा अलंकारशास्त्रं विद्यते । काव्यस्यालंकारस्य च विवेचनमत्र प्राप्यते । बालरामायणं विशालकायं नाटकं विद्यते । विद्धशालभञ्जिका चतुरङ्का नाटिका, परमत्र प्राकृतभाषायाः प्रयोगात् सट्टकेति कथ्यते । राजशेखरः आत्मनां कविराजं मन्यते । काव्यमीमांसानुसारेण योऽन्यतरप्रबन्धे प्रवीणः स महाकविः, राजः । राजशेखरः वस्तुतस्तु यस्तु तत्र तत्र भाषा विशेषे तेषु तेषु प्रबन्धेषु तत्तद्वसे स्वतन्त्र स कवि कविराजः न तु नाट्यकारः । अस्य प्रबन्धकाव्यस्य प्रतिभा नितरां प्रशंसनीयासीत् । नाटकमस्याभिनेयं नास्ति । नाटकेऽपि काव्यप्रतिभावास्य प्रतिलक्ष्यते न तु नाट्यकला कुत्रापि दृग्गोचरी भवति ।

वर्णने शब्दक्रीडायाञ्च कवेः मनो रमते न तु नाटकस्याभिनेयतत्त्वेपु । अतः नाटके तादृशी लोक-ख्यातिर्नानेन प्राप्ता यादृशी भवभूतिना कालिदासेन वा प्राप्तेति दिक् ।

प्रश्नः १३ महाकवेः भट्टेः परिचयः समयः, रचना, वैशिष्ट्यञ्चेत्यादि संक्षेपेण वर्णयताम् ?

उत्तर —

भट्टे

परिचयः — वैयाकरण महाकविना भट्टिता स्वकीये रावणवधापर्याये भट्टिमहाकाव्ये लिखिते नैकेन श्लोकेन —

काव्यमिदं विहितं मया बलभ्यां श्रीधरसेपनपेन्द्रपालितायाम् ।

कीर्तिरतो भवतान्नृपस्य तस्य क्षेमकरः क्षितिपो मतः प्रजानाम् ॥

अनेन ज्ञायते यस्य सौराष्ट्र प्रान्तस्य बलभीनाम्यां नगर्यामधिशासकस्य श्रीधरसेनस्य राजसभापण्डित आसीत् । एतदतिरिक्तमस्य जीवनचरितविषये किञ्चिदपि नास्ति ज्ञातम् । एकेन शिलालेखेन श्रीधरसेन द्वितीयेनास्मै किञ्चिद्-भूमिः प्रदत्तेत्यपि ज्ञायते । अनेन सिद्धं यदयं निर्धन आसीत् । निर्धनतां व्याकरण-पाण्डित्यं च दृष्ट्वाऽस्य ब्राह्मणत्वं नास्ति सन्देहः ।

केचित्तु वस्तुभट्टिरेव महाकविः भट्टिरिति प्रतिपादयन्ति, किन्तु वत्सभट्टेः

श्चनायां व्याकरणस्खलन दृष्ट्वा भट्टेश्च व्याकरण नैपुण्यम्, नैनयोरेकत्वं सावयितुं सुशकम् ।

केचित्तु भर्तृहरिरेव भट्टिरिति भर्तृशब्दोऽपभ्रष्टः सन् भट्टिजति इत्यपि कथयन्ति, तयोरुभयोरपि वैयाकरणत्वात् । किन्त्वनयोरेकता विषये किञ्चिदन्यं दृढतरं प्रमाणं नास्ति येनानयोरभिन्नत्वं साधयितुं शक्येत् । भर्तृहरि विरचिते शतकत्रये काव्यसौन्दर्य पराकोटदर्शनात्, न भट्टिकाव्यमपि तेन विरचितं भवेदित्यस्यापि प्रमाणात् ।

समयः — अस्य समयेऽपि कश्चित्रिश्चयो नास्ति । यद्यपि भट्टिकाव्यस्य पूर्वोक्तेन श्लोकेनास्य वलभीनरेशस्य राज्याश्रयत्वं सिद्धं तथापि निर्णयो न जायते । यतो हि वलभीशासकाश्चत्वारः श्रीधरसेननामधारिणो राजनः प्राप्यन्ते । चतुर्विंशक, खल्यस्याश्रयदातेति कथनमतीव दुष्करम् । एकेन शिलालेखेन ज्ञायते यक्ष्यं द्वितीयेन श्रीधरसेनेन किञ्चिद्भूमि प्राप्तवान् । अतः श्रीधरसेन द्वितीयस्य यः समयः स एवास्यापीति निश्चितमेव । श्रीधरसेनद्वितीयस्य समयस्तु शिलालेखेन ६१० ईस्वीति सिद्धयति । एवं सप्तमशताब्द्याः पूर्वार्द्धे एवास्य समय इति सिद्धम् । ६५० ई० तोऽधिकं तु कथमपि भवितुं नार्हति, अन्तिमस्य श्रीधरसेनस्य ६५० ईस्वीति समयनिर्धारणात् । के० पी० त्रिवेदिना तुभट्टेः समयः ५७५ तः ६२५ ईस्वीति प्रतिपादितम् ।

किञ्च सप्तमशताब्द्यारुत्तरार्द्धे जाते माघे भट्टिकृतव्याकरण-प्रभावो दृश्यते । भामहेन च भट्टिकाव्यस्यैकः —

व्याख्यागम्यमिदं काव्यमुत्सवस्सुधियामलम् ।

हता दुर्भेधसश्चास्मिन् विद्वित्प्रियतया मया ॥

इति श्लोकः काव्यालंकारे उदाहृतः । एवाञ्चास्य भामहमाद्य पूर्ववर्तित्वं सिद्धमेव ।

रचना — १. भट्टिमहाकाव्यम् ।

पदवाक्यप्रमाणज्ञस्यास्य महाकवेः वैयाकरणकेसरिण एकमेव महाकाव्यं रावणवधापरपर्यायं भट्टिमहाकाव्यं प्राप्यते । तदतिरिक्तं किमपि कृतं काव्यं दृष्टिपथं नायाति । अस्मिन् महाकाव्ये २२ सर्गाः सन्ति । अत्र रामायणस्य रामजन्मतो रावणपर्यन्तं रामायणीया कथा यथावद् वर्णिताऽस्ति । कुत्रापि किञ्चिद् विशिष्टं परिवर्तनं नैव कृतमस्ति ।

वर्णनप्रकारदृष्ट्यादृश्यं चतुर्षु काण्डेषु विभागः कृतोऽस्ति साहित्यालोचकैः — १. प्रकीर्ण काण्डम्, २. अधिकार काण्डम् ३. प्रसन्नकाण्डम्, ४. विडम्बितकाण्डञ्चेति ।

तत्र प्रकीर्ण काण्डे प्रथमतः पञ्चसर्गाः गृह्यन्ते, येषु रामजन्मतो बनगमन-
पर्यन्तं कथा निबद्धाऽस्ति । तेषु व्याकरणनियमाः सामान्येन प्रकीर्णाः सन्ति ।
द्वितीयऽधिकार काण्डे पठतो नवम सर्गपर्यन्तं व्याकरणव्याधिकार नियमाः सन्ति
प्रदर्शिताः । तृतीये प्रसन्नकाण्डे दशमतस्तत्र योदशसर्गपर्यन्तमलंकाराणां प्रसन्नतया
प्रयोगः कृतो दृश्यते । चतुर्थशतोऽन्तं यावन्नवमर्गेषु नियमतां नवमव्याकानां
लंकाराणां प्रयोगोऽस्ति । एतएवेदं लिङन्तकाण्डमिन्त्युच्यते ।

अत्र वीरो रसोऽङ्गी, अन्ये च शृङ्गारादयोऽङ्गभूताः सन्ति ।

वैशिष्ट्यम् — महाकवेः भट्टेः भट्टिकाव्यस्याध्ययनेन ज्ञायते यदिदं
व्याकरणोपदेशायैव रचितमस्ति । सर्वत्र व्याकरणसाम्राज्यं दृश्यते । कुत्रापि काव्या
रसोऽपि गणितोऽस्ति कविना । स्वकाव्यस्य व्याकरणप्राधान्यं प्रदर्शयता स्वयं
तेनैवोक्तम् —

दीपतुल्यः प्रबन्धोऽयं शब्दलक्षणचक्षुषाम् ।

हस्तादर्श इवान्धानां भवेद् व्याकरणावृते ॥

तथाप्यत्र काव्य गुणानामैकान्तिकाभावो नास्ति । पात्राणां चरित्रचित्रणे,
प्राकृतिकदृश्यवर्णने, अलंकारयोजनायाञ्च नास्त्ययं कस्यापि पश्चाद्वर्ती । यद्यप्यनेन
लघून्वेव वृत्तानि गृहीतानि, दीर्घवृत्तानां प्रयोगोऽल्प एवास्ति तथापि यत्रास्ति तत्र
यमकादिप्रयोगेन शब्दसौष्ठवं मनोहरति सामाजिकानां काव्यरसरसिकानाम् ।
तथा —

नगजा नगजा दयिता दयिता विगतं विगतं ललितं ललितम् ।

प्रमदा प्रमदा महता महता मरणं मरणं समयात् समयात् ॥

अस्यानुप्रासे कियन्माधुर्यमस्तीति प्रदर्शनायैकः श्लोको यथा —

अवसितं हसितं प्रसितं मुदा विसलितं हसितं स्मरभाषितम् ।

न समदा प्रमदा हतसम्मदा पुरहितं विहितं न समीहितम् ॥

क्वचित्कृचित्तु वर्णने कालिदासवत् स्वाविकतापि दृश्यते । यथा —

रामोऽपि दाराहरणेन तप्तो वयं हतैः बन्धुभिरात्मतुल्यैः ।

तप्तेन तप्तस्य यथायासो नः सन्धिः परेणास्तु विमुञ्च सीताम् ॥

अङ्गिनो रसस्य वीरस्य प्रतिपादने यद्यपि ओजः पूर्णशैल्याः विकटवर्णनाञ्च
प्रयोगो नान्ति तथापि किञ्चिद्बुचिभंगं न धारयन्ति भावुका इति महद्वैशिष्ट्यमस्य ।

प्रश्नः १४. वामनस्य जीवनपरिचयो वर्णनीयः ?

उत्तरम् — आचार्येण वामनेन स्वजीवनचरितविषये, किमुप्युक्तं नास्ति ।

अस्यैकमात्रं कृतिः काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः, अस्य जीवनचरितविषये पूर्णतया मौनतामेवावलम्बते. येनायं कं देशं स्वजन्मना समलङ्कृतवान् ? अयं किं जातीयकः ? कौ चास्य पितरौ ? अस्य समयश्च कः ? इत्यादिप्रश्नाः अद्यापि प्रश्ना एव सन्ति । केवलमेतावदेव ज्ञायते यदलंकारशास्त्रेऽस्याचार्यस्य महत्त्वपूर्ण योगदानमस्ति । अयं प्राचीनस्य प्रचलितस्य मार्गस्यान्धानुकरणकारी नाऽऽसीत् । स्वकीयप्रतिभासम्पत्तिवैशद्येनानेन काव्यशास्त्रे नूतनस्यैकस्य सम्प्रदायस्य स्थापना कृता, यः खलु 'रीतिसम्प्रदायः' इति नाम्ना प्रथितोऽस्ति ।

समयः — वामनस्य समयविषयेऽपि किञ्चित् अध्ययमस्माकं समक्षं नास्ति । काव्यालंकारसूत्रवृत्तौ उत्तररामचरितस्यैकः श्लोकः उदाहृतोऽस्ति, अतोऽयं भवभूतेः पश्चाद्वर्तीति । उत्तररामचरितस्य रचयिता महाकविः भवभूतिः कान्यकुब्जनरेशस्य यशोवर्मणः समाकविना श्रीवाक्यतिराजेन स्वकीये 'गाण्डवह ।' नामके ग्रन्थे सर्वप्रथमं सङ्केतितो दृश्यते ।

कल्हणस्य राजतरंगिणी यशोवर्मणः सभायां भवभूतेः स्थितिं साधयति —
कविर्वाक्पतिराज श्रीभवभूत्यादिसेवितः ।

जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥ इति ।

यशोवर्मणः स्थितिकालस्तु ७५० ई० निर्धारितोऽस्तीतिहासकारैः । राजशेखरेण काव्यमीमांसायां धामनवचनान्युद्धृतानि सन्ति । राजशेखरस्तु ९०० ई० समीपे आसीदिति ७५० ई० तः ९०० ई० मध्येऽस्य स्थितिकाल आसीदिति निश्चितम् । ८५० ईस्वीकेन ध्वनिकारेण श्रीआनन्दवर्धनेनायं वामनः सङ्केतितोऽस्ति ।

एवञ्चास्य समयः ८०० ई० इति निश्चीयते तैस्तैः प्रमाणैः ।

रचना — आचार्यस्य वामनस्यैकमात्रं रचनाऽस्ति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिरिति । अत्र मूलग्रन्थोऽस्ति काव्यालंकारसूत्रम् । तदुपरि तस्यैव वृत्तिरस्ति कविप्रिया । एवञ्चास्य ग्रन्थस्य भागत्रयमस्ति — सूत्राणि, वृत्तिः, उदाहरणानि चेति । काव्यशास्त्रसिद्धान्तप्रतिपादकानां सूत्राणां संख्याऽस्ति ३६९, एषु सूत्रेषु वृत्तिरस्ति । सूत्राणि वृत्तिश्चेति निःसन्देहरूपेण वामनप्रतिपादितानि सन्ति । उदाहरणानि तु अन्यकाव्येभ्यो गृहीतानि कानिचिद् वामनकृतान्यपि सन्ति ।

काव्यालंकारसूत्रवृत्तिनामको ग्रन्थः पञ्चमुपवाधिकरणेषु विभक्तोऽस्ति । तत्र प्रथमोऽधिकरणे — काव्यप्रयोजनम्, (अधिकारी, काव्यस्वरूपम्, काव्यात्मा, रीतिः, रीतिप्रकाशश्चेत्यादिविषयाः निरूपिताः सन्ति । द्वितीयेऽधिकरणे — काव्यदोषाणां

प्रतिवार्य संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र]

[१०९]

विवेचनमस्ति । तृतीयेऽधिकरणं गुणविवेचनात्मके गुणालंकारयोः स्वरूपं भेदश्च तथा दशशब्दगुणाः-दशार्थगुणाश्च प्रतिपादिताः सन्ति । आलंकारिके चतुर्थेऽधिकरणे शब्दालंकाराः, अर्थालंकाराश्च निरूपिताः सन्ति । पञ्चमेऽधिकरणे प्रयोगिक कविप्रयोगविपरिणी व्याकरणविवेचना कृताऽस्ति ।

काव्यालंकारसूत्रवृत्तिमादाय त्रिपुरहरभूपालकृता 'कामधेनु' नाम्नी टीकाऽस्ति । सहदेवेनापि काचित् टीका कृताऽस्ति ।

रीतेः काव्यात्मत्वेन प्रतिपादनं काव्यालंकारसूत्रवृत्तिग्रन्थस्य प्रथमं वैशिष्ट्यमस्ति ।

प्रश्न १५. आनन्दवर्धनस्य परिचयो देयः ?

उत्तरम् - परिचय - ध्वनिसिद्धान्तस्योद्भावकाचार्य रूपेण आनन्दवर्धनः संस्कृतसाहित्येऽतीव प्रसिद्धोऽस्ति । व्याकरणशास्त्रेतिहासे पाणिनिस्तथा अद्वैतवेदान्ते शंकराचार्यस्य यत्स्थानमस्ति तदैव साहित्यशास्त्रे आनन्दवर्धनस्येति स्पष्टमस्ति । अनेनाचार्येण आलोचनाशास्त्रे नवीना दिशा स्थापिता । पण्डित-राजजगन्नाथेन सत्यमुक्तमस्ति यत् ध्वनिकारेण अलंकारिकमार्गं सुव्यवस्थापितं प्रतिष्ठितञ्चास्ति ।

आनन्दवर्धनस्य देशः कालश्च विदितौ न स्तः । अयं जन्मना काश्मीरी तथा काश्मीरनरेशस्य राज्ञोऽवन्तिवर्मणः सभापण्डितेष्वन्यतम् आसीत् । आनन्दवर्धनस्यावन्तिवर्मणः सभापण्डितत्वं कल्हणस्य राजतरंगिण्या सिद्धमस्ति -

मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः ।

तथा रत्नाकरश्चासीत् साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः ॥

अवन्तिवर्मणः समयस्तु ८५५ ई० तः ८८४ ई० निश्चितोस्तीतिहासकारैः । अतएव आनन्दवर्धनस्यापि स एव समयः ।

अस्य मतस्य सिद्धिः अन्यप्रकारेणापि भवितुमर्हति । यथा आनन्दवर्धनस्य टीकाकारेण अभिनवगुप्तेन ९९१ ई० वर्षे 'क्रमन्तोत्रम्' नामकस्य ग्रन्थस्य रचना कृतास्ति ।

आनन्दवर्धनस्य 'देवकीशतकम्' आदाय कैयटेन ९९७ ई० टीका कृता किञ्च नवमशताब्द्याः उत्तरार्द्धे दशमशताब्द्याः पूर्वार्धे वा जातेन राजशेखरेण आनन्दवर्धनस्य स्पष्टतः उल्लेखः कृतोऽस्ति ।

एभिः प्रमाणैः सिद्धमस्ति यत् आनन्दवर्धनस्य समयो नवमशताब्द्याः मध्यभाग इति निश्चितोऽस्ति ।

रचना: — आचार्येण श्रीआनन्दवर्धनेन काव्यशास्त्रकाव्यग्रन्थानां च रचना कृताऽस्ति ।

काव्यग्रन्थेषु — १. देवीशतकम्, २. विषमबाणलीला, ३. अर्जुनचरितम् ।

तथा काव्यशास्त्रग्रन्थे — ध्वन्यालोकः प्रसिद्धोऽस्ति । यद्यपि आनन्दवर्धनेषां चतुर्णामपि ग्रन्थानां रचना कृता तथापि अस्य प्रसिद्धिः महत्ता च केवलं ध्वन्यालोकैर्नवास्ति । ध्वन्यालोकः काव्यशास्त्रस्य मुख्यतमो ग्रन्थोऽस्ति । काव्यशास्त्रेषु प्रचलितेषु नानाविधेषु सम्प्रदायेषु ध्वनिसम्प्रदायोऽप्यन्यतमोऽस्ति मुख्यश्च । अस्य सम्प्रदायस्य स्थापकग्रन्थोऽस्ति ध्वन्यालोकः ।

ध्वन्यालोकः चतुर्धोतेषु विभक्तोऽस्ति । प्रथमे उद्योगे ध्वनिविषये प्राचीनाचार्याणां मतानां निर्देशोऽस्ति, ध्वन्यभाववादिनां मतानि युक्तियुक्तं खण्डितानि सन्ति । द्वितीये उद्योगे ध्वनिभेदानां विशिष्टं वर्णनमस्ति गुणालंकारयोः विवेचनमप्यतीव रोचकं तथ्यपूर्णं चास्ति । तृतीयेऽप्युद्योगे ध्वनिभेदा एव सन्ति विवेचिताः । अस्मिन्नेवोद्योगे गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्य चित्रकाव्यस्य च प्रतिपादनं कृतमस्ति । अन्यासु वृत्तिषु व्यञ्जनायाः अन्तर्भावो नैव भवितुमर्हतीति व्यञ्जना नाम नवीना वृत्तिरवश्वमेव स्वीकरणीयेति प्रतिपादनं तृतीयोद्योगस्य महत्त्वपूर्णं प्रतिपाद्यमस्ति । चतुर्थे उद्योगे ध्वनिप्रयोजनानां पर्याप्तं विवेचनमस्ति । काव्यानन्त्य, प्रतिभानन्त्यम्, संवादश्चेत्यादयो विषयाः चतुर्थोद्योगस्य प्रतिपाद्याः सन्ति ।

ध्वन्यालोकस्य त्रयोऽंशाः सन्ति — १. कारिका २. वृत्तिः ३. उदाहरण-उचंति । एषु उदाहरणानि तु निश्चितमेवान्यकविकृतकाव्येभ्यः उदाहृतानि सन्ति, किन्तु कारिका वृत्तिविषये महान् मतभेदोऽस्ति । कारिकावृत्तिश्चेत्युभयमपि कस्याप्येकस्यैव व्यक्तेः चने स्तः पृथक् पृथक् व्यक्तिभ्यां कृते वेति । आनन्दवर्धन एव कारिकावृत्तिकार इत्यालंकारिकपरम्पराऽस्ति, परन्तु ध्वन्यालोकस्य टीकायामभिनवगुप्तेन तथा निर्देशाः सन्ति यैः ध्वन्यालोकस्य कारिकाकारोऽन्यः वृत्तिकारश्चान्य इति सिद्ध्यति । यथा —

‘न चैतन्मयोक्तम्, अपि तु कारिकाकाराभिप्रायेणेत्याह तत्रेति । भवति मूलतो द्विभेदत्वं कारिकाकारस्यापि संमतमेवेति भावः ।

किञ्च — ‘उक्तमेव ध्वनिस्वरूपं तदाभासविवेकहेतुतया कारिकाकारोऽनुवदतीत्यभिप्रायेण वृत्तिकृदुपस्कारं ददाति । इति ।’

एवमभिनवगुप्तेन कारिकाकाराद् वृत्तिकारस्य पार्थक्यं प्रतिपादितमस्ति । कारिकाकाराय तेन मूलग्रन्थकृत् इति तथा वृत्तिकाराय ‘ग्रन्थकृत्’ इति शब्दयोः व्यवहारः कृतोऽस्ति ।

अनिवार्य संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र]

[१०३]

एवमेव काणे आदिभिः पाश्चात्यैर्विद्वद्भिरपि कारिकावृत्तिकारतोः भेदः स्वीकृतः तयो आनन्दवर्धनो वृत्तिकार एव, कारिकाकारस्तु अज्ञातनामाऽस्ति कश्चित् । डॉक्टर काणे महोदयेस्तु कारिकाकारस्य नाम 'महोदयः' आसीदिति उक्तमस्ति । किन्तु आलंकारिकैः कारिकावृत्तिकारयोरभेदं मन्वानैः उभयकार-त्वेनाविकलरूपेण आनन्दवर्धन एव निर्दिष्टोऽस्ति -

१. राजशेखरेणैकः श्लोकः उद्धृतोऽस्ति, यः खलु ध्वन्यालोकस्य वृत्तिभागे दृश्यते । राजशेखरदिशा आनन्दवर्धन एव ध्वनेः प्रतिष्ठापक इति -

ध्वनिनातिगभीरेण काव्यतत्त्वनिवेषिणा ।

आनन्दवर्धनः कस्य नासीदानन्दवर्धनः ॥

२. वक्रोक्तिजीवितकारेण कुन्तकेनापि वृत्तिकारो ध्वनिकारनाम्नैव निर्दिष्टोऽस्ति । रुढिशब्दवक्रताया उदाहरणत्वेन आनन्दवर्धनस्यैकं श्लोकमुदा-हृत्योक्तम् -

'ध्वनिकारेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽत्र सुतरां समर्थितः किं पौनरुक्त्येन ।'

एवं कुन्तकमतेन आनन्दवर्धन एव ध्वनिकार इति ।

३. महिमभट्टो नहि केवलं काश्मीरी एवासीत्, अपि तु ध्वन्यालोकटीका-कारस्य अभिनवगुप्तस्य समकालीन आसीदिति तेन व्यक्तिविवेके ध्वन्यालोकस्य कारिकाः वृत्तयश्चोदाहृताः सन्ति तथा सर्वत्र ध्वनिकारत्वेन आनन्दवर्धन एव निर्दिष्टोऽस्ति ।

४. क्षेमेन्द्रेण औचित्यविचारचर्चायाम्, हेमचन्द्रेण काव्यालंकारे च ध्वन्या-लोकस्य कारिकाः वृत्तयश्चोदाहृताः सन्ति तथोभयोः रचयितृत्वेन आनन्दवर्धन एव निर्दिष्टोऽस्ति ।

५. विश्वनाथेनापि वृत्तिकारो ध्वनिकारत्वेन ख्यापित इति ।

एवं सत्सु एवं विधेषु बहुषु प्रमाणेषु कारिकावृत्तिकारयोः भेदो नैव स्वीकर्तुं शक्यते, अपि तूभयोः कर्ता आनन्दवर्धन एवेति निश्चितम् ।

प्रश्नः १६. पण्डितराजजगन्नाथस्य परिचयो देशः कालः, रचनाश्च सम्यगवर्णनीयाः ?

उत्तरम् - परिचयः - पण्डितराजस्य जगन्नाथस्य परिचयोऽपरिचितो नास्ति । स्वकीयेषु तेषु तेषु ग्रन्थेषु यथा तथा स्वकीयः परिचयोऽप्युपस्थापितो-ऽस्ति । अयं तैलंगब्राह्मणः आसीत् । यथा -

'तैलंगकुलावतसेन पण्डितराजजगन्नाथेन' इति आसफविलासे उक्तमस्ति ।

अस्य पितुर्नाम परंभट्ट पंसमभट्टं वा वाऽऽसीदिति प्राणाभरणेन ज्ञायते, अस्य माता लक्ष्मीनाम्न्यासीदिति रसगंगाधरमंगलाचरणतो ज्ञायते -

पाषाणादपि पीयूषं स्यन्दते यस्य लीलया ।

तं वन्दे पेरुभट्टाख्यं लक्ष्मीकान्तं महागुरुम् ॥

अत्र महागुरुपदेन पितुरेव निर्देश इति । अनेन ज्ञानेन्द्रात्वेदान्तशास्त्रस्य, महेन्द्रात् न्यायशास्त्रस्य वैशेषिकदर्शनस्य च, खण्डदेवात् पूर्वमीमांसायाः, शेषवीरेश्वरात् च व्याकरणमहाभाष्यस्याध्ययनं कृतमिति रसगंगाधरस्य मंगलाचरणे प्रमाणम् -

श्रीमज्ज्ञानेन्द्रभिक्षोरधिगतसकलब्राह्मविद्याप्रपञ्च

काणादीराक्षपादीरपि गहनगिरो यो महेन्द्रादवेदीत् ।

देवादेवाध्यगीष्ट स्मरहरनगरे शासनं जैमिनीयं

शेषांकप्राज्ञशेषामलं भणितिरभूत् सर्वविद्याधरो यः ॥

एवञ्चायमद्वैतवेदान्त - न्याय - वैशेषिकदर्शन - पूर्वमीमांसा - व्याकरण - वेदादिषु पारंगत आसीत् । अतएव सर्वविद्याधरत्त्वेनात्मानं ख्यातिपतवान् ।

पण्डितराजजन्नाथस्य पिताऽपि परमो विद्वान् आसीदिति - 'पाषाणादपि पीयूषं स्यन्दते यस्य लीलया' इति विशेषणेनैव ज्ञातं मस्ति । प्रायः सर्वेषां विषयाणामध्ययनमनेन स्वपित्रैव कृतमिति । स्वपितुरपि गुरोः शेषवीरेश्वरात् व्याकरणस्याध्ययनं कृतमिति 'मनोरमाकुचमर्दन' नामकग्रन्थे तस्य समरणं कृतमस्ति -

'अस्मद्गुरुपण्डितवीरेश्वराणाम्' इति ।

पण्डितराजजगन्नाथः साहित्यशास्त्रे पारंगत आसीदित्यस्य रसगंगाधरेण ज्ञायते । साहित्यविषये स्वकीयं पाण्डित्यं प्रदर्शयता पण्डितराजेन स्व मेवोक्तं रसगंगाधरे -

निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं

काव्यं मयाऽत्र निहितं न परस्य किञ्चित् ।

किं सेव्यते सुमनसां मनसाऽपि गन्धः

कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण ॥

स्वकीयेन प्रौढेन पाण्डित्यप्रकर्षणैव युवावस्थायामेव दिल्लीश्वरस्य शाहजहाँ राज्ञः कृपापात्रो जातः पण्डितराजस्योपपाधिं च राज्ञा प्राप्तवान् शाहजहाँ श्रयत्वेन युवावस्था नीता -

‘दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः’

इति भामिनीविलासे सुस्पष्टत्वात् । शाहजहाँतनस्य दाराशिकोहस्य वर्णनं तेन ‘जगदाभरण’ नामक ग्रन्थे कृतमस्ति । दारिशिकोहस्याप्याश्रयेऽनेन जीवनस्य कश्चिदंशो नीत इति ।

समयः — पण्डितराजजगन्नाथः शाहजहाँ राज्याश्रयत्वे आसीदिति । शाहजहाँ समयस्तु १६२८ ईस्वीतीतिहासकारैः प्रमाणितमस्ति १६२८ ईस्वीये वर्षे तस्य राज्याभिषेको जातः १६५८ ई० वर्षे स्वपुत्रेण औरंगजेवेन बन्दीकृतः तथा १६६६ वर्षे मृतो जातः । एवञ्च पण्डितराजस्यापि स्थितिकालः सप्तदशशताब्द्याः उत्तरार्धे इति निश्चितम् ।

किंवदन्तौ — पण्डितराजविषये अनेका किंवदन्तयः — प्रचलन्ति — ‘पण्डितराजोऽध्ययनान्तरं जयपुर गतः । तत्र च तेन एका पाठशाला स्थापिता । यत्र चैको दिल्लीतः समागतः मुस्लिम विद्वान् मुस्लिमसम्प्रदायशास्त्रार्थं पराजितः । जयपुरतः परावृत्तेन मुस्लिम विदुषा दिल्ली सभायां पण्डितराजः प्रशंसितः, दिल्लीश्वरेण च दिल्लीमाहूत इति ।

दिल्लीश्वरकृपाभाजनो जगन्नाथः कस्यामपि यवनकन्यायां समासक्तो जातः । राज्ञः कृपया च तया सहास्य पाणिग्रहणं जातमिति । पश्चाच्च यवनीप्रेयस्या सह काशीमागततः अप्यपदीक्षितादिभिः निरादृत इति ।

काश्यां स्वकीयां पवित्रतां ख्यापयितुं गंगातटे उपरि सोपानमुपविष्टः सन् गंगास्तुतिमारब्धवान् —

सुरधुनिमुनिकन्ये तारये; पुण्यवन्तं
स तरति निजपुण्यैस्तत्र किं ते महत्त्वम् ।

यहि यवनकन्यां पापिनीं मां पुनीहि

तदिह तव महत्त्वं तन्महत्त्वं महत्त्वम् ॥

यथा यथा श्लोकः कृतस्तथा तथा एकैकं सोपानं गंगा वृद्धिगता । द्विपञ्चाशत्तमे श्लोके गंगा पण्डितराज पार्श्वमधिगतः । एवञ्च पण्डितराजः यवनकन्यया सह गंगायाः पवित्रे जले समाधिस्यो जातः । ततश्च काशीस्थैरपि विद्वद्भिः स प्रशंसितः इति ।

२. द्वितीयकिंवदन्त्यनुसारं राज्ञः कृपापात्रः पण्डितराजो धनोन्मत्तः सज्जातः । ‘यौवनं धनसम्पत्तिः’ इत्युक्ते विषयतां गतः स कस्यामपि यवन्यामामक्तो जातः किन्तु किञ्चिदेव कालान्तरं तस्यां मृतायां काशीमागतः । पण्डितैश्च निरादृत इति ।

३. तृतीयकिंवदन्त्यनुसारं यवनीमादाय पण्डितराजः काशीमागतः । तथा वृद्धाचस्थायामपि यवनप्रेयसीमादाय गंगानटे शयानो अप्ययदीक्षितेन इष्ट इति । अप्ययदीक्षितेन मुखादकस्माद्वाग् निमृता -

‘कि निःशंकं शेषे शेषे वर्यामे त्वमागते मृत्यां’ ।

इति । तायदेव पण्डितराजं दृष्ट्वा ज्ञात्वा च पुनरुक्तम् -

‘अथवा सुखं शयीथा निकट जाह्नवी भवतः ।’

४. अन्यकिंवदन्तोदिशा छात्रावस्थायामेव जयपुरनरेशेन मिरजाजयमिहेनायं जयपुरमानीतः जयपुरनरेशः कैश्चित् यवनविद्वद्भिर्भाक्षिप्तः - भवन्तो वास्तविकाः क्षत्रियाः न सन्ति, एकविंशतिवारं परशुरामण कृते क्षत्रियविनाशे पृथिव्यां क्षत्रियां कुतः शोषा जाता यतो भवन्तः उत्पन्ना इति । अन्यच्च तैरुक्तं यत् अरबीभाषा संस्कृतभाषातः प्राचीनतमेति । उभयोरपि प्रश्नयोरुत्तरं दातुं जयपुरमानीतः पण्डितराजः उक्तवान् यत् प्रथमप्रश्नस्योत्तरं तु अहं सम्प्रत्येव दातुं शक्नोमि किन्तु द्वितीयं प्रश्नमुत्तरितुमरबीभाषाया अध्ययनस्यावश्यकताऽस्ति । जयपुरनरेशेन अरबीभाषाऽध्ययनस्य व्यवस्था कृता ।

राजसभायां यवनविद्वद्भिः सह तस्य शास्त्रार्थो जातः । प्रथम प्रश्नस्योत्तरं तेनोक्तं यदि विंशतिवारं विनाशेऽपि केचित्क्षत्रिया अवशिष्टा आसन् येषां विनाशस्तेनैकविंशतितमे वारं कृतम्, तथैव तदापि केचन अवशिष्टा जाताः ते एतेषां पूर्वजाः सन्ति ।

द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं उक्तम् - ‘अरबीभाषायां लिखितमस्ति यत् यवनैः हिन्दुधर्मविपरीतमाचरणीयम्’ एवञ्च ज्ञायते अरबीभाषातः प्राक् हिन्दुधर्मः आसीत् हिन्दुधर्मनियामिका च काचिद् भाषाऽसीत् । सा भाषा संस्कृतमेवेति संस्कृतभाषा अरबीभाषातः प्राचीनतरेति ।

एभिरुत्तरैः अरबीविद्वान्गो निरुत्तरिता जाताः । इदं वृत्तान्तं च श्रावं श्रावं दिल्लीश्वरः शाहजहाँ अतीव प्रमत्तो जातः तथा च तेन पण्डितराजः सादर दिल्लीमाहूतः, स्वराजसभापण्डितरूपेण स्थापित इति ।

तत्र कन्याञ्चित् यवन्यां किं वा शाहजहाँपुत्र्यामेवासक्ता जाताः यस्याः नाम लक्ष्म्यासीत् । तया विवाहितश्च जात इति, अधोलिखितैः श्लोकेः ज्ञायते -

यवनी नयनीतिकोमलांगी शयनीये यदि नीयते कदाचित् ।

अवनीनलमेघ साधुमन्ये न वनी माधवनी विलासहेतुः ॥

न चात्रं मजालिं न वा याजिराजिं न वित्तेषु चित्तं मदीयं कदापि ।

इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तहस्ता कुरंगी लवंगी दृगंगी करोतु ॥

यवनी रमणी विपुदः शमनी कमनीयतमा नवनीतसमा ।

उहि ऊहि वचांसमृतपूर्णमुखी स सुखी जगतीह यदंकगता ॥

इत्यादि ।

रचनाः — पण्डितराजजगन्नाथेन द्वादशग्रन्थाः विरचिताः सन्ति । ते यथा —

१. अमृतलहरी	२. आसफविलासः
३. करुणालहरी	४. चित्रमीमांसाखण्डनम्
५. जगदाभरणम्	६. पीयूषलहरी
७. प्राणाभरणम्	८. भामिनीविलासः
९. मनोरमाकुचमर्दनम्	१०. यमुनावर्णनम्
११. लक्ष्मीलहरी	१२. रसगंगाधरः

एषु अमृतलहरीयां यमुनायाः वर्णनमस्ति । आसफविलासे नवावासफखानस्य वर्णनमस्ति । करुणालहरीयां विष्णुस्तुतिरस्ति । चित्रमीमांसाखण्डने अप्ययदीक्षित-कृताया चित्रमीमांसायाः (काव्याशास्त्रग्रन्थस्य) खण्डनं कृतमस्ति । पीयूषलहरी गंगालहरी नाम्नाऽपि प्रसिद्धाऽस्ति, अत्र गंगायाः स्तुतिरस्ति । प्राणाभरणं नेपालनरेशप्राणनारायणवर्णनपरकं खण्डकाव्यमस्ति । भामिनीविलासः मुक्तक-रचनाऽस्ति । मनोरमाकुचमर्दनम् भट्टोजिदीक्षितकृतायाः मनोरमायाः (व्याकरण-ग्रन्थस्य) खण्डनरूपमस्ति । यमुनावर्णने यमुनायाः स्तुतिरस्ति । लक्ष्मीलहरीयां लक्ष्म्याः स्तुतिरस्ति । रसगंगाधरस्तु काव्यशास्त्रस्य प्रसिद्धो ग्रन्थोऽस्ति ।

एषु रसगंगाधरोऽतीव प्रसिद्धोऽस्ति ख्यातख्यातश्च ।

प्रश्नः १७. साहित्यदर्पणस्य कर्ता कः ? कदा कुत्र चाऽसौ साहित्यसुधाधारां प्रवाहयामास, इति सप्रमाणं दर्शयत ।

उत्तरम् — साहित्यदर्पणस्य कर्ता विश्वनाथ उत्कलदेशीयो गौडब्राह्मणं आसीत् । अस्य पिता चन्द्रशेपरः साहित्यशास्त्रस्य ज्ञाता चतुर्दशभाषावित् कलिंगराजस्य सान्धिविग्रहिक-महापात्र आसीत् । अस्य पितमहश्च नारायणपादः कविपण्डितमुख्यो बभूव । विश्वनाथस्यापि उपाधिः सन्धिविग्रहिकमहापात्र आसीत् । अयं वैष्णवमतानुयायी आसीत् ।

श्री विश्वनाथकविराजस्य समविषये तु प्रायः विवादो नास्त्येव । यतः साहित्यदर्पणे चतुर्थ परिच्छन्दे —

सान्ध्यां सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः ।

अलावदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः ॥

अयं श्लोकां मिलाति । अस्मिन्नुल्लिखितः 'अलावदीनः' प्रसिद्धः मुल्तान 'अलाउद्दीन खिल्जी' इति नाम्ना प्रसिद्धो यवनराजो दिल्लीश्वर एवासीत् । यश्च १३१६ ख्रीष्टाब्दे विषप्रयोगेण मारितोऽभवत् ।

साहित्यदर्पणस्यैकं हस्तलिखितं पुस्तकम् १३८४ ई० वर्षस्योपलब्धम् । अतो विश्वनाथस्य समयः ई० १३०० तथा १३८० मध्येऽस्ति, इति कथनं युक्तमेव ।

साहित्यदर्पणे श्रव्यकाव्येन सह दृश्यकाव्यापि विचारः कृतोऽस्ति । अस्मिन् एकस्मिन्नेव ग्रन्थे काव्यप्रकाशस्य दशरूपकस्य रसमञ्जर्याश्च संग्रहोऽस्ति । एवं च काव्यशास्त्रे अयमेक एव ग्रन्थो यथा सर्वाभावश्यकतां पूरयेदिति मनसि निधाय एव रचितोऽयं ग्रन्थ इति मन्ये ।

साहित्यदर्पणातिरिक्ता अनेन विरचिता ग्रन्थाः — (१) राघवविलास काव्यम्, (२) कुवलयश्वचरितम् (एतत् प्राकृतकाव्यम्) (३) प्रभावती परिणयनाटिका, (४) प्रशस्तिरत्नावलिः (षोडशभाषाणां करम्भकः), (५) चन्द्रकलानाटिका, (६) नरसिंहविजयकाव्यम्, (७) काव्यप्रकाशदर्पणनाम्नी काव्यप्रकाशस्य टीका च ।

प्रश्नः १८. आचार्यमम्मटस्य परिचयः संक्षेपतो देयः ।

उत्तरम् — काव्यप्रकाशस्य रचयिता आचार्यमम्मटः स्वजन्मना भारतं कदा, कस्मिन् प्रदेशे अलंकृतवान् इति प्रश्नः अनिधिगतयाथातथ्येन केवल किंवदन्तीमाधारीकृत्यैव समाधेयः । तत्र अयं कश्मीरदेशीयः आसीदिति तु तन्नामि अंकितया वर्णानुपूर्व्या एव निश्चेतुं शक्यते ।

अयं भोजराजादर्वाचीनः इति तु काव्यप्रकाशग्रन्थे एव उल्लिखितेन दशम-उल्लासस्य उदात्तालंकादोहारणेन स्पष्टं भवति यथा —

मुक्ताः केलिविहारिसूत्रगलिताः सन्मार्जनीभिर्हृताः

प्रातः प्रांगणसीम्नि मन्थरचलद्वालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।

दूराद्वाडिमवीजशंकितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः

यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत् त्यागलीलायितम् ॥

अत्र पद्ये चतुर्थपादे-भोजदेवस्य नामस्मरणादेव सिद्ध्यति ततः अर्वाचीनत्वम् । भोजराजस्य समयश्च ११६ ख्रीस्ताब्दात् १०५१ ख्रीस्ताब्दं यावदिति निर्णीतः इतिहासविद्भिः । तस्य राज्यकाले ततः पश्चाद्वा अस्य समयः

निवार्य संस्कृत शास्त्री द्वितीय खण्ड द्वितीय प्रश्न-पत्र]

[१०९]

अनुमातुं शक्यते । १३३५ ख्रीस्ते वर्तमानेन माधवाचार्येण सर्वदर्शनमङ्ग्रहे
व्यप्रकाशस्य नामग्रहणात् अन्य ग्रन्थस्य तस्मात् प्राचीनता वक्तुमुचिता । अत एव
कं कथयन्ति यत् एकादशशतकस्य उत्तरार्द्धे काव्यप्रकाशस्य प्रादुर्भावो जातः,
मत्स्यमिव प्रतिभाति ।

अस्य कः पिता, का च माता अस्मिन् विषये प्रमाणिकं किमपि नोपलभ्यते ।
लं काव्यप्रकाशस्य सुधामागरनाम्याः टीकायाः कर्तृभिः १७२३ - ख्रीस्ते भवैः
श्रीमसनः मम्मटपरिचय प्रस्तावे लिखितं यत् -

शब्दब्रह्मसनातनं न विदितं शास्त्रैः क्वचित् केनचित्

तदेवी हि सरस्वती स्वयमभूत् काश्मीरदेसे पुमान् ।

श्रीमज्जैयटगेहिनी सुजठराज्जन्माप्य युग्मानुजः

श्रीमन्मम्मटसज्ञया श्रिततनुं सारस्वीं सूचयन् ॥

तत्र जैयटगेहिनीसुजठरात् जातः युग्मानुजः मम्मट इति प्रतीयते । अनुजयोः
स्यऽपि तैरेव अग्रे लिखितम् -

कस्तस्य स्तुतिमाचरेत् कविरहो को वा गुणान् वेदितुं

शक्तः स्यात् किल मम्मटस्य भुने वाग्देवतारूपिणः ।

श्रीमान् केवट-औवटी ह्यवरजौ यच्छात्रतामागतौ

भाष्याब्धिं निगमं यथाक्रममनुव्याख्याय सिद्धिं गतौ ॥

इत्थं जैयटात्मजस्य मम्मटस्य महाभाष्यप्रदीपकर्ता कैयटः, यजुर्वेदभाष्यकर्ता
श्च अनुजौ इति प्रतीयते ।

किन्तु शुक्लयजु सहिताभाष्ये उव्वटेन स्वसम्बन्धे

आनन्दपुरवास्तव्यवज्रटाख्यस्य सूनुना ।

मन्त्रभाष्यमदं क्लृप्त भोजे राज्यं प्रशासति । इति उक्तम् ।

अनेन जव्वटो वज्रात्मजः कयटो जैयटात्मज इति विरोधस्य जागरूकत्वे न
णकोटिमधिरोहति । अतः एतद्विषये किमपि तथ्यं अद्य यावन्नोपलब्ध-
येतावदुक्त्वा विरम्यते ।

संस्कृत निबन्धः

१. संस्कृतभाषायाः महत्त्वम्

संस्कृतभाषायाः महत्त्वं 'संस्कृत' शब्द एव द्योतयति । सर्वमेव संस्कृतं वस्तु श्रेष्ठं महत्त्वपूर्णं च भवति । यतः संस्कारेण एव रत्नस्य रत्नता, द्विजस्य च द्विजता जायते । इयं भाषा देववाणी, गीर्वाणवाणी, सुरभारती, अमरभारती इत्यादिकैः सार्धकैः नामभिः स्वतः सिद्धं गौरवं प्रकटयति । सर्वासु भाषासु प्राचीनतमा श्रेष्ठाप्रेष्ठा विश्वचन्दनीया च इयं भाषा विराजते । अस्याः महत्त्वं प्रकटयन्ती संसरति मुक्तिरेषा -

“भाषासु मधुरा मुख्या श्रेष्ठा गीर्वाण-भारती ।”

मुनिश्चितं व्याकरणम्, शब्द-प्राचुर्यम्, भाव-बोधन-सामर्थ्यम्, विविध ज्ञानपरिपूर्णत्वम्, सर्वत्र एकविधम् उच्चारणम् इत्यादिगुणैः पूर्णां यां च निखिल-भाषा-जननीं भाषन्ते भाषाविदः । यथा सृष्टं साहित्यं ग्रीक-लैटिनादि भाषापेक्षया समधिकम् । यस्यै मैक्समूलर-मैकडानल-प्रभृतयः पाश्चात्यकोविदा अपि स्मृहयन्ति । यस्यां विनिर्गतः संस्कृत-सन्दोहोऽद्यापि पुनाति विश्वम् । यस्यां व्याकरणं सर्वथा अद्वितीयम् । यस्यां योगशास्त्राद् आरभ्य भोग-शास्त्र-पर्यन्तं शोभते साहित्यम् । तामेव संस्कृतभाषां मृताम् उद्धोपयन्तो जनाः स्वबुद्धेरेव शरणं मरणं प्रकटयन्तो दृश्यन्ते ।

विश्वस्मिन् विश्वे सर्वप्रथमं ग्रन्थरत्नं ऋग्वेदाख्यं संस्कृतभाषायाम् एव गुम्फितं वर्तते, महाभारताख्यं सर्वप्रथमं इतिवृत्त-बोधकं पुस्तकम् अस्याम् एव भाषायां भासते, सर्वप्रथमं रामायणाख्यं काव्यम् आदिकविना वाल्मीकिना अस्यां भाषायामेव निबद्धम्, इत्यादिभिः हेतुभिः एषा भाषा समेषामेव विदुषां धृते माननीया नमनीया पठनीया च वर्तते, किन्तु भारतवासिनां कृते तु सर्वाधिकं महत्त्वं वर्तते अस्याः । यतो भारतीयं राजशास्त्रं, धर्मशास्त्रं, मोक्षशास्त्रं, कामशास्त्रम्, अर्थशास्त्रं च सर्वमेव संस्कृते निहितं वर्तते । संस्कृतं विहाय भारतीया भारतग्यापि परिभाषां कर्तुं न शक्नोति ।

विगतं चीन-भारत-युद्धे यदा भारतग्य मीमांसां विवरणग्य आवश्यकता अनुभूता सर्वकारेण, तदा प्राचीनैः संस्कृतमयैः समुद्धरणैः एव सा संपोषिता । अन्येषामपि राज्य-सम्बन्धिनां आँग्ल-भाषा-शब्दानाम् अनुवादार्थं यदा सर्वकारेण

(२)

मितिर् नियुक्ता तदा चाणक्य-कृतस्य अर्थशास्त्रस्यैव साहाय्येन तेषां शब्दानां
रूपा निरूपिता ।

प्राचीनकाले संस्कृतमेव बृहत्तमस्य भारतवर्षस्य राज्यभाषा आसीत् तादृशो न
ऽपि शब्दो वर्तते यस्यानुवादो न विद्यत संस्कृते । सम्प्रति विरलप्रसारे जातेऽपि
कोऽपि तादृशो भारतीयो आस्ते, यः संस्कृतं न जानाति न्यूनातिन्यूनं द्वित्रान्
श्लोकान् जानात्येव विदेशीय-भाषा-कोविदोऽपि भारतीयः । सर्वा एव धर्मिकाः
भाषाः संस्कृतम् समाश्रित्य प्रचलन्ति । अत इदं तत्त्वं निःसंकोचं समुद्धोषयितुं
शक्यते, यत् संस्कृतं तत् तत्त्वं वर्तते येन विना भारतीयो भारतीय एव भवितुं न
जानाति ।

न केवलं भारतीयानामेव हितार्थं प्राच्यज्ञानार्थं वा संस्कृतम् अपेक्षितम्, परन्तु
याम् एव विदुषां भाषाविदां च कृतं वर्तते संस्कृतस्य सर्वश्रेष्ठं महत्त्वम् । यतो
यस्मिन् काले आधुनिक-सभ्य-सत्तमानां विदेशवासिनां पूर्वजा सभ्यता-शब्द-
हिता आरण्यक-जीवनपरा इतस्ततो भ्रमन्तिस्म, तस्मिन्नपि काले भारतीया
नैतिका साहित्यिका अनेकेकोविदाश्च गूढातिगूढ-तत्त्वानां विवेचनं कुर्वन्तः
साहित्यं सृजन्तिस्म, सदाचारं समुपदिशन्तः म्वीयाचरणेन भुवं पावयन्तेस्म । तेषां
यां विदुषां भाषा संस्कृतमेव आसीत् । अतो यदि वर्तते तत्कालीनस्य साहित्यस्य
स-मननादेः आवश्यकता तर्हि संस्कृतमेव अध्येतव्यम् । अतएव च विद्यारसिकैः
मोक्षमूलरप्रभृतिभिः वैदशिकैः देश-काल-परिधिं परित्यज्य यावज्जीवं सुर-
क्षीमेव विधाय विश्वव्यापि यशोऽवाप्तम् ।

किञ्च कुत्रान्यत्र विद्यते वेदोपनिषद् सदृशं सत्साहित्यम्, कुत्र च भासते
मण-महाभारत-सदृशं ग्रन्थरत्नम्, कुत्र च विद्यते पुराण-प्रतिमः सवितिहासः,
च राजते मनु-याज्ञवल्क्य-कल्पं स्मृतिशास्त्रम् कुत्र च विद्यन्ते वाल्मीकि-व्यास-
लिङ्ग-वाण-सदृशाः कवीन्द्राः, कुत्र च वर्तन्ते शुक्र-वाचस्पति-चाणक्य-सदृशा
कोविदः, कुत्र यः संराजन्ते शंकराचार्य-सदृशा दार्शनिकाः, कुत्र च विद्यन्ते वाराह-
मिह-भट्टोत्पल-प्रभृतयो गणित-निधयः कुत्र वा विलोक्यन्ते नागार्जुन-
सनाथादयो रसायन-विद्या-महोदधयः । नदैवं विचार-मार्ग-प्रहितेन चेतसा इदमेव
समुदेति प्रत्संस्कृत-भाषाया महत्त्वम् अद्यावधि तथैव सर्वमान्यमेव वर्तते ।

भस्याः महत्त्वम् उद्धोषयन्तः मोक्षमूलर-प्रभृतयो विद्वांसः कथयन्ति -

"The greatest language in the world, the most wonderful and
most perfect."

२. संस्कृतभाषाया अभ्युन्नतरूपायाः

मर्वासु भाषासु प्राचीनतमेषां गीर्वाण-भारती निखिलानामपि भाषाणां जननीति भाषन्ते भाषाविदः । यादृशा उन्नतमा विपुलाः शब्दा अस्याः सविधे सन्ति, नान्यस्यां कस्यामपि भाषायां तादृशा शब्दा विलोक्यन्ते । मर्वासु भारतीयासु भाषासु प्रायः प्रतिशतं षष्टि-शब्दा संस्कृतभाषाया एव सन्ति । विशालं गुरुतरञ्च अस्याः साहित्यम् । नास्ति कस्या अपि भाषायाः साहित्यसदृशम् । अस्या भाषाया व्याकरण-तुलनां नाधिरोहति कस्या अपि भाषाया व्याकरणम् । एवं च बहुभिर्विशिष्ट-ताभिर्विशिष्टेयं भाषा पुरा समुन्नततमा गौरवपूर्णा च आसीत् ।

पुरा आसीदेको कालः यदा सर्वे जनाः संस्कृतमेव वदन्तिस्म । भोजराजकाले तु इयं भाषा व्यावहारिकी भाषा च आसीत् । तदानीं कुविन्दा अपि संस्कृत-भाषायामेव भाषान्ते स्म । सर्वाणि राजकार्याण्यपि संस्कृतभाषायामेव अभवन् । भाषणे लेखने चापि संस्कृतभाषा व व्यवहृता आसीत् । किन्त्वधुना संस्कृतभाषाया न तादृशं गौरवपूर्णं पुष्कलञ्च साहित्यमुपलभ्यते, न विद्यालयेषु तादृशी शिक्षा प्रदीयते, न जना तादृग्विधा व्यवहरन्ति । अस्या कारणं वैदेशिकी सत्ता एवासीत् ।

अधुना स्वतन्त्रता-सभाजिते भारतेऽस्मिन् संस्कृतभाषाया प्रचारः प्रसारश्च पुनरपेक्ष्यते । अतोऽस्माभिः सर्वेऽपि तथा प्रवर्तनीया यथेयं भाषा पुनः गौरव-पदमवाप्नुयात् । तत्र तद्विषयकाः केचन उपाया अधोनिर्दिश्यन्ते -

१. अद्य तु जनाः तामेव भाषामध्ययंतुं प्रवृत्ता भवन्ति, या भाषा 'अर्थकरी' भवेत् । अतोऽस्माभिरद्य अस्या, भाषाया अर्थकरी-सम्पादनाय प्रयत्नो विधेयः । किन्तु तदर्थं राज्य-साहाय्यमपेक्षते । यतश्च या भाषा राज्याश्रिता भवति, सैव अर्थकरी समुन्नततमा च भाषा दृश्यते । यतश्च राज्यं हि सर्व-विध-साधन-सम्पन्नं भवति । अतो यदि राज्याधिकारिण इतः ध्यानं दद्युः, तदाऽवश्यमेव संस्कृतभाषा समुन्नततमा भवेत् ।

२. तत्र राज्याधिकारिणां प्रथमत इदं कर्तव्यमस्ति यत्ते सर्वेषु राजकीयेषु प्रशासकीयपदेषु संस्कृतज्ञानां कृते स्थान-निर्धारणं कुर्युः सर्वेषु विद्यालयेषु संस्कृत-भाषाया अध्ययनम् अनिवार्यं विदध्याः, सर्वेषु राजकीयकार्येषु संस्कृतभाषाया शब्द-प्रयोगं कुर्युः । एवं चाग्या अर्थप्राप्ति-साधनतामवेक्ष्य सर्वे स्वयमेव संस्कृताध्ययने प्रवृत्ता भविष्यन्ति ।

३. अपरञ्च शासनद्वारा निखिलेऽपि देशे स्थाने-स्थाने संस्कृत विद्यालयस्य

स्थापना कार्या, यत्र च विविध-विषयाणाम् अध्ययनाध्यापनस्य व्यवस्था भवन्तु । तथा च तत्रत्यानां संस्कृताध्यापकानाम् अपि ममीचीना वेतनादि व्यवस्था विधेया ।

४. अपरञ्च संस्कृताध्ययनशीलानां विद्यार्थिनां कृते छात्रवृत्तिप्रदानस्य व्यवस्थापि कर्तव्या । शासनद्वारा समये-समये विद्यालयादिषु संस्कृत-प्रतियोगिताया आयोजनं कर्तव्यम् । तत्र च विजेतृभ्यः छात्रेभ्यः प्रोत्साहनार्थं पुरस्काररादि-वितरणस्य प्रबन्धोऽपि कार्यः ।

५. तत्र संस्कृतभाषायां अध्ययनाध्यापनविधौ कश्चित् परिष्कारोऽपि कर्तव्यः । यतश्च यदा छात्रा संस्कृताध्ययनार्थं प्रवृत्ता भवन्ति तदा तत्राध्यापन-परिणं विलोक्य उद्विग्ना छात्रा संस्कृतभाषां कठिनां मन्यमानाः संस्कृताध्ययनेभ्य विरमन्ति । अतः संस्कृतभाषां प्रति सुरुचि समुत्पादनार्थं संस्कृतस्य अध्यापनविधौ सरल-सरणिरनुकर्तव्या ।

६. प्रथमं तेषामध्यापनाय सरलतराणि पाठ्य-पुस्तकानि प्रकाशनीयानि । तेषु विशेषतः आख्यानात्मकाः संवादात्मकाश्च पाठाः सन्निवेशितव्याः । प्राध्यापकैः अध्यापने लघुतराणि वाक्यानि प्रयोक्तव्यानि । येन छात्राणां संस्कृतभाषणे-ऽभिरुचिर्भवत् । तैस्तथा प्रयतितव्यं यत्ते छात्राः संस्कृत प्रश्नानामुत्तरं संस्कृत-भाषायामेव दातुं समर्था भवेयुः ।

७. किं बहुना दैनिकव्यवहारेऽपि संस्कृतभाषायां सरलतराणि लघुवाक्यानि प्रयोक्तव्यानि । तत्र भाषणे लेखने चापि सरलभाषायाः प्रयोगो विधेयः । सर्वेरेव संस्कृतज्ञैः पत्रव्यवहारेऽपि सरलाया एव भाषाया प्रयोगः कार्यः ।

८. संस्कृतभाषायां प्रचाराय प्रसाराय च सरलभाषायां संस्कृतपत्रस्य प्रकाशनं कुर्यात् । तत्र परीक्षोपयोगिनां विषया मनोहारिण्यः कथाः कविताश्च प्रकाशनीयाः । येन जनाः तदध्ययने स्वाभिरुचिं प्रदर्शयेयुः । विद्वद्भिश्च सरलायां संस्कृतभाषायां पुस्तकान्यपि प्रकाशनीयानि ।

९. सदयसरेषु उचितेषु च कालेषु संस्कृत-नाटकानामभिनयैः चलचित्रप्रदर्शनः तथा अन्यमनोरञ्जनसाधनैश्च संस्कृतं प्रति लोकानामभिरुचिरुत्पादनीया । शासकैः आकाशवाणी द्वारा संस्कृतस्य प्रसाराय च प्रबन्धोऽपि कार्यः ।

१०. देशेषु स्थाने संस्कृत-प्रचाराय संस्कृत-परिपदः स्थापनीयाः । तत्र समये-समये संस्कृत-विदुषां लेखकानां च पारितोषिकादिभिः सम्मानं विदध्यात् । एवं चास्माभिः राज्याधिकारिभिश्च मिलित्वा संस्कृतभाषाया अभ्युन्नतये प्रसाराय प्रचाराय च प्रयत्नो विधेयः तदेव भाषेय 'विश्वभाषा' इति पदवीम् अलंकरिष्यति ।

३. विद्ययाऽमृतमश्नुते

(सद्विद्या)

‘अमारेऽस्मिन् संसारे वर्तते विद्याया सर्वविधं वैशिष्ट्यम्’ इति विदन्त्येवः विद्वांसः । “विद्यते अनया इति विद्या” इति विग्रहे ज्ञानार्थकात् ‘विद्’ धातोः निष्पन्नः ‘विद्या’ शब्दः स्वगौरवं प्रकटयति । विद्यैव तद्वस्तु येन मानवस्य पशोः च भेदः कर्तुं शक्यते । अतएव नीतिशतककारेण श्रीभर्तृहरिणा “विद्याविहीनः पशुः” इति मुष्पष्टमेव विद्या-वैशिष्ट्यं वर्णितम् । सा च विद्या ‘परा-अपरा’ इति प्रकारेण द्विविद्या वर्तते । तत्र च ‘परा’ विद्या ब्रह्मविद्या इति निगद्यते । सैव सर्वश्रेष्ठा विद्यते । भगवता श्रीकृष्णेन “अध्यात्मविद्या विद्यानाम्” इति गीतासु गणिता ।

अस्मिन् संसारे प्रायः सर्वे एव विद्वांसः कामयन्ते यत्कथमपि मोक्षप्राप्तिः भवेत् । भगवती श्रुतिः “ऋते ज्ञानात्र मुक्तिः” इति प्रकारेण ज्ञानस्यैव मोक्षोपायता वदति । विद्या च ज्ञानफलैव, अतो विद्याया मोक्षोपायता सर्व-वादि-संमता विद्यते । विद्या एव संसार-दावानल-दाहम्य जन्म-मरण-प्रवाह-पतितस्य मनुजस्य कृते मोक्ष-प्रदायिनी वर्तते । तथा च “सा विद्या या विमुक्तये” इति सूक्तिः समुल्लसति विदुषां मनसि । “विद्ययाऽमृतमश्नुते” इति वेदवाक्यमपि ‘विद्यया एव अमृत-पद-वाच्यस्य मोक्षस्य प्राप्तिः भवति’ इति सूचयति ।

द्वितीया च सांसारिकी विद्या ‘अपरा-विद्या’ इति शास्त्रेषु समुपदिष्टा । वर्तमानाया शताब्द्या उत्तरार्द्धे अनया विद्या द्रुततरं चरमोन्नतिरवाप्ता । शतशो जनाः विविधान् भारांश्च गृहीत्वा निरालम्बं त्रियन्मार्गे गमनागमनं विदधन्ति, वायुयानानि वाष्पयानानि च सहस्रशो मानवान् इतस्ततो नयन्ति । सलिलतो यन्त्रबलेन निस्सारिता विद्युद् विविध-विधानि कार्याणि कुर्वन्ती दूरीदृश्यते । कोटिशः क्रोशानाम् अन्तरे स्थिताऽपि जनः स्वाभीष्ट-जनेन सह वार्तालापमुखं विज्ञान-बलेनैव सर्वथा अनुभवति, विविध देशीयानि रेडियो-स्थानानि स्वीय-कार्यक्रमान् प्रसारयन्ति ।

किम्वहुना, सम्प्रति मानवेन निशापतः चन्द्रस्योपरि स्वीय-चरणनिक्षेपो विहितः । तत्रस्थितोऽपि जनः चित्राणि प्रेषयति, वार्तालापं विधत्ते, तत्रस्थभूमेः अन्वेषणाय चङ्क्रमणं करोति, धूलिं गृह्णाति, भुङ्क्ते, स्वपिति, निखिला एव स्वीया क्रिया विदधाति । अन्वेषणादिकार्यं विधाय स्वच्छानुसारं मानन्दं पुनः वसुधां परावर्तते । अतो निश्चितमिदं यत् कल्पनातीतां समुन्नतिं समाश्रिता साम्प्रतम् एषा भौतिकी विज्ञान-विद्या । किन्तु एषा विज्ञान-विद्या यदा लोकोपकारिणी भवति, तदैव ‘सद्विद्या’ इति पदवाच्यो जायते ।

अपि च अर्थप्रधाने युगेऽस्मिन् बहव उच्च-शिक्षा-प्राप्ता अपि ग्नातका कार्यविहीना इतस्ततो भ्रमन्तः दरीदृश्यन्ते । अत एतद्दुर्गति-विनाशायेदं ध्येयं यत्नैव विद्या अध्येतव्या, यस्या बलेन समुखं ससम्मानञ्च जीवनयात्रा-निर्वाहो भवेत् । तदेवं पारलौकिक-श्रेयो-वितरण-कुशला 'परा' विद्या सर्वश्रेष्ठा । लौकिकीषु विद्यासु च लोकोपकारिणी स्वजीवन-यात्रा-निर्वाहिनी विद्यैव "सद्विद्या" इति कथ्यते कोविदैः ।

विद्यायाः महत्त्वं सर्वविदितमस्ति । विद्या एव सर्वसुखस्य निदानम् अस्ति । विद्यया एव मानवाः विनयशीलाः सुसंस्कृताः विचारशीला, च भवन्ति । विद्याभक्तो जनाः सर्वत्र सम्मानं यशः प्रतिष्ठां च लभन्ते । विद्या विनयं ददाति, कीर्तिं प्रसारयति, लक्ष्मीं विस्तारयति, पितृव हितकारिषु कार्येषु नियोजयति, मातेव स्वदेशे विदेशे च रक्षिका भवति, कान्तेव खेदमपनीय चेत् रमयति, किं बहुना कल्पलतैव विद्या मानवस्य किं किं कार्यं न साधयति । सत्यमुक्तम् -

“किं किं न साधयति कल्पलतैव विद्या”

४. नारी-शिक्षा

विविध-विषम-परिस्थितिभिः समाकीर्णो संसार-महार्णवे शिक्षानोकाभिः मञ्चरन्तो जनाः प्राप्नुवन्ति स्वलक्ष्याभिधं पारमिति विदन्त्येव विज्ञाः । शिक्षैव वर्तते तज्ज्योतिः येन प्रकाश्यते गहनान्धकारेऽपि स्वगन्तव्या सरणिः । शिक्षैव सा सोपान-परिपाटी यया प्राप्यते महोच्च-स्थान-लाभः । इत्येवंरूपेण शिक्षाया निरतिशायि महत्त्वं सार्वजनीनोपयोगित्वञ्च न तिरोहितं विपश्चिताम् ।

गृहस्थ-शकटस्य 'नर-नारी' इति चक्रद्वयं विद्यते । तत्र शिक्षैव स स्नेहो येन स्निग्धयाः चक्रयोः गतिर् अक्षुण्णा समतया निर्वाधे भवति । परन्तु यदि चक्रमेकं पर्याप्त-स्निग्धं भवतु द्वितीयञ्च सर्वथा स्नेहहीनं भवेत्, तर्हि तस्य शकटस्य गतिः न सम्यक्तया भवितुमर्हति, चलने बाधैव समुपस्थिता भवति । एवमेव शिक्षितस्य पुरुषस्य शिक्षाविहीनाया नार्याः संयोगे भवति । अतएव यथा पुरुषाणां कृते वर्तते- शिक्षाया आवश्यकता, एवमेव नारीणां कृतेऽपि वर्तते एव शिक्षाया परमावश्यकता ।

तर्हि तस्य शकटस्य गतिः न सम्यक्तया भवितुमर्हति, चलने बाधैव समुपस्थिता भवति । एवमेव शिक्षितस्य पुरुषस्य शिक्षा-विहीनता नार्याः संयोगे भवति । अतएव यथा पुरुषाणां कृते वर्तते शिक्षाया आवश्यकता, एवमेव नारीणां कृतेऽपि वर्तते एव शिक्षाया परमावश्यकता ।

यद्यपि भारततिहासस्य अवलोकनेन प्रतीयते यत् प्राच्यसमय आसीदत्र नारी-शिक्षाया महान् प्रचारः । वैदिककाले वैदिक-मूक्त-दर्शन-कर्त्रीणां वागादीनां नारीणाम् उल्लेखः सिद्धान्तम् अमुमेव द्रव्यति । उपनिषत्समये गार्गीमंत्रयीप्रभृतीनां नारीणां पावनानि चरित्राणि कथयन्ति तामाम् उच्चशिक्षाम् । अनन्तरं शंकराचार्य-कालेऽपि मण्डनमिश्रस्य शास्त्रार्थे शंकराचार्येण सह शास्त्रार्थकरणञ्च देव्याः शारदायाः सर्वशास्त्रविशारदतां व्यनक्ति । संस्कृतसाहित्ये बहूनां नारीणां विज्जकादीनां पद्यानि तासां वैवृष्यं वदन्ति ।

परन्तु यवनकाले देशस्य संकटं ग्रस्तत्वात् नारीणां सुरक्षाया अभावात् प्राच्यविद्या-मन्दिराणां विलुप्तत्वाच्च सैषा पावनी परिपाटी समूलमम् उच्छिन्ना । तत एव अविद्यान्धकारे च पतिता भारतीया वैजिताः । औग्लकाले राजनैतिकव्यवस्थायां निवद्धायां पुनः प्राचलत् नारीशिक्षाक्रमः । स्वतन्त्रे भारते सर्वकारस्य विविधैः समुदांगैः नारी-शिक्षाया महती समुन्नतिः दृश्यते । परीक्षासु छात्रापेक्षया बालिकानाम् अधिकांकावाप्तिः तासां पठनरुचिं मस्तिष्कप्रौढिं बुद्धिवैशिष्ट्यं दत्तचित्तताम् इत्यादीन् गुणान् प्रतिपादयति ।

नारीशिक्षाविषयं सर्वप्रथमम् इदं विचारणीयं वर्तते यत्कीदृशी शिक्षाप्रणाली तासाम् आगामिनी जीवने उपयोगिनी भविष्यति । यद्यपि येषां विषयाणाम् अध्ययनं छात्रा विदधन्ति तानेव विषयान् बालिका अपि पठन्ति । अध्ययनानन्तरं पुरुषवद विविधेषु राजकीय-पदेषु कार्यं कुर्वन्ति ! किम्बहुना वर्तमाने काले तु भुशुण्डी धारयन्त्यो वायुयानानि वेगेन आकाशे नयन्त्यो वैज्ञानिकशोधकार्याणि कुर्वन्त्यः शतयो नार्यो दृश्यन्ते । परन्तु प्रायो जीवने नारीणां नराणाञ्च कार्यं पूरणेव भवति । अतएव च तयोः शिक्षायामपि किञ्चिद् अन्तरम् आवश्यकमेव । तदर्थमेव शिक्षाविद्भिः गृहविज्ञानादयो विषयाः पाठ्यक्रमे निहिता येषाम् अध्ययनं नारीणां जीवने महदुपयोगि वर्तते ।

सुगन्धनिर्धां पाटलप्रसूने कण्टकवत् आधुनिकशिक्षायां दोषा अपि दृक्गोचरताम् आयान्त्येव । गम्प्रति शिक्षिता नार्यः प्रायः पाश्चात्यदर्शनेन प्रभाविताः पारिवारिकजीवने न सफलतां प्राप्नुवन्ति । ताः केवलं वेशविन्यासे केशसाधने वा सिद्धहस्ता भवन्ति । भविष्यज्जीवने तु न ता परिवारेण सह सामञ्जस्यं संस्थापयितुं समर्थाः भवन्ति । यदि दैव-दुर्विपाकवशाद् आधुनिका पाश्चात्यप्रभावपूर्णा नारी भारतीयपरम्परा प्रभाविता परिवारे विवाहानन्तरं गच्छति, तर्हि परिवारे तस्या आगमनेन सहैव ममायान्ति सर्वा एव आपत्तयः ।

भारतीय-परम्परायां तु नरेण सह नारी स्वतुलनां नाधिरोहति । रूपहीनं शिक्षाहीनं द्रविणहीनं वा पतिं रूपादि-विशिष्टापि नारी परमेश्वरमिव सर्वतां गावेन गेवन्ती तेनैव च गौरवं धारयन्ती दृश्यते प्राचीनेतिहामस्य पृष्ठेषु । पाश्चात्यः शेषु तु विवाहस्य नास्ति कोऽपि धार्मिकमहिमा स तु केवलं शारीरिकवासनाधान्तये विहितोऽनुबन्धविशेष एव । अतएव सोऽनुबन्ध आवश्यकतानुसारं विपरिवर्ततेऽपि । किन्तु भारतीयैर्विहिता वैवाहिकी प्रतिज्ञा विवाहस्य धर्मप्रधानकृत्यतां वदति । तत एव च नारी धर्मपत्नीति पदस्य वाच्यताम् उपयाति । भारतीयैतिहासे न केवलं जीवनेऽस्मिन्नेव किन्तु भविष्यज्जीवनेऽपि नारी पतिम् अनुच्छती दृश्यते । यथोक्तं महाकविना श्रीमाद्येन —

“सती हि योषित् प्रकृतिश्च निश्चला

पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ।”

अतएव नारीशिक्षायां तादृशस्य परिवर्तनस्य आवश्यकताम् अनुभवन्ति शिक्षाया विशेषज्ञाः, येन शिक्षिता नारी न केवलं शिक्षितैव भवेत्, अपितु तस्या आगामिजीवनमपि सफलं भवेत् । तस्य सन्तति भारतीयपरम्परायां निष्ठिता भवेत् । पालयेच्च भारतीयान् आदर्शानिति ।

५. भारतीय संस्कृतिः

“साम्” उपसर्गपूर्वकात् “कुञ्” धातोः क्तिन् प्रत्यये कृते विष्णुः ‘संस्कृत’ शब्दः धार्मिक-प्रवृत्ति सात्साहित्यं समुन्नतादर्शं विज्ञानादिकं च बोधयति । सम्प्रति तु आंग्लभाषायाः ‘कल्चर’ शब्दस्य प्रभावेण तदर्थ एव प्रयुज्यतेऽसौ शब्दः ।

सर्वासु संस्कृतिषु प्राचीना श्रेष्ठा ज्येष्ठा प्रेष्ठा च भारतीया संस्कृतिः इति निर्विवादं तथ्यम् । यस्मिन् काले मध्यानां देशानां जनाः मध्यताहीनाः संस्कृति-विहीना दीनाः स्वजीवन-यापनं कुर्वन्त आसन् तस्मिन्नपि काले भारतीया संस्कृतिः स्वचरमात्कर्षे विराजन्ती, सदाचारान् निर्दिशन्ती, सर्वलोकहितं वदन्ती, धर्ममुपदिशन्ती, सन्मार्गं कथयन्ती च विशोभतेऽस्मि । यथा च भगवता मनुनां प्रोक्तम् —

“एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥”

‘पुरातनीयं संस्कृतिः’ इति कृत्वा नाम्ना गरिमा; किन्तु गुणगणरेव वर्तते अस्या महिमा, तैरेव च जायते अनन्मस्कृतिषु स्वतां लयिमा । विचारः स्वातन्त्र्यम्.

धर्म-प्रधान्यम्, आत्म-ज्ञानम्, सदाचारः, समन्वय इत्यदयो दुर्लभा विविधाः गुणा
अत्रकीभूता दृश्यन्ते । प्राचीनकाले अमावेव संस्कृतिः सर्वस्मिन् जगति स्वप्रभावं
प्रदर्शितवती । यस्य अवशेषोऽद्यापि चीन-जापान-वाली-कम्बोडिया-प्रभृतिषु
नांनदेशेषु मुस्पष्टं प्रतीयते ।

• भारतीयसंस्कृतेः सर्वप्रथमोऽयं गुणो वर्तते, यदियं भगवती भार्गीरधी इव
एवमध्य-पतितान् स्वन्तर-संस्कृति-नदी-नदादीन् स्वात्मरूपेण परिणमन्ती स्वात्मसा-
त्कुर्वन्ती निर्वाधं प्रवहति । परन्तु सम्प्रति सर्वत्र प्रचारम् आवहन्ती भौतिकसुखस्यैव
प्राधान्यम् उपदिशन्ती पूर्वस्मिन्नपि पाश्चात्यरूपं दर्शयन्ती पाश्चात्य-संस्कृतिः भारते
भासते, तथा च भारतीय-संस्कृतिः विरलप्रचारेव दृश्यते । विषयेऽस्मिन् भारतीय-
विचारकाणां मतमिदं यतः परदास्यप्रभावादेव प्रचारं बाहुस्य सम्प्रति जायमस्याः
किन्तु भौतिक-सुखस्य पराकाष्ठाम् अनुभवत्सु ब्रिटेनामेरिकादि-धनाङ्गेषु देशेषु
समुद्विग्ना जना यथा भारतीय संस्कृतेरेव शरणे समायान्तो दृश्यन्ते, तर्हि कथंकारम्
इमे वाराकाः तदभक्ता अन्तोऽस्या शरणं न समेप्यन्ति ।

वर्णाश्रम-व्यवस्था भारतीयसंस्कृतेः मूलभूतं तत्त्वम् । अनया व्यवस्थया
'वैरोजगारी' पदवाच्यायाः समस्याः समाधानं स्वत एव गंजायते । यतो वर्तमानकाले
शारीरिकश्रमं विहाय ग्रामं परित्यज्य पत्तनेषु धावन्तः शतयो छात्रा अधीत्य च
स्वपरम्पराप्रान्तं कार्यं न कुर्वन्ति, किन्तु व्यवस्था अनया नैतादृशी देशव्यापिनी दशा
भवितुं शक्नोति । यतः संस्कृतिरियं स्वीयेषु सर्वेष्वेव कार्येषु गौरवं दिशति, न वा
शारीरिकश्रमस्य गौरवं गूहते । एवमेव आश्रमव्यवस्थया स्वत एव जनो वैराग्यम्
आवहन् धर्मगौरवं धारयन् पापाचाराद् विरमन् सर्वहितावहं कार्यं कुर्वन्
स्वशरीरावस्थया सह स्वकार्यं कलापस्य सामञ्जस्यं विदधाति । अतएव
पारिवारिक-समस्यानां समाधानं स्वत एव सज्जावते ।

वस्तुतो यदि वयं विचारयामः तर्हि समेपामेषां वर्धमानानां पापानाम् अपरा
धानाम् अनैतिकाचरणानां कुकार्याञ्च जननी भोगतृणैव वर्तते । अनयैव प्रेरितो
जनः पैशाचिककार्याण्यपि करोति, किन्तु तृण्येयं प्रतिक्षणं वर्धत एव । भारतीय
संस्कृतिश्च अस्या दुष्पूरतां शासयन्ती परित्याज्याम् एनां समुपदिशति । अनेकेषां
महाराजानां साम्राजाञ्च वार्धक्ये वगनिवास इदमेव तत्त्वं प्राधान्येन प्रकटयति ।

समाप्तिरूपेण कथयितुं शक्यते यद् अध्यात्मभावनैव भारतीयसंस्कृतेः
बीजमाला धर्माख्यपोषकं तत्त्वेन सम्मिलिता, सदाचारपीयूषेन संचिता, सा सर्वेभ्यो
कल्याणात्मकं फलं प्रददाति । यस्य सेवतेन जनोऽयं परमां शान्तिम् अधिगच्छति ।
अतएव च अभ्युदय-निःश्रेयसमिद्धिदाया उभयलोकस्माधिकायाः सर्वजनहित-

माधिकाया अग्याः समक्षे केवलम् अर्धमात्रप्रधाना भौतिकमुख्यैकप्राणा मिश्र-
वैकताना परम्परविरोधप्रधाना नवीना पञ्चात्यसंस्कृतिः हिमानिरता साम्प्र-
संस्कृतिर्वाविचारविहितसम्माना भवितुं नाहन्ति ।

“सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि तश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत् ॥”

इत्यादीनि विविधानि सर्वलोक हिनानि रत्नानि वहन्ती भारतीयसंस्कृतिरेव
सम्प्रति सांसारिकसुखमृग-तृणिकायां भ्रान्तस्य लोकस्य शान्तये भविष्यतीति ।

६. भारतीयसंस्कृतौ नारीणां स्थानम्

सर्वा इतरसंस्कृतीः परिभाव्य भारतीया संस्कृतिः श्रेष्ठतापदम् अलंकरन्ति
इति विदन्त्येव संस्कृतप्रणयिनो विद्वांसः । अस्या सर्वश्रेष्ठता च यैर्गुणैः परिलक्ष्यते
तेषु “नारीसम्मानम्” अपि ग्रहणेषु ग्रहाधिपतिरेव चक्रामन्तः । जन्मन आरभ्य
विवाहपर्यन्तं पितृवंशमपि निवसन्ती कन्यापदवाच्यतां वहन्ती सा पूज्यपदानां
श्रेण्यामेव समायाति । विवाहानन्तरं यदा सा पतिघेहं गच्छति तदा सा न दासी
भवति, अपितु सा तत्र साम्राज्ञीपदम् एव पुनाति ।

सर्वेषु ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु प्रधानं गृहस्थाश्रमे तु नार्या प्रधान्यं वर्तते एव ।
नहि नारीं विना गृहस्थाश्रमो विराजते । तत्र प्रदीपमानो गृहस्थामिनीति पर्यायः स्वतः
एव तस्या चौरवं व्यनक्ति । गृहस्थपदघटकं “गृहमिति” पदं न निवासस्थानस्य
वाचकम्, अपि तु तत् गृहणीमेव बोधयति । यथोक्तम् —

“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।”

यस्मिन् गृहे नारीणां कृते सुखस्योपलब्धिर्न भवति, तस्मिन् गृहे कल्याणं न
भवति । तत्र निवसतां धर्मकर्मकुर्वन्तां जनानां सर्वा एव क्रिया निष्फला एव
भवन्ति । यत्र च नार्यः प्रमुदिता वसन्ति तत्र सर्वसाम् एव देवतानां निवासो भवति ।
अतएव सर्वैरेव देवर-ज्येष्ठादिभिः सम्यन्धिभिः नारीणां प्रसन्नता भूषणभोजनादिभिः
सम्यक् सम्पादनीयं इति प्रकारेण भगवान् मनुरपि नारीणां निरतिशायि महत्त्वं
वर्णयति —

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्र तास्तु न पूजन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैव पतिभिर्देवरैस्तथा ।

पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥

पुराणेषु तु नारीणां माहात्म्यं विविधाभिः कथाभिः विविधैः निदर्शनैश्च बहुशां वर्णितं वर्तते । तत्र देवीभागवतं मार्कण्डेयपुराणं ललितोपाख्यानं चेत्यादीनि ग्रन्थरत्नानि नारीगौरवस्य प्रदर्शनपराणि प्रथन्ते । धर्मनिष्ठा आस्तिकाः सज्जना एषां पाठपूजनादिकं प्रत्यहं विदधति । भारतीयसमाजे देवनाम्नः पूर्वं देवीनामग्रहणं लक्ष्मीनारायणः, मीतारामः, राधाकृष्णः, गौरीशंकर इत्यादिरूपेण यद् दृश्यते, तत्सर्वं स्पष्टत नारीमहत्त्वस्य प्रदर्शकमेव वर्तते । देवगणनावसरे सर्वप्रथमं “मातृदेवो भव” इति वैदिकनिर्देशो पितुरपेक्षया मातुर्महिम्न् आधिक्यं मातृशक्तेः महत्त्वमेव दर्शयति ।

किम्बहुना भगवती आद्यशक्तिः जगज्जननी, मातेति विविधैः स्वरूपैः विविधैर्नामभिः स्तूयमाना नारी भारतीयसंस्कृतौ भारतीयसाहित्ये च स्वकीयं वैशिष्ट्यं व्यनक्ति । शंकराचार्याद् आरभ्य विवेकानन्द-प्रभृतिभिः लोकोपकारकैः महात्मभिः सैषा मातृशक्तिरेव संस्तुता । स्वातन्त्र्यसंग्रामे च देशभक्तः सर्वैरेव भारभूमिरेषा भारतमातृरूपेणैव संस्तुता सेविता च ।

भारतीयायां संस्कृतो यो नारीणां गरिमा दृश्यते, यच्च साहित्ये तासां महिमा वर्ण्यते, तस्य सर्वस्य कारणं नारीणां गुणग्राम एव वर्तते । वेदकाले बहवो वागालापा इत्यादयो वैदुष्यविशिष्टा नार्य आसन् वैदिकमन्त्राणां दर्शनकर्त्र्यः । उपनिषत्काले च गार्गी मैत्रेयीप्रभृतयो ज्ञाननिधयो नार्य आसन्, यासां ज्ञानस्य गरिमा तत्कालीनैः विद्वद्भिः याज्ञवल्क्यादिभिः ब्रह्मविद्या-पारंगतैः महर्षि-धुरीणैरपि स्वीकृतिः । पुराणेषु मदालसारुन्धतीसदृशीनां परमसतीनां विदुषीनां पावनानि चरित्राणि श्रूयचान्त एव ।

शंकराचार्यकाले विश्वविश्रुत-वैदुष्यस्य श्रीमण्डनमिश्रस्य धर्मपत्नी सकलशास्त्र-विशारदा शारदा नारीणां महिमानं विद्योतते । तदनन्तरञ्च संस्कृतसाहित्ये विज्जकादीनां वैदुष्यमण्डितानि सरसानि पद्मानि तासां कवित्वकलां कथयन्त्येव । हिन्दीसाहित्यं च मीराप्रभृतीनां भक्तिमयैः पद्यैः सुषमा-संभृतं हरत्येव मानसम् । न केवलं साहित्यक्षेत्रे, परन्तु रणक्षेत्रेऽपि स्त्रीणां वैशिष्ट्यं विराजते । कैकेयी-प्रभृतीनां पुरातनैश्चरित्रैः सह दुर्गावतीलक्ष्मीबाई इत्यादीनां वीरतावासितानि चरितानि गायन्त्येव जनाः ।

किम्बहुना सम्प्रत्यपि भारते सर्वानेव राजनयज्ञानं वयोवृद्धान् पारिभाष्य विशालग्य-भारतवर्षस्य राज्यधुर वहन्ती शासनं संस्कृतया संचालयन्ती प्रधानमन्त्रितां धारयन्ती ‘इन्दिरा गान्धी’ अपि स्त्रीणां राज्य संचालनं कौशलेन सह बुद्धिचैभवं साकारतया प्रदर्शयत्येव । एभिरेव स्त्रीणां निरवद्यैः समस्तलोक हर्षः

गुणैः प्रभावितः भारतीयकोविदः तासां सम्मानं वर्णितम् । अतएव च तासां
स्य कल्याणप्रदता, अवमानस्य च कल्याणविनाशकता सोदाहरणं शतांशोऽनु-
विता । एवं भारतीयसंस्कृतौ भारतीयसभ्यतायाञ्च विद्यते नारीणां परमं महत्त्वम् ।

७. जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी

स्नेहास्पदेषु विविधेषु 'जननी' सर्वातिशायिनी इति जानन्त्येव जगति जनाः ।
'तृदेवो भव', 'नास्ति मातृसमो गुरुः', 'माता परं देवतम्', 'माता गुरुतरा भूमेः'
प्रदिकैः ग्रामाणिकैः मान्यैः वाक्यैरेव न केवलं जननीगौरवं सिद्ध्यति, अपितु
मानस्य धारणे जनने भरणे पोषणे लालने पालने च मातुर गौरवं स्वयं सिद्धं
ति ।

जननीव जनान् जनयन्ती धारयन्ती भरन्ती शस्यादिभिः पोषयन्ती लालयन्ती
यन्ती च जन्मभूरपि मातृवत् समेषां जनानां मान्या वर्तते । या जन्महेतोः
मदात्री इति निगदमते । मां समधिगम्य नोन्यां भुवं वाञ्छति जनः । यया
निर्विशेषेण स्नेहसेन सिक्ता वयम् । यस्यै स्वर्णमयलंकागतोऽपि भगवन् रामः
व्यति स्म । यस्या विनिर्गता जना यावज्जीवनं सुखं वहन्ति । यस्या अंके
मुवङ्क्रमणाद् आरभ्य महापथपथिकता पर्यन्तं क्रीडा क्रियते । यस्यां निर्बाधं स्वतः
प्रेमरसः प्रसरति । तां सकलमनोरथभुवं स्नेहमंगलसुवं जन्मभुवं को नामाधन्यः
विनिन्द्यो जनो न वन्देत् ? विवेकशालिनां मनुजानां तु का कथा, किन्तु
पशवः पक्षिणोऽपि प्रत्यक्षं स्वजन्मभुवः स्नेहसेन परिपूरिताः सायंकाले तां
त्वरितं धावमाना दत्तसम्माना प्रत्यहं दृश्यन्त एव मातृभूप्रेमपरिप्लुतमानसैः
भिः देशभूमेः मातृभूमे चरणनलिने स्वीयशिरांसि समर्प्य तस्याः सेवा कृता ।

भारतभूमेः परतन्त्रतासमये तस्याः पारतन्त्र्यशृङ्खलानाशाय भगतसिंह-
देशेखर-प्रभृतिभिः अनेकैः वीरपुंगवैः छद्मेकानि वीरतामयानि कार्याणि विधाय
भूचरणेषु स्वीयं बलिदानं विहितम् । एवमेव लोकमान्य बालगंगाधरतिलक,
मोहन लालजी, मोतीलालनेहरू प्रभृतिभिः विज्ञवरैः स्वीयं सर्वमेव
किकसुखं, समुन्नतिं च संत्यज्य देशसेवा विहितं विदन्त्येव न केवलं भारतीया
परन्तु, सर्वमेव विश्वं जानात्येतत् । क्रान्तिकारिषु वीरेषु 'नेताजीति' पदवाच्यं
सुभाषं को न जानाति, येन विदेशे सेनासंघटनं विधाय भारतभूमैः समुद्धारार्थं
यार्शनं चेष्टा कृता । एषाम् अनेकेषाम् अन्येषाञ्च पावनानि चरितानि देशभक्तैः
संरितां नीरमहदयेष्वपि प्रवाहयन्ति ।

न केवलं गौरांगनां राजकालं किन्तु तत्पूर्वमपि यवन-राज्यकाले विविधं मातृभूमिप्रणयपरायणः जनैः दास्यनिवागणार्थं प्राणप्रणेनापि स्वमर्गस्वसमर्पणं पुरस्सरं कष्टनिवहं समुपेक्ष्य विविधानि कार्याणि कृतानि । अतएवैषां राणाप्रतापं शिवाजी प्रभृतीनां वीरश्रेष्ठानां नामानि भारतीय जनानां जिह्वाग्रे नृत्यं विदधन् विलोक्यन्ते । एषां सर्वेषां मनःसु स्वीयं स्वार्थं नागीत्, परन्तु सर्वदा चमे मातृभूमिं सुखं मातृदुःखञ्च स्वीयं दुःखम् अमन्यत । अतएव च एभिः स्वीयं सर्वमेव सुखं तृणवत् परियज्य मातृभूमिः सदैव यावज्जीवं विहिता ।

वस्तुतांऽपि मातृभूमिर्महिमा वर्तते एवेतादृशांऽद्वितीयो येन समाकृष्टो जनो विस्मरति स्वान् पुत्रकलत्रादीन् धनविभवादीन् सर्वमेव लौकिकसुखसाधनञ्च । यतो हि कृतघ्नानपि कृताथयन्ती, अपराधिनांऽपि रक्षन्ती पापिनोऽपि पोषयन्ती, स्वनाशिनोऽपि भोजयन्ती जन्मभूमिः न स्वसदृशं किमपि निदर्शनं विभर्तीति विस्मयास्पदं वस्तु । न केवलं जीवनकालेऽपि तु मरणानन्तरमपि जन्मभूय एव निरातंकं पुनीतांकं पर्यङ्क इव विश्रान्तिम अनुभवति मनुजः ।

अतएव च भगवती श्रुतिरपि “माताः भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः” इति सुस्पष्टमेव जन्मभूमिः मान्यताम् उपदिशति । पुराणसाहित्ये मातृभूमेः माहात्म्य-वाधकाः कथा-प्रसंगा बहुधा दृष्टिपथम् आयान्ति ।

भारतायतिहासस्य सर्वस्वे महाभारतेऽपि निराबाधं वर्णितं जन्मभूमिः महत्त्वमोदयति मनांसि । युधिष्ठिरयक्षसंवादप्रसंगं “कः मांदते” इति प्रश्नस्योत्तरे विविधान् कष्टान् धारयन् यथाकथंचिदुदरं पूरयन् स्वगहे निवमन्नेव जनः सुखमेधत इति युधिष्ठिरगभुतरं स्वमातृभूनिवासमेव सुखस्य साधनं समुपदिशति ।

भारतीय जन हृदयं कैरवकल चन्द्रेण सर्वथा निस्तन्द्रेण भगवता रामचन्द्रेण वाल्मीकिरामायणे रावणवधानन्तरं सर्वजनाभीष्टस्य स्वर्गग्याप्यपेक्षया प्रकृष्टतया प्रतिपादितं जन्मभूमेर्माहात्म्यम् अद्यावधि मोदयति मनांसि मनस्विनाम् —

“अपि स्वर्गमयी लंका न मे लक्ष्मण रोचते ।

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ॥”

८. सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम्

(संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति)

विविधवैचित्र्यं परम्परावाहिनी संसारेऽस्मिन् गमपामेव समीहं भवति यद्वयं कथमपि समुन्नतिं संश्रयेम । समुन्नतिशिखरिणं समाराढुं संसृतेषु संरणिनिवहंषु

सत्संगतिरेव सर्वप्राधान्यं विद्यते । सतां संगतिरिति विग्रहधारी शब्दोऽयं न्यत एव स्वीयं श्रेष्ठत्वं प्रतिपादयति । मानवो यदृशीं संगतिं कुरुते तादृशः एव जायत इति जानन्त्येव जनाः । अनुकरण-शीलता मानवस्य सहजा धर्मः, अत एव स स्व-समीपवर्तिनाम् अनुकरणं बाल्यादेव कुरुते, ततः च समुन्नतिम् अवर्तति गुणशालित्वं वा दुर्गुणत्वं संप्राप्नोति । तदाधारणैव च समाजे तस्य प्रतिष्ठा यशोऽपयशो वा जायते ।

दस्यु कर्मप्रवृत्तेन परधनापहारिणा पापनिरतेन वाल्मीकिना यद् दिव्यम् आर्षचक्षुः प्रतिलभ्य रामायणम् आदिकाव्यं निर्माय आदिकविपदवी प्राप्तां दासीपुत्रेण अनाथेन इतस्ततः परिभ्रमता नारदेन यद् देवर्षिता समवाप्ता, मातापितृहीनेन बाल्यं लालन-पालनविरहितेन कवीरदासेन यन्महत्ता अधिगता, पितृविहीनेन लौकिक-व्यवहार दिशादीनेन चन्द्रगुप्तेनापि महामनीषिणः चाणक्यस्य संगद् यद् साम्राज्य-प्रभुता अधिगता, स सर्व एव सत्संगतेरेव प्रभावो भासते । एतादृशानि विविधानि समुदाहरणानि देशेषु सर्वेष्वेव कालेषु सर्वेष्वेव दृश्यन्ते । ●

न केवलं चेतनेष्वेव सत्संगतेः प्रभावः, परिलक्ष्यते, किन्तु अचेतना अपि निम्बादयो वृक्षाः चन्दनवृक्षस्य संगेन चन्दनवत् सुगन्धं धारयन्तः स्वीयं श्रीखण्ड-खण्डं तामेव दर्शयन्तः सत्संगतेः महत्त्वं व्यञ्जन्ति । एतामेव सत्संगजां समुन्नतिं निभाल्य नीतिकारेण भर्तृहरिणा सृष्टेयं सूक्तिः —

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा

यन्नाश्रिता हि तरवस्तरवस्त एव ।

मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण,

कंकोल-निम्ब-कुटजा अपि चन्दनाः स्युः ॥

सत्संगेन समुन्नतिः सर्वथा सर्वदा च जायत एवेति वर्णयतो न केवलं जीवनकाले, अपितु मरणेऽपि सत्संगमाहात्म्यं प्रकटयतः करुणरसापगां प्रवाहयतो भवभूतेः उत्तररामचरिते श्रीरामचन्द्रशास्त्रधारा भागीरथ्यां स्नानं विधाय स्वर्गमुखा-नुभवाय गच्छतः शम्बूकमुखेनोद्गरिता सूक्तिरियं संरञ्जयत्येव सहृदय-हृदयानि —

“सत्संगजानि निधनान्यपि तारयन्ति”

अचेतनोऽपि पाप्राणो महापुरुषः महात्मभिः प्रतिष्ठापितः पूजितः सन् देवत्वं संप्राप्य सर्वजन सभाजनीयतां प्राप्नोति । यथोक्तम् —

“अश्मपि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठतः”

सर्वजन समभिलषणोये शातकुम्भं संस्थितं काचखण्डं रत्नताम् अवाप्नोति

महनीयमपि रत्नं निकृष्टधातोः पित्तलस्य संगेन काचानामेव अवाप्नोति । लोहन्तु एकविधं भवति । किन्तु तदेव पूजागृहे मंथितं सर्वजन -- नमनीयतां भजते । तदेव च अधिकहस्तगतं बलहीनान् दीनान् पशून् मारयद् धिक्कृति-पात्रताम् एति ।

एकमेव वस्त्रं राष्ट्रध्वज रूपेण यदा प्रतिष्ठितं भवति तदा तत्सम्मानरक्षार्थं शतशः सैनिकाः स्वानि प्रियतमानि तृणवत् परित्यजन्ति । दोषदरीयांसा गुणगरीयांसो महीयांसो विद्वांसोऽपि स्तुतिकुसुमाञ्जलिं तच्चरणे समर्पयन्ति । सम्मानभाजिनोऽपि शासकाधिकारिणः तस्य समादरे ग्वीयानि शिरांसि नमयन्ति । तदेव वस्त्रखण्डं शवस्य संगत् सर्वजन परिहरणीयताम् एति । एतदपि सत्संगजस्य मत्कारस्य दुःसंगजस्य तिरस्कारस्य च उदाहरणमेव । ज्ञानसत्य मानयशः प्रभृतीनां गुणगणानां कुलवसतेः सत्संगतेः यथार्थमेव स्तवनं कृतं नीतिकृता --

“जाड्य धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं

मत्रोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।

चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं

सत्संगतिः कथय किञ्च करोति पुंसाम् ॥

एव च प्रथितममुन्नतेः सत्संगतेः प्रभावस्य सविधे चिन्तामणैः काचता, सुरधेनोः पशुता, कल्पद्रुमस्य च वृक्षता स्वत एव समुदति यथोक्तम् --

कल्पद्रुमः कल्पितमेव सूते या कामधुक् कामितमेव दोषि ।

चिन्तामणिश्चिन्तितमेव दत्ते सन्तान् संगः सकलं प्रसूते ॥

“ससर्गजा दोषगुणा भवन्ति” इति वदता केनापि विदुषा प्रतिपाद्यते सतां संगस्य गरिमा दुर्जनसंगस्य च लधिमेति ।

९. परोपकाराय सतां विभूतयः

नानाविधचरित्र -- चित्रिते विचित्रेऽस्मिन् जगतीतले जनानां मध्ये दुर्जनसज्जनरूपेण यो विभागो भायते, तेषु विभाजकगुणेषु यो गुणो मूर्धन्यताम् उद्बहति, स एव परोपकार-शब्देन निगद्यते । ग्वोदरं पूरयन्तः स्वकुटुम्बं पालयन्तः स्वीयाम् उन्नतिं कुर्वन्तश्च सन्ति सर्वत्र सर्वे, किन्तु वसुधानिवामिनः सर्वानेव जनान् स्वकुटुम्बिनो मत्वा तेषां समुन्नत्यर्थं चिष्टन्तः विरला एव महापुरुषाः । न तेषां मनसि जातिकृतो देशकृतोऽन्यभेदकृतो वा कश्चिदपि विभागो वर्तते, किन्तु ते तु सर्वानेव स्वानेव मन्यन्ते यथोक्तम् --

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

वग्ननुतन्तु जनुपा वपुपा वा न कम्यचन महापुरुपता भवति किन्तु परोपकार-
प्रभृतयो गुणनिधयो यत्र समुल्लसन्ति, तत्रैव महापुरुष पदवाच्यता विराजते ।
परोपकाररूपं निकषं यदि मनुजमुवर्णानां परीक्षा विधीयते तर्हि सर्वथा शुद्धानां सतां
विहगवृन्देषु हंगानामिव संख्या न्यूनैव विद्यते । यतः मनसा वचसा शरीरेण च
समंप्रामेय एषां जनानां कल्याणं कुर्वतां परगुणानां गौरवं दर्शयतां महापुरुषाणां
सज्जनानां दुर्लभता नीतिकारेण महर्षिदुपा श्रीभर्तृहारेणा वर्णितेत्यम् -

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा-

स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।

परगुणपरमाणन् पर्वतीकृत्य नित्यं

निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥

जगति मनुष्याणां त्रिधा श्रेण्यः समुल्लसन्ति । तत्र सर्वप्रथमास्तु ते ये
स्वार्थहानिम् अपि विधाय परोपकृतये चेष्टन्ते, द्वितीयाश्च ते, ये स्वार्थहानि विना
परोपकृतिं कुर्वन्ति, इतरे तु ते, ये परार्थहानिं कृत्वा स्वार्थमिच्छि कुर्वन्ति ।
नीतिकारेण क्रमशः प्रथमकोटीनाम् उत्तमता द्वितीयकोटीनां मध्यमता निरूप्य
तृतीयकोटि -- पतितानां मानुषरूपेण राक्षसता प्रोक्ता, परन्तु ये निरर्थकमेव परार्थं
नाशयन्ति ते के सन्तीति विषये स्वबुद्धे अगम्यतैव प्रोक्ता -

एके सत्पुरुषा परार्थघटका स्वार्थ परित्यज्य ये

सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थविरोधेन ये ।

तेऽमी मानुषराक्षसाः परिहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये

ये निघ्नन्ति निरर्थकं परिहितं ते के न जानीमहे ॥

येन भगवज्ज्ञानावतारेण महाभारतसदृशस्य ग्रन्थस्य रचना कृता येन च
अष्टादशपुराणानां निर्मितिं कृत्वा स्वस्य अद्वितीयता प्रदर्शिता, तेनैव भगवता
कृष्णद्वैपायनं सर्वशास्त्राणां सारसारोऽयमेव निरूपितां यत्पापजनकेषु कार्येषु
परपीडनं पुण्यजनकेषु च कर्मसु परोपकार एव सर्वश्रेष्ठताम् उद्बहति । यथोक्तम् -

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

परोपकारार्थं स्वीयं सर्वस्य तत्तत् संत्यजन्ति परोपकार-रस-रसिका
महात्मानः सर्वेषामेव महापुरुषाणां पाणि चरित्राणि इमामेव शिक्षां दिशन्ति,
यत्सर्वेषु कार्येषु गुणप्राप्तेषु वा परोपकारः यः समक्षं मरीचिमालिनः समक्षं दीपप्रभावं
न कोऽपि विराजते, सर्वे एव निष्प्रभ भवन्ति ।

परोपकारार्थमेव परतन्त्रतानिगडितां स्वमातृभूमिं स्वतन्त्रतां विधातुं
लोकमान्यबालगंगाधर प्रभृतिभिः मान्यः नैतूधुरीणः स्वपरिवारादिकं परित्यज्य
मातृभूमेवा विहिता । परोपकारविषये नदीनां मेघानां वृक्षाणञ्च निदर्शनानि कविभिः
मनाहारिरीत्या वर्णितानि -

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः

स्वयं न खादन्ति वृक्षाः ।

नादन्ति शस्यं खलु वारिवाहाः

परोपकाराय सतां विभूतयः ॥

क्षुद्रा जनास्तु स्वल्पस्यापि धनादेः संप्राप्तौ विषबिन्दुमात्रसम्पत्त्या वृश्चिक-
पुच्छवत् स्वं शिरोऽभिमानेन समुन्नतं कृत्वा किमपि न गणयन्तिः किन्तु सज्जनास्तु
परोपकारार्थमेव स्वीयां सम्पत्तिं वहन्तो विनयेन स्वं शिरोऽवनमयन्ति । यथोक्तम् -

भवन्ति नभ्रास्तरवः फलोद्गमै-

र्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो धनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः

स्वभाव एवैषं परोपकारिणाम् ॥

१०. त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले

(धैर्यं हि महतां धनम्)

नानाविधचरित्र-चित्रिते परिवर्तनशीले महीतलेऽस्मिन् सन्ति विभिन्नस्वभावाः
विभिन्नप्रकृतयश्च बहुविधाः मानवाः । तत्र केचन धीराः गम्भीराः विद्वांसः
महात्मानश्च सन्ति, अन्येऽधीराः प्रगल्भा अविद्वांसश्च सन्ति, इतरे सरसाः कोमलाः
सहृदयाः दयालवश्च सन्ति, तत्र च सर्वे एव प्राणिनः प्रायः सुखदुःखोदधौ
निमज्जमानाः दृश्यन्ते । सुखदुःखे च जीवनशकटस्य चक्रद्वयम् । उक्तं च यथा -
“चक्रवत्यपरिवर्तन्ते सुखानि च दुःखानि च ।”

अपरं च -

“नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ।”

सुखस्यानन्तरं दुःखम्, दुःखस्यानन्तरं सुखमित्थं चक्रवत्परिवर्तन्ते सुख-
दुःखानि । तत्र सुखदुःखे सभे मन्यमानाः ये जनाः सुखावस्थायां प्रमत्ताः,
दुःखावस्थायं च उद्विग्नाः न भवन्ति, त एव धीराः महान्तः विद्वांसश्च उच्यन्ते ।
दिवाकरश्च प्रतिदिनं मुदेति अस्तं च गच्छति । तत्रोदयकालेऽपि स ताम्रवर्ण एव
उदेति, अस्तमनवेलायाम् अपि ताम्रवर्ण एव अस्तं गच्छति । यथा चोक्तम् -

(१८)

“उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।

सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥”

एवं सम्पत्तौ विपत्तौ च एकरूपताम् आपन्नाः धैर्यशालिनः महान्तः पुरुषाश्च कं ख्यातिं कीर्तिं यशः सम्मानं च लभन्ते । धैर्यावलम्बनेन च मानवानां व्यक्तित्वम् प्रतिष्ठिति, मुख्यं शान्तिः प्रग्नता उत्साहश्च जायते । सुखशान्ति आदि-गद्भावेन न मतिः विवेकशक्तिश्च वर्धते । मत्या विवेकशक्त्या च ते दुष्कराण्यपि कार्याणि करणि विधातुं प्रभवन्ति । एवं च धैर्यावलम्बिनो शान्तचेतसां जनाः यत्सुखं, या न्तिः, यादृशी सफलता च अधिगच्छन्ति, नान्यसाधनैश्च तल्लब्धुं शक्यते ।

तत्र नानाविधैरसुखकरैः विपद्भिश्च मुहुर्मुहुः प्रतिहन्यमाना अपि जनाः धर्मात् स्वकर्त्तव्याच्च यद्विमुखाः न भवन्ति तद्वैर्यमिति । केचित्तु सर्वासां सिद्धीनां साधनं धैर्यं कथयन्ति । धैर्यं हि नाम नानाविधविपज्जाल-ज्वाला-वलीढानां बोदधि-निमज्जमानानां लोकानां तरणिः प्रोक्ता । यथा च पयोनिर्धां मज्जमानानां जनानां कृते तरणिः तरणशक्या भवति, तथैव आपत्पयोर्धां मज्जमानाः जना धैर्यतरण्या आपत्पयोर्धिं तरितुं समर्थाः भवन्ति । यथा चोक्तं विच्छ्रीमता -

“भग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे धृतिः श्रेयस्करी नृप !”

‘स्वर्गे को वा न पण्डितः’ इत्युक्त्या सुखकाले तु सर्व जनाः सुखेन तिष्ठन्ति, आप्योपदिशान्ते च सुखेन । तेषां वास्तविकी परीक्षा तु दुःखकाले एव भवति । आपत्समय एव ये जनाः कष्टं सहमाना अपि धैर्यं न त्यजन्ति, त एव धीरा भवन्ते । तथा चोक्तं कालिदासेन -

“विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ।”

धैर्यं हि ऐहिकानुष्मिकं सर्वविधं श्रेयः साधकं साधनमस्ति । यानि च कार्याणिः तेन न सिद्ध्यन्ति, तानि च ततोऽपि दुष्कराणि कार्याणि च धैर्याश्रयणेनैव श्रयितुं शक्नुवन्ति धीराः । वेदेष्वितिहासपुराणेषु धर्मशास्त्रादिषु सर्वत्र च जगति यस्य महत्त्वं प्रतिष्ठितम् । तत्र वेदतिहास-पुराणादिषु वर्णितानां लोकोत्तर-रेत्राणां महापुरुषाणां यन्महत्त्वं प्रतिदितं तद्धैर्यस्यैव माहात्म्यम् । धैर्यवलाश्रणेनैव महत्विपत्तिं समुल्लंघ्य निर्जालपितं च सम्पाद्य लोकोत्तरामतुलां कीर्तिं तवन्तः ।

युधिष्ठिरादि-प्रभृतिभिः लोकान्यैः नृपतिभिरपि धैर्यबलम् आश्रित्यैव निजं यम् अतुला विभूतिः विपुला कीर्तिश्च समाप्तादितेति । न श्रूयते कदापि

धैर्यमखलनं धैर्यधनानां मानवानाम् । महत्तु विपत्तवपि ते धैर्यं न पारिन्त्यजन्ति । धैर्य
धना हि स्वनिश्चयाथात् कदापि न विरमन्ति । विधुरेऽपि कालं ते धैर्यं न त्यजन्ति
उक्तं च यथा —

त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले,
धैर्यात् कदाचिद् गतिमानुयात् सः ।
याते समुद्रेऽपि हि पोतभंगे,
संयात्रिको याञ्छति तत्तुमेव ॥

११. न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीरा (न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः)

परस्पर-वैचित्र्य-विशिष्टेन गुणत्रयेन विनिर्मितेऽस्मिन् जगति परस्परवैचित्र्य
नैसर्गिकमेव । अतएव मानवा अपि परस्पर-विलक्षण-स्वभाव-संभरिता दृक्गोचरत
प्रयान्ति । केचिज्जनाः केवलं स्वार्थमेव विचार्य कुर्वन्ति सर्वमेव कार्यकलापम् ।
हि ते स्वार्थसाधने परार्थ-विनाशस्य मनागपि चिन्तां विदधति मानसे । स्वा
परायणारस्ते तन्निरुद्ध-विचार-विवेक-शक्तयः स्वीय-सूचिका-लाभार्थमपि परस
कटाहविनाशने प्रवृत्ता भवन्तां न संकोचलेशमपि धारयन्ति ।

तद् विपरीता सन्तो महन्तो-परार्थमेव वहन्तः न्यायेन पथा प्रचलन्तो जनान
मनांसि हरन्तो यशोवितानं विह्वलन्तो विलोक्यन्ते विरला एव । न्याय-सू
समुद्भासिते तेषां मनोमन्दिरे स्वार्थान्धकारस्य लवमपि सामर्थ्यम् अनुभवति ।

लोके प्रणया धने प्रणया च सर्वथा पराङ्मुखानां तेषां प्रत्येकमपि का
न्यायसरणावेव समापतति । नीर-क्षीर-विवेक-विचक्षणस्य मुलक्षणस्य प्रथितवशस
राजहंसस्य मानसं विना यथा न रमते, न हि तन्मानसं भेकादि-प्रिय-वसति-भू
कंदमावासे क्षुद्रपल्लवे प्रीतिम् आधत्ते, तथैव स्वार्थपरायण-प्रियं क्षुद्रे कार्ये परार्थ
प्रवणानां न्यायप्रियानां जनानां समुत्साहः न सम्भवति ।

यथैहिक-पारलौकिक-मुख-विरतानां मोक्ष-मार्ग-निरतानां यम-नियमादि
तत्पराणां ज्ञान-धनानां जनानां समाकर्षणं स्वरूप-सौन्दर्येण अप्यरोभिः वित्तबलं
निधीश्वरैः कुवेरादिभिः, स्वर्ग-सुख-प्रलोभेन-गीर्वाणैः वा विधातुं न शक्यते । किन्
यं जनसम्मान्याः सिद्धीः अन्तराय-बुद्ध्या समुपेक्ष्य स्वाभिलषिते मार्ग एव अनवर
प्रचलन्ति, न किञ्चिदपि लक्ष्य-परिवर्तनं कल्पन्ते ।

एवमेव धीरा महामानवा विचित्रायां जीवनयात्रायां लोभगर्तान् मोह-मृग-तृण

प्रलोभन-कण्टकान् मिथ्या-स्तुतिं च सर्वथा समुपेक्ष्य तैरप्रभाविता किमपि क्लेशानुभवम् अकुर्वन्तः, स्वान्तःमुखं परमानन्दम् अनुभवन्तः निरन्तरमेव अग्रगामिताम् एव भजन्ते ।

क्षुत्क्षामाऽपि जराजीर्णाऽपि विगलित-प्रखर-नखराऽपि कलति-दंष्ट्रा-भङ्गोऽपि मृगाधिपो यथा जीवन-परित्यागमेव सहर्षं स्वीकरोति, किन्तु सम्मुखागतं घासग्रासे दृष्टि-निक्षेपमपि नैव कुरुते, तथैव नीतिमार्गानुसारिणां वीरवरा अपि न्यायरक्षार्थं स्वीयान् प्रियतमान् प्राणान् महजमेव परित्यजन्ति, किन्तु स्वीयान्मार्गात् मनागपि न प्रचलन्ति ।

अनेकेषां पवित्र-चरित्राणां जनानां निदर्शनरत्नानि भारतीयेतिवृत्ते सम्मिलन्त्येव सर्वत्र । भगवता लोकभद्रेण श्रीरामभद्रेण वाक्जाल-प्रवद्धस्य पितुराज्ञां सत्यां कर्तुं वनवासादि-कष्टततिः सहर्षं सोढा । पतिव्रता-कुलदेवतया श्रीसीतया सहगामिनीशब्दं सार्धकं विदधत्या महती पीडा अनुभूतैव ।

तिष्ठतु तावदेषा प्राचीना हरिश्चन्द्र-शिवि-दधीचि-युधिष्ठिरादीनां प्रसिद्धा कथा, पश्यन्तु नवीनम् इतिहासम् । हंस-वंशावतंसेन प्रथित-तापेन महाराणाप्रतापेन त्रस्तीकृतावरंगजीवेन हिन्दू-धर्म-रक्षण-धीरेण महावीरेण श्रीशिववीरेण वा सामन्तादिपद-प्रलोभनं तृणवत् परित्यज्य प्रतिपदं समागतां विपत्तिं पुरस्कृतेमिव स्वीकृत्य विदेशीयानां मुगलवंशजानां शासनस्य विनाशार्थं यावज्जीवं यथाशक्ति चेष्टितमेव । भगवतोऽनुग्रहेण सिद्धिरपि संप्राप्तैव ।

व्यापारच्छलेन भारतभुवम् अपहरतां कृष्णमानसानां गौराङ्गानां इंग्लैण्ड-देशवासिनां शासनस्य विनाशार्थं भारतीयैः वीरैः बहूनि निदर्शनानि शताब्द्याम् अस्यामपि प्रदर्शितानि ।

कारावास-कष्टं कैलास-वासमिव, शारीरिक-क्लेशं तूललेशमिव, गृह-परिजनादिपरित्यागं विदेश-त्यागमिव, प्राण-मांक्षणं सुक्षणमिव मन्वाना श्रीसावकर-लोकमान्यतिलक-सुभाषचन्द्रादि-नेतृणां पवित्राणि चरित्राणि ख्यातान्येव, किन्तु सन्ति ताहि बहूनि कथानकानि यानि विस्मृति-गर्त-गतानि नाममावेणापि न श्रुतानि ।

अतएव “वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा” इति विधया स्वांत्रतिसाधनधुरीणां राजनीति-निपुणानां निन्दया स्तुत्या वा विरहितानां धनलोभेन सर्वथा पराङ्मुखानां जगत्कालस्य कालस्य भयेन मनागपि असंस्पृष्टानां धीरजनानां न्यायोपेतस्य मार्गस्य परित्याग-कल्पना कल्पनैव, किन्तु पदमात्रमपि प्रत्यावर्तनम् असम्भवमिति सम्यगुक्तं कविरविना श्री भर्तृहरिणा —

(२१)

निन्दतु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्यायात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

१२. अहिंसा परमो धर्मः

विविधेषु धर्मेषु विविधेषु सम्प्रदायेषु अहिंसाया मान्यता, तस्या श्रेष्ठता च स्वत एव अहिंसाया गौरवं गायति । नहि कश्चिदपि सो धर्मप्रवर्तको धर्मप्रचारको वा वर्तते, योऽहिंसायाः सर्वथा आवश्यकता न स्वीकुरुते ।

वेदार्थम् एव अनुसृत्य विरचितायां स्मृतौ मनुरपि धर्मलक्षणेषु दशसु सर्वप्रथमम् अहिंसाम् एव गणयन् तस्या सर्वमूर्धन्यं गरिमाणं प्रदर्शयति, स्वस्य वेदानुगामितां च व्यनक्ति । अतएव च स्मृतीनां वेदानुगामिता कविकुलगुरुणा कालिदासेन “श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत्” इति विधया वर्णिता । योगसूत्रेषु च योगाङ्गानां निरूपण-प्रस्तावे सर्वप्रथमे योगाङ्गे यमनामके सर्वप्रथमे अहिंसा-परिगणनं सर्वेष्वेव योगाङ्गेषु अहिंसाया प्रमुखतां प्रतिपादयति । “अहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानाम् अनभिद्रोहः” इति परिभाषा तत्रैव व्यासभाष्ये दृश्यते ।

वस्तुतः सर्वेषामेव यमानां नियमानां च मूलभूता अहिंसा एव । “अहिंसाप्रतिष्ठायां वैरत्यागः” इति सूत्रमपि अहिंसाया महत्त्वं प्रदर्शयति । प्रायः सर्व एव महात्मानो महापुरुषाश्च अहिंसां सेवित्वा लोकपूज्यताम् अवापुः । स्व-पुत्र-वित्तादिविनाशकं विश्वामित्रं प्रति अहिंसायाः समाश्रयेण वशिष्ठता पुराण-प्रसिद्धैव ।

भगवता बुद्धेन अहिंसाया महान् प्रचारो विहितः । न केवलं भारते वर्षे, किन्तु चीन-जापान-लंका-वर्मा-प्रभृतिषु बौद्ध-धर्म-धारा अद्यापि प्रवहन्ती लोक-सन्तापं हरन्ती जनमानसं रञ्जयन्ती शान्ति-सुधां वर्षयन्ती स्वश्रेष्ठता-सौरभं विकिरयन्ती विराजते । तस्मिन् समये धर्म-व्यपदेशेन महत्सु यज्ञेषु महती पशुहिंसा क्रियते स्म । तां विनिभाल्य नवनीतसदृशं बुद्धहृदयं करुणया आर्द्रं सञ्जातम्, अतएव तेन महता प्रयत्नेन पापकर्मणस्तस्य विरोधो विहितः । शतशः सहस्रशो वा भगवतुः तस्य सञ्जाताः ।

बुद्धोपदेशं वेदविरुद्धाद् अमान्यं घोषयन्तोऽपि वैदिक-धर्म-निष्ठावन्तः सन्तां यद् बुद्धस्य गणनां नवमावताररूपेण कुर्वन्ति, तत्सर्वं वस्तुतो वर्ततेऽहिंसाया एव

महात्म्यम् । वर्तमान-समयेऽपि सत्याग्रहरूपेण असहयोगरूपेण च शस्त्रेण विश्वव्यापिनी सर्व-विध-शक्ति-सम्पन्ना आङ्गलानां साम्राज्यशक्तिः यत् कुशकायेन सैनिकबलामहायेन महात्मना गान्धिना बलाद् भारतात् परावर्तित, तत्सर्वं विद्योतते अहिंसाया एव प्रभावः ।

विश्वस्य विश्वस्येतिहासे नैतादृक् किमप्युदाहरणं वर्तते, यस्मिन् महतः साम्राज्यस्य पराजयोऽहिंसयैव विना शस्त्र-बल-साहाय्येन केनापि विहितः । कलिङ्गग्रामे जनग्रामे निहितं यदा दुर्दान्तस्य अशोकस्य हृदये कारुण्यं कल्लोलिनी-प्रवाहो भरितस्तदा तेन परम-कारुणिकस्य भगवतो बुद्धस्य अहिंसामयो धर्मोऽङ्गीकृतः । अनन्तरञ्च तेन स्थाने स्थाने बुद्धोपदेशाः पापाणेषु समुट्टङ्किताः । अवशिष्टञ्च सर्वमेव स्वजीवनं बौद्ध-धर्म-सेवायामेव समर्पितम् । अहिंसा-बलेनैव अद्यापि सम्राट् 'अशोकाः' सर्वेषामेव जनानां श्रद्धास्पदताम् आश्रयते । यदि वयं शान्तये चेतसा विचारयामस्तर्हि संसारंऽस्मिन् नास्ति हिंसासदृशं किमपि पापम् । स्वास्वाद-निमित्तं परान् शरीर-वियुक्तान् कुर्वतां राक्षसानाञ्च मध्येन किमप्यन्तरं प्रतिभाति । यथोक्तम् -

योऽस्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् ।

एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥

किन्तु कदापि केनापि कस्यापि वधः न करणीय एव इति प्रकारेण अहिंसायाः प्रर्थकरणं सर्वथा अनुचितमेव । यतो यदि सर्वथा हिंसाया अभाव एव भवेत्तर्हि सर्वैव राज्यव्यवस्था विच्छेदम् आप्नुयात् । अतएव दुष्टानां पापिनाम् अपराधिनाञ्च वधः करणीय एव । धर्मरक्षार्थं देशरक्षार्थञ्च कृता हिंसा हिंसा न भवति । तदर्थमेव शास्त्रेषु श्रूयत आततायिनां वधव्यवस्था, तत्र स्त्री-बालादेरपि विचारो न विहितः ।

अशोक-राज्यकाले अहिंसाया एष एव अर्थो विहितस्तत एव देशस्य सैन्यबलं सर्वथा शून्यतां गतम् । यवनैश्च सर्व-शस्य-सम्पन्ना वसुन्धरेयं समाक्रान्ता । भारतीयां रवस्था राज्ञश्च अकर्मण्यतां विलोक्य पुष्पमित्रेण पुनः सैन्यबलस्य महत्ता समुद्योपिता । ततश्च पुनः स्वातन्त्र्य-सुखम् अनुभूतवती इयं भारत-वसुधा । अतो नेष्कर्षोऽयं समायाति यत् स्वास्वादार्थं स्वोपभोगार्थं स्वव्यसन-पूरणार्थं च अपराधानां पशूनां जीवनां वा वधः सर्वथा विगर्हित एव । ए, एव अहिंसापदेन चिह्यते । अस्याः समाश्रयणेन समायाति जनः सर्व-जन-सभाजतामिति । अतः हलोकपरलोक-कल्याणकामिभिः जनैः सा सर्वथा समाश्रयणीयति ।

१३. सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति

इह मुख-दुःख-समवाये बहुविध-वैभव-विभूषितं मण्डपद्वन्द्वलं जगतीतलं दृश्यन्ते बहुविधाः मानवाः । तत्र कंचन वैभवः विभूषिताः सुखेप्सवः सुखैक-साधन-पराः वित्तार्जन-तत्पराः सन्ति सुबहुशो दिवानिशम् । अपरे च वित्ताभावाद् दीन-दीनाः, क्षीणा-क्षीणाः कृपण-कृपणाः, मलिन-मलिनाः, धनामादनाय चेतस्ततो भ्रमन्तः सीदन्तश्च दृश्यन्ते । “गुणाः पूजस्थानं गुणिषु न लिङ्गं न च बन्धः ।” इति यदुक्तं तद् व्यभिचारिं वचः । यतश्चाधुनिके युगे न गुणवतां क्वचिदादरः सम्मानञ्च दृश्यते, दृश्यते च सर्वत्र धनवतामेव समादरः सम्मानं पूजा च । किंच आधुनिके वैज्ञानिकयुगे सिध्यति च सर्वमपि कार्यं विज्ञानवलेन विज्ञानञ्च विपुल-वैभव-साधन-साध्यम् । एवं च दया-दान-दाक्षिण्यं-वैदुष्य-कै व्यादि-गुणा वित्तवत्सु एव दृश्यते । एतत्सर्वं विचार्यैव भट्टहरिणा प्रोक्तम् —

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः,

स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः ।

स एव वक्ता स च दर्शनीयः

सर्वे गुणा काञ्चनमाश्रयन्ति ॥

अत्र च काञ्चनशब्दो धनस्योपलक्षणमेव । अर्थो वित्तं काञ्चनञ्चेति धनार्थवाचिनः शब्दाः । एवं च सर्वेषां लोक-व्यवहाराणाम् आहारविहारादीनां शिक्षा-दीक्षादीनां च मूलसाधनं वित्तमेव । किं च महतोऽपि महीयसाम् लघोरपि लघीयसां कर्मणां सिद्धिः वित्तायतैव । सर्व उद्योगाः, सर्वाणि विकास-साधनानि, सर्वाणि निर्माणकार्याणि, सर्वे च वैज्ञानिका आविष्काराः वित्तसाध्या एव सन्ति । किं बहुना सर्वमपि समीहितं कार्यं च साधयितुं शक्यते वित्तेनेति ।

किञ्च धर्मार्थकामाख्येषु त्रिवर्गेषु वित्तस्यैव प्राधान्यं विद्यते । यतश्च अर्थादेव धर्मकामौ सिद्ध्यतः । अर्थाधीनान्येव सर्वाणि धर्म-साधनानि । यावन्ति च धर्मकार्याणि सन्ति तत्सर्वाणि धनेनैव सिद्ध्यन्ति । इष्टापूतानि दान-यज्ञादीनि वापी-कूप-तडागादिनिर्माणादीनि च कार्याणि, अतिथिसेवादयो मानवधर्माश्च धनेनैव पूर्यन्ते ।

वित्तात् कामसिद्धिश्च प्रत्यक्षैव, भोग-विलास-साधनानि शृङ्गारादिप्रसाधन-द्रव्याणि अन्यदुपभोग-योग्यानि पदार्थजातानि च वित्तनैव प्राप्यन्ते । निखिल-सांख्यकराणि सर्वानन्दमयानि दुःख-निवृत्ति-कराणि च साधनानि वित्ताधीनान्येव । चेतोहराः रतिरूपा अति सुन्दर्यो युक्तयो वामलोचनाश्च गुणहीनमपि कुरुमपि

वित्तवन्तं पुरुषमेव कामयन्ते । वित्तमेव मानवजीवनं मधुरयति रमयति रमयति
तरलयति च ।

नास्ति किमप्यासाध्यमर्थवताम् । वित्तवलेन ते दुष्कराण्यपि सुकराणि विधातुं
शक्नुवन्ति धर्मार्थकामानपि मेवितुमभिलषन्ति । वित्तवन्तां जनाः निर्बला अपि
भवन्ति, निष्कुलीना अपि कुलीनाः, कुरूपाः अपि सुरूपाः, आदर्शनीया अपि
दर्शनीया, निरलङ्कारा अपि सालङ्काराः, विगुणाः, अपि सगुणाः अपण्डिता अपि
पण्डिताः भवन्ति । गुणिनः कालविदो विद्वांसः कवयां वलिनः कुलीनाः निर्धनाश्च
धनाशया धनिमेव समाश्रयन्ति । किञ्च नीचकुलोद्भवानामपि वित्तवतां सर्वत्र समा-
सरः सनत्कारश्च भवति । तस्य सर्वे मित्राणि बान्धवाश्च जायन्ते । यथा चोक्तम्—
यस्यार्थस्तस्य मित्राणि यस्यार्थस्तस्य बान्धवाः ।

यस्यार्थः स पुमाल्लोके यस्यार्थः स च पण्डितः ॥

निर्धनता तु सर्वापदाम्पदम् । यतश्च ते दरिद्रचानल-पीडिताः दारिद्र्य-
जनन-प्रसिताः क्षुत्क्षामकण्ठाश्च इतस्ततो भ्रमन्तः क्रन्दन्तश्च दृश्यन्ते सुबहुशं
देवानिशम् । धनाभावाच्च ते नानाविधान् कष्टान् अनुभूयमानाः परेषाम् अवमानना-
पि तूष्णीं सहमानाः महता श्रमेण सतत्सेवारताः निकृष्टमपि कार्यं कुर्वन्तो-
ऽवलोक्यन्ते । गुण-गुण-गरिमालङ्कृता अपि सद्विद्याविभूषिता अपि सदाचार-निरता
अपि कुलीना अपि ते धनाभावाद् असम्मानिताः भवन्ति । किञ्चार्थवन्तोऽपि जनाः
इच्छादर्थविकलाः तामेव दुरवस्थां लभन्ते । यथा चोक्तं भर्तृहरिणा —

तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेवं नाम,

सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।

अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव,

ह्यन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥

एवं च लोके वेदे सर्वत्रैव दृश्यते वित्तस्य महत्त्वम् । वित्तवन्तां जना-
न्तापराधा अपि, विहितपापाचारा अपि, नित्यकार्यकार्यानुष्ठानपरा अपि स्वीयान-
राधान् पापाचाराश्च धनवलेन तिरोहितुं शक्नुवन्ति, श्वांश्च सदोपानपि निदोपान्
ख्यापयन्ति, अलोकानपि सत्यापयन्ते, यथा चोक्तं ईशावास्योपनिषदि —

‘हिरण्यमयेन पात्रेण सत्यस्य पिहितं मुखम् ।’

सुवर्णमयेन पात्रेण अर्थात् सुवर्णादिधनेन उत्कोचादिदानेन सत्यस्य मुखं
तिरोहितं भवति । एवं च सर्वत्रैव वित्तस्य महत्त्वं वर्णयता केनचिदुक्तम् —

टका धर्मः टका कर्म टका हि परमं तपः ।

यस्य गेहे टका नास्ति हा टका टकटकायते ॥

(२५)

१४. चरन् वै मधु विन्दति

अथवा

चरैवेति चरैवेति

इह परस्पर-वैचित्र्य-विशिष्टेन गुणत्रयेण विनिर्मिते भूतले परस्परविचित्र्य-स्वभाव मानवा दृग्गांचरताम् प्रयान्ति । तत्र केचन 'दैवाधीनं जगत्सर्वम्' 'भाग्यं फलति सर्वत्र' इत्यादीनि वाक्यानि प्रमाणयन्तः भाग्यमेव सर्वस्वं मन्यन्ते । अपरे च पुरुषार्थप्राप्त्यमेव समुपघोषयन्तः कर्तव्यनिष्ठां प्रतिष्ठापयन्तः 'दैवमविद्वांसः प्रमाणयन्ति' इति प्रमाणयन्तः पुरुषार्थमेव कर्मश्रेष्ठतां प्रतिपादयन्ति । उपनिषत्स्वपि 'चरैवेति चरैवेति' इति वाक्यम् अमुमेवार्थं ब्रूयति । अतएव मानजीवने साफल्यमवाप्तये सञ्चरणकीलस्य महन्महत्त्वं विद्योतते ।

सतत्-संस्मरण-शीले संसारे पुरुषार्थमाश्रित्य कर्तव्यमार्गे सञ्चरणमेव श्रेयस्करमिति मत्वा सततं कर्म कर्तव्यम् । संसारे त एव श्लाघनीयाः प्रशंसनीयाः सम्माननीयाश्च भवन्ति, ये सततमेव कर्मरताः सञ्चरणशीलाः, क्रियावन्तश्च दृश्यन्ते । यथा चोक्तमैतरेयब्राह्मणे -

चरन् व मधु विन्दति चरन् स्वादुमुदुम्बरम् ।

सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते चरन् ॥

मानवः चरन् (श्रमं कुर्वन् सन्) मधुरं मधुं प्राप्नोति, चरत्त्वेन स्वादु फलं लभते, सूर्यस्य श्रमं पश्य, यो चरन् कदापि न तन्द्रयते । एव यो मानवः पौरुषामालम्ब्य स्वजीवनभुत्थायितुं सततं प्रयतते स महतीं प्रतिष्ठां लभते । पौरुषं तु सततं जीवनमुपकुरुते । ईश्वरोऽपि मानवं पुरुषार्थपरमेव द्रष्टुमभिलषति । यदि कश्चित् कठोरं परिश्रमं विधाय दुष्करं तपः साधयितुमिच्छति, तस्मिन् प्रसीदति स ईश्वरः, तस्य दुष्कृतानि च विनाशं च तन्मनोरथान् प्रपूरयति । यथा चोक्तम् -

चरैवेति चरैवेति

एमनुश्रूयते किल "हरिश्चन्द्रो नाम ऐक्ष्वाको राजपुत्र आसीत् । तस्य कोऽपि पुत्र नासीत् । वरुणकृपया तस्य रोहितां नाम पुत्रोऽजनि । किन्तु वरुण न यजतिस्म सः । तदा ऐक्ष्वाकं हरिश्चन्द्रं वरुणो जग्राह । तस्य जलोदरो जातः तच्छ्रुत्वा तत्पुत्रो रोहितः अरण्याद् ग्राममागतः । तदा इन्द्रः तमेत्य प्रोवाच -

नानाश्रान्ताय श्रीरस्तीति रोहित सुश्रुमः ।

पापो नृषद्वारे जन इन्द्र इच्चरतः सखा ॥

‘योऽलसः नरः श्रमं न करोति स पापभाग् भवति, न कदापि स सफलतां प्राप्नोति । ‘चरैवेति चरैवेति’ इत्युपदिदेश तमिन्द्रः । एवं च इन्द्र मुहुर्मुहुः पर्येत्य तं मतनं सञ्चरणायैव समादिदेश । एवं चरन्नेव स सफलमनोरथोऽभवत् ।

‘यद्भावि तद्भविष्यति, नात्र किमपि साहाय्यमपेक्षते’ इत्यादि निश्चित्य कर्मन्यागपरान् जनान् ‘सदैवं विधेयं कर्म’ इति प्रेरणाप्रदं मदुपदेशं ‘चरैवेति, चरैवेति’ इति रूपेण प्रददाति भगवती श्रुतिः । भगवद्गीतापि कर्मण एवं सिद्धिप्रदतां प्रदर्श्य मततमेव कर्म कर्तव्यमिति समुदिशन्ती पुरुषार्थस्यैव प्राधान्यं प्रतिपादयति । पुरुषार्थस्यैव साहाय्येन परिश्रमं कुर्वन् जनः समाप्नोति महती सिद्धिम् । पुरुषार्थबलेनैव वसुधावासिभिः मानवैः क्रियते च शशिनः शिरसि संचारः । स्वपुरुषार्थस्यैव बलेनैव बुद्धिमन्दतादोषग्रस्तं पाणिनिना व्याकरणाद्धिता समवाप्ता । पौरुषसमापन्नो जनो सर्वाभीष्टाया श्रियो वासभूमिर् भवति । पुरुषार्थं विना भाग्येन किमपि न भवितुमर्हति, पुरुषार्थवादिनो वदन्ति यत्कार्यभीरूणाम् आलस्यग्रस्तानां भाग्यमिति । एव च पुरुषार्थबलेनैव दुःसाध्यानि कार्याण्यपि साधयितुं शक्नुवन्ति । एतदुद्दिश्यैवोक्तम् —

‘चरन् वै मधु विन्दति’

१५. अखण्डं भारतं राष्ट्रम्

सतत-परिवृत्ति-सारेऽसारे संसारेऽस्मिन् सर्वदैकरसं किमपि वस्तु न दृक्गोचरताम् एति । अनयैव दिशा देशोऽयं भारतवर्षाख्यः सम्प्रति खण्डितो दृश्यते । वैदेशिकैः शासकैः राजनीति-मात्र-लक्ष्यः पुरा ब्रह्मभूभागो भारतभुवः पृथक्कृतः । तदनन्तरं महति स्वातन्त्र्य-संग्रामे कूटनीति-निपुणैः गौराङ्गैः अस्मन्नेतारः तथा प्रतिबद्धा यथा विवशैरपि तैः “भारतः-पाकिस्तानम्” इति विधया भारतभूः खण्डिता ।

‘यस्या स्वातन्त्र्यार्थम् अनेके वीरा स्वर्ग-पथ-पान्था संजाता, यदर्थं वहवो ललना स्वपतीनां पुत्राणाञ्च बलिदानम् अकुर्वन्, यदर्थञ्च विविधा यातना देशभक्ता असहन्त, सैव पुराण-गौरव-मण्डिता मातृभूः पारतन्त्र्यशृङ्खलाया सहं स्वशरीरस्यापि भङ्गम् अवाप्तवतीति महती विडम्बना । देश-प्रेम-परायणैरपि मान्यैः नेतृभिः गौराङ्गनीति-जालाद् परस्पर-प्रीतिकरणाद् विवाद-नाशात् स्थायि-स्वातन्त्र्य-मोहाद् मोहम्मदीय-प्रणयाद् व देश-जन-भावना-विरुद्धाऽपि स देश-विभाजन-प्रस्तावः स्वीकृतः । यस्य रावी-तटिन्या पवित्रे तटेऽस्माभिः पूर्ण-स्वातन्त्र्य-

प्राप्ति-प्रतिज्ञा कृता, सैवनाटिनी भारत-गणराज्यं नास्तीति महदाश्चर्येण सह दुनोति चित्तम् ।

मौहम्मदा केवलमात्रं दम्यव इव लुण्ठनार्थं देशमिमं प्रविष्टाः, गौराङ्गाश्च व्यापारजालेन देशमिमं परतन्त्रता-पाशे बद्धुं समायाता । अतएव तेषां मनसि नासीद् अन्य देशस्य भक्तिः प्रेम स्नेहो वा । अतएव च हिमालयेन मंशोभितं सागरतरङ्गा-ध्रौतं गंगा-यमुना-नर्मदा-राजितं काशी-मथुरा मण्डितं धर्म-संस्कृति-सूत्र-दृढावद्धं सर्वदा सर्वथा च एकरूपता-भूषितं भारतं विलोकयितुं नाक्षमन्त ते । आसेतहिमालय-वासिनां हिन्दूनामेको वेदभगवान् एव परम-मान्यो ग्रन्थराजोऽस्ति । पृथक्-पृथक्-प्रान्तवर्तिषु, विविधावतारेषु, मान्याचार्येषु, सप्तपुरीषु, तीर्थेषु पवित्रतटिनीषु, महोत्सवेषु पर्वसु च समेषाम् एषां समाना भक्तिः भरति भारतभुव एकताभावनाम् ।

राजनय-नदीण्येन श्रीचाणक्येन अपि भारतभुवि तत्कालं प्रचरन्तीं गणतन्त्ररूपिणीं देश-विभाग-कारिणीं व्यवस्था समूलमेव उच्छिद्य वीरवीरं चन्द्रगुप्तं सम्राजं विधाय भारतोऽयम् इतस्ततो राजनैतिक-दृष्ट्या विशुद्धलिप्तो भूय एकतासूत्र वद्धः । तत आरभ्य अशोक-पर्यन्तोऽयं समयः 'स्वर्ण समय' इति शब्देन इतिहासपृष्ठेषु श्रूयमाणः तात्कालिकीं सर्वविधां सर्वातिशायिनीञ्च समुन्नतिं समुपदिशति । वर्तमानकालेऽपि लौहपुरुषापरपर्यायेण श्री वल्लभभाई-पटेल-महोदयेन विविध-राज-विभागेषु विभक्ता भारतभूः पुनः राज्यविलयं कृत्वा समुपबद्धा गणतन्त्रात्मके भारतराज्ये । एतत्पर्यालोचनेन इदमेव तथ्यं प्रतिभासते यद् यदि भारतस्य सर्वविधा समुन्नतिः समयेपेक्षिता तर्हि सा त्रेशस्यैकतां विना ऊपर-भू-वपिता वीज-पङ्क्तिरिव सर्वथा दुःशक्या ।

यद्यपि राजनैतिकदिशा राजनीति-व्यपदेशेन स्वार्थ-सिद्धि-कुशलैः नेतृभिः विभागोऽयं व्यधायि, तदपि, परस्पर-स्नेह-रसाकुलाया जनताया हृदयविभागो न केनापि कर्तुं पार्यते । अतएव च मध्ये मध्ये स्वदेशोयसमस्याभ्यो जनता-हृदयं पराङ्मुखीकर्तुं पाकिस्तान-संचालकैः भारतविरोधस्य विष-वमनं विधीयते । येनअम्लरसेनेव दुग्धं जनता-प्रेम-पीयूषं विभक्तं भवेत् । भारतेऽपि तेषां हितचिन्तकैरन्यैरपि स्वार्थ-सिद्धि-परायणैः जनैः साम्प्रदायिक-भावनाया उद्वेलनं तदर्थमेव क्रियते । परन्तु मध्ये मध्ये मतिमतां मतौ मतम् इदमेव मंतिष्ठते यद् यदि समृद्धिः समुपेक्षिता तर्हि भारतभुव एकीकरणं परमावश्यकम् ! न केवलं भारत-पाकिस्तानयोरेव, अपितु सर्वोपनिवेशानाम् अपि पुनरंकीकरणं करणीयमेव । न केवलं राजनैतिकदिशा, अपितु सर्वविधदिशा भारत-राज्यं नैव सम्पादनीया ।

अनेनैव विश्वगुरुः, विश्ववन्द्यः इत्यादिभिः उपाधिभिः विभूषिताऽयं भारतां भूयोऽपि भारतां भवति ।

पुनरपि देशाद् अस्मात् प्रसारितं ज्ञानलाके अपगतं तमसि जगदिदं स्वीयं मार्गं ममुपवर्तयन् शान्तिम् अनुभविष्यतीति । अत इदमेव वैमन्यरहितं लोकहितं शाम्भ्र-मम्मतं मतं मतौ भाति यद् भारतस्य अखण्डतैव सर्वविधया श्रयस्करी ।

१६. वसन्तवर्णनम्

(ऋतुनां कुसुमाकरः)

षड्धा विभक्तेन मासद्वयात्मकेन ऋतुचक्रेण वर्षात्मकं परिणामं कलयन् निखिल-लोक-कलनात्मको भगवान् कालः कीडति । नत्र सर्वेष्वेव ऋतुषु वसन्तस्यैव प्राधान्यं वर्तते । यतो नात्र ग्रीष्मवत्तपति धरणी, न वा वहति संतापं जनः, न च संसरति सोष्णताकः समीकरणः, न वात्र वर्षावद् भवति क्लिन्नं वसुधातलं मलिनं मलिलं दूषितं वायुमण्डलम् वा, न वा हेमन्तवत् शीतवाधया कम्पते जनहृदयं शीतेन अकाले म्रियन्ते वराका निर्धना जनाः पशवः पक्षिणो वा, सरोरुह-शून्याः नयन-विहीना इव गतश्रीकाः सरोवराः नात्र भवन्ति ।

किन्तु वसन्ते शीतस्य अपगमेन ग्रीष्मस्य अनागमेन च भवति लोकाह्लादो मनोरमः कालः, सरति शीतलः ससौरभः समीरणः, सन्ति नवपलांश-विभूषिताः मञ्जरी-पटवस्तरवः, नव-शस्य-शोभिता सप्रसून-पटला वसुन्धरा धरति नवकामिनी कमनीयां शोभाम् अमन्द-मरन्द-मेदुराणि अरविन्दानि निर्मलेषु नीरेषु विकसितानि प्रकटयन्त्येव कृतज्ञतां स्वाम् ऋतुपतिं प्रति । नवदल-सम्पत्ति-शालिनी पुष्प-पटलसौरभ-विकासिनी समृद्ध-शस्य-मपत्-काशिनी जन-मनो-मोद-कारिणी लोक-लोचन-विलासिनी सर्वसुषमाधारिणी धरिणः ग्वलीला-विलासैः समभिनन्दतीव ऋतु-चक्रचूडामणिं वसन्तम् ।

दुर्दान्तस्य क्रूर-स्वान्तस्य नृपतर्विनाशे मृदुलचित्तं परोपकृति-वित-रित-वित्तं प्रजापालं नवभूपालमिव वने सरोवरे क्षेत्रे विकसन्तं वसन्ते वदन्ते वसुधा । सर्वविध-मुलक्षणः नाशित-क्लेश-कणो मोदित-जन-गणः सुरभीकृतान्नवणः शामितहेमन्त-रणः कला-कलाप-दक्षिणो मरुन् मन्दिरे मन्दिरे मोदयति मदनमहीपतिम् । वशीकृत-निखिल-जन-स्वान्ते सामन्ते सन्ते समायातं शशिशेखरेण भस्मीकृताऽप्यनङ्गः पुनः प्रकटयति स्वीयं साम्राज्यम् ।

सर्वत्र विमृतं वसन्तस्य मधुरिमानं समभिलक्ष्य मादकतां च विनिभाल्य

साहित्ये प्रथितमस्य मधुरिति भव्यम् अन्वयान्तरम् । भगवता गोविन्देनापि “ऋतूनां
कुसुमाकरः” इति प्रदर्शितमेव वसन्तस्य ग्वरूपरूपता । वांमन्तीयं सुपमा वैयाकरण-
मूर्धन्येन साहित्य-शास्त्र-विशारदेन श्रीभट्टिमहाकविना अपि समुपवर्णिता —

न तज्जलं यत्र सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।

न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो न गुञ्जितं तत्र जहार यन्मनः ॥

एवं मनोरमे समयं यदा यमिनामपि चेतांवृत्तिः धृत-काम-वृत्तिर्जायते, तदा का
कथा सांसारिकाणां जनानामिति । वसन्ते वकुल-सहकर-सौरभस्य कोकिल-
कूजितस्य च वर्तते विशिष्टं स्थानम् ।

अस्मिन्काले मानिनीनां मान-मत्त-मतङ्गस्य विनाशः किंशुक-प्रसून-वक्र-खर
नख-धारिणा कोकिल-रुताख्य-सिंह-नाद-कारिणा वसन्त-पञ्चाननेन जन-मानस-
त्रिपिनविहारिणा सत्वरमेव विधीयते । मानापगमे प्रिया-प्रियतमयोः विलास-विभ्रम-
व्यापारस्य निर्वाधे प्रसारे परमाह्लाद प्राप्तिमपि नैसर्गिकीं समधिगम्य च केवलं
मानवा एव, किन्तु तिर्यज्योऽपि ब्रह्मास्वादसहोदरस्य रमाधिपतेः शृङ्गारस्य शासने
संस्थिता अनुभविता परमानन्दापीयूष-पयोधि तरङ्गेषु प्लावनम् । एषा रसमयी
परिस्थितिरेव वसन्तनिमित्तजा प्रदर्शिता कविकुलगुरुणा-शारदा-हासेन श्रीकालि-
दासेन कुमारसम्भवे —

“मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।

शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥”

श्रीमहाकविमाधेनापि धेमकालंकारशोभिनी स्वीयकविताकामिनी वसन्तवर्णन-
विहारिणी विहिता —

“पलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरांगतपंकजम् ।

मदुलतान्तलतान्नमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥”

मन्दं मन्दं प्रवहन्तं सौरभसम्पत्तिं दधन्तं दक्षिणं गन्धवहं, अमरन्द-
मरन्दशोभितान् सहकार-वितपान्, श्रवणसुखदं कोकिलस्वरं, दिशि दिशि प्रसरन्तं
सुमनसमूहसुगन्धं, पुराणं मधु इति पञ्चसंख्याकान् मायकान् विधाय
सकललोकाभिरामः जनमनोवशीकरणकामः कायोऽपि युगपदेव समस्तामेव
अनावलिं विजयते ।

अस्यविविधाभिः विशेषिताभिः विशेषितां स्वां कविताकामिनी कलयित्वा
कविभिः वसन्तवर्णनेन संशोभितं सर्वभाषासाहित्यमिति वसन्तस्य सुषमां वर्णयन्
महाकविकालिदाः कथयति —

द्रुमाः सपुष्पाः सलिलं सपदमं स्त्रियः सकामाः पवनः सुगन्धिः ।
सुखाः प्रदोषा दिवसश्च रात्रिः सर्वं प्रियं चारुतरे वसन्तरे ॥

१७. विजयादशमी

अनेकदुराशाभयमृगमारीचिकापूर्णायां विपत्तिङ्गंशावत्पूरितायां जीवनयात्रायां
उत्तमानवां यां परमानन्द-मन्दाकिनी समासाद्या क्लेशस्य लेशमपि विस्मृतिगतं
तस्य हर्ष-प्रकर्षमनुभवित, सैव कालकला 'उत्सव' इति व्यपदेशं भजते ।
क्लेऽपि संसारे सर्वेष्वपि देशेषु विविधा उत्सवाः प्रचलन्ति । एतामेव परिपाटीम्
मृत्युं भारतवर्षे विविधा उत्सवा भवन्ति । तेषु एष विजयादशमी महोत्सवः
व्रतमो विद्यते ।

आश्विनस्य शुक्लपक्षे दशमी विजयादशमीति भण्यते । धर्मप्राणत्वाद्
तस्य अत्रत्यं सर्वमेव जीवनं धार्मिकतासुधया अनुप्राणितमेव । अतएव
यादशम्या अपि विद्यत एव धार्मिकं महत्त्वम् । भारतीयपरम्परानुसारं श्रूयते
स्यामेव दशम्यां भगवता रामचन्द्रेण रावणविनाशार्थं वानरसैन्येन सह प्रस्थानं
म् । यथोक्तम् -

“अथ विजयदशम्यामाश्विने शुक्लपक्षे
दशमुखनिधनाय प्रस्थितो रामचन्द्रः ।”

एतामेव परिपाटीं निर्वहयन्तो महाराजः सीमोल्लङ्घनं कुर्वन्ति, राजचिह्नान्
यन्ति पुनरेव समागतमिव स्वगौरवं प्रदर्शयन्ति । भारतस्य नगरे-नगरे ग्रामे ग्रामे
लीलायाः प्रदर्शने अस्मिन्नेव दिवसे अहंकारस्य अभिमानस्य अधर्मस्य दुर्वृत्तस्य
क्रीभूतो रावणोऽग्निसाद् विधीयते ।

प्रसंगेऽस्मिन्नेव बहुदिवसं प्रचालिता रामलीला पुनः समागतं श्रीरामभद्रमिव
यन्ती, तत्सदाचारं शिक्षयन्ती, लोकमनांसि रञ्जयन्ती बालवृद्ध - वनितानां
रञ्जनं कुर्वन्ती, हर्षप्रकर्षं विदधन्ती, सन्मार्गे जनान् प्रेरयन्ती सर्वत्र दृश्यते ।
अस्मिन् काले सर्वेषु कार्यालयेषु महाविद्यालयेषु सर्वविधसंस्थानेषु च
कालीनोऽवकाशो भवति । यस्मिन् दूरात् समागत्य जना बान्धवभ्यो मिलन्ति ।
शरत्काले भगवत्या महापूजा भवतीति नियममनुसृत्य समस्तेऽपि भारते
निष्ठा आस्तिका जना नवरात्रमहोत्सवे भगवत्याः समर्चनं कुर्वन्ति । अपि च
ग्रान्तेऽस्या महत्त्वम् अन्यविधम् एव विद्यते । बंगभूमिः प्रायो विद्यते भगवत्या
शशक्तेः समाराधने संलग्ना । अतएव अयं महोत्सवो दुर्गापूजारूपेण प्रचलितः ।

वंगदेशे च अष्टम्यां सरस्वती-महालक्ष्मीशोभिताया दुर्गादेव्या प्रतिमाः समर्च्यन्ते गुरु-
गृहे । अनन्तरञ्च दशम्यां महता समुत्सवेन विसर्जनं विधीयते । अतएव विविध्वर्त-
महोत्सवा अस्यां वेलायां क्रियन्ते । व्यापारिचर्गा विविधविक्रयवस्तुनि पूर्वमेव
संचिन्वन्ति, महोत्सवं वा अस्मिन् तद्विक्रयेण महतीं समृद्धिं कुर्वन्ति । आपणात्
विक्रयवस्तुभिः पुरतानि दृश्यन्ते । बालकाः क्रीडनकानि मिष्टान्नानि वगनानि ।
समासाद्य आनन्दसमुद्रेनिमग्ना इतस्ततो मांदेन समुच्छलन्तो दृश्यन्ते ।

एतदपि श्रूयते यद्रावणेन मह प्रवृत्ते महासंग्रामे यदा श्रीरामचन्द्रेण
विजयावाप्तिः न लब्धा । तदा शक्तिसंचयार्थं तेन नवरात्रेऽस्मिन् नमाराधितय
भगवती दुर्गा । ततो रामचन्द्रभक्तिभावनया प्रसन्नया तया यो वरः प्रदत्तः तद्वलेन
रावणस्य समूलं विनाशो व्यधायि तेन । अतएव सर्वेरेव संपूज्यते दिवसेऽस्मिन्
भगवती श्रीअपराजिता । यस्याः पूजनेन मानवस्य कुत्रापि पराजयो न भवति एव
सर्वत्र सर्वदा च विजयस्य प्राप्त्या मानवः प्रसन्नतामेव अनुभवति ।

राजस्थानभूमिः विद्यते राज्ञां भूमिः । अत्रत्यान् वीरशिरोमणीन् कोनवेत्ति तैः
ते तु शक्तेरेव समाराधकाः । अतोऽत्र वीरतामयोऽयं महोत्सवो विशेषतया
प्रचलति । स्वाभाविकशोभासम्पन्ने पर्वतप्रान्ते तु कुल्लूघाटी स्थाने महोत्सवस्य
परिपाटी सर्वथा विलक्षणैव । अत्र विविधवेपविन्यासपूर्णाः स्वभावसरलाव-
पर्वतवासिनी नार्यः लोकगीतिका उच्चारयन्त्यः नृत्यं विदधन्ति । अस्य दर्शनादि
अनेके जना दूरादपि समायान्ति । एवविधैः प्रकारैः पर्वण्यस्मिन् सर्वत्रैव भारताः
महोत्सवोऽयं प्रचलति ।

एवमस्य महोत्सवस्य अन्येषामपि महोत्सवानां मानवजीवने महती वर्तमान-
आवश्यकता । यतो एषु महोत्सवेषु मानवहृदयं विश्रान्तिम् अनुभूय पुनः शक्तेयां
समर्जनं विदधाति । यथा प्रचलितं यन्त्रं किञ्चित्कालं विश्रामं प्राप्यः तैलदिना पुनः
प्रचलति निवाधम् । तथैव सततं प्रचलन् मानवजीवन-मपि स्वशक्तेः समर्जनाय
विश्रान्तिलाभाय अपेक्षत एव महोत्सवान् । अस्माकं जीवन-ऽतएव विद्यते
महोत्सवानां मङ्गीयं महत्त्वम् । अतएव महोत्सवमालायं विजयादशमीमहोत्सवस्य
महत्त्वं श्रेष्ठं ज्येष्ठं परमश्रेष्ठं च वर्तते इति ।

१८. दीपावली

सर्वेष्वेव देशेषु सर्वासु जातिषु सर्वेषु धर्मेषु सर्वेषु सम्प्रदायेषु समये समये
उत्सवानाम् आयोजनं भवति । महोत्सवानां परिपाटी सृष्टेरारम्भव एव दृश्यते ।

गुरुकमाहित्यंऽपि विविधानाम् उत्सवानां वर्णनं दृक्गोचरतां प्रयाति । पुराणपटले विध्वर्ततेऽनङ्केषां महोत्सवानां सर्वथा अनवद्यं ह्यद्य वर्णनम् । संस्कृतमाहित्यं प्रायः सर्वमप्येव हाटकेषु महोत्सवानां वर्णनं दृश्यते । मानवानां स्वभावत एव गौत्सवप्रियतां समवलोक्य सुरभारतीविलासेन श्रीकालिदासेन प्रोक्तमेव यत् -

“उत्सवप्रिया मानवाः ।”

भारतीयेषु महोत्सवेषु दीपमालिकायाः स्थानं श्रेष्ठं वर्तते । प्रायः सर्वे न्द्रेषांमवा कमपि धर्मनिर्दिष्टं महत्त्वमेव अभिलक्ष्य प्रवर्तिताः सन्ति । दीपमालिका-धेतुं एवमनुश्रूयते यद् यदा रघुकुलमणिना भगवता रामचन्द्रेण रावणं समरे नेनैवाय पुनः प्रवेशेन पाविता स्वीया अयोध्यापुरी, तदा तदागमनप्रसन्नैः स्मिन्धावासिभिः सर्वाण्येव स्वकीयानि गृहाणि मालिकाभिः समुद्भासितानि । ते रम्य अद्यावधि परम्परेयं भारतवासिभिः दीपमालिकारूपेण निर्वाधं परिपाल्यते । एतद्विषयेऽपरेयं किम्बदन्ती श्रूयते यत्परस्परं सहयोगं समालम्ब्य समुद्रमथने ते तैः सुरासुरैः अस्मिन्नेव दिवसे भगवती महालक्ष्मीः सागरमध्यान् निःसरन्ती तयल्लोकिता । वस्तुतोऽस्या एव किम्बदन्त्या प्रामाणिकता प्रतीयते यतः कार्तिक-वस्त्रपक्षे त्रयोदश्यां धन्वन्तरेश्चतुर्दश्यां सुरभेः समुत्पत्तिः वर्णिता । तदनन्तरम् लावस्यायां भगवत्या महालक्ष्म्या आविर्भावो वर्ण्यते । अतएव दीपावलीमहोत्सवः नाद्यदिवसात्मको भवति । सर्वप्रथमं त्रयोदश्यां धन्वन्तरि-जन्मोत्सवो भवति । अस्याः त्रयोदश्यां अपरं नाम धन्वन्तरित्रयोदतीति प्रसिद्धं वर्तते । आयुर्वेद-प्रवर्तकस्य भगवतो विष्णोरवतारस्य जन्मदिवसेऽस्मिन् जनाः सर्वे स्वस्वास्थ्य-तलनया सायंकाले तद्हस्तस्यसुधाकुम्भप्रतीकतया नवीनपात्राणि क्रीत्वा प्रदोष-क्तेयां धन्वन्तरेः पूजनं विदधन्ति, कुर्वन्ति च निम्नांकितरीत्या, प्रार्थनाम् -

आविर्भव कलशं दधदर्णवाद्यः

पीयूषपूर्णममरत्वकृते सुराणाम् ।

रुग्जालजीर्णजनताजनितप्रशंसो

धन्वन्तरिः सः भगवान् भविकाय भूयात् ॥

अथ चतुर्दशीयं रूपचतुर्दशीत धर्मशास्त्रे निर्दिष्टा । अस्यां प्रातरेव तारिकाणां गामु नाः स्नानं सोद्वर्तनं कुर्वन्ति । सायंकाले यमराजस्य प्रीत्यर्थं कपी नेवारणार्थं च दीपनाय विधानमपि विद्यते । कार्तिककृष्णामावस्था नयोवली । अस्यां सर्वजना यथाविभवं भगवतीं महालक्ष्मीं पूजयितुं तत्कृपाकांक्षया दिग्मर्जनं विदधन्ति । प्रदोषकाले च श्रीगणेशेन सह श्रीमहालक्ष्म्या समर्चनं

(३३)

कुवेरादिपूजन पुरस्मरं सोल्लामं कुर्वन्ति । तदनन्तरं सर्वे जना स्वस्थगृहाणि दी-
संलंकृतानि विधाय लक्ष्मीसमाराधने तत्परा भवन्ति ।

दीपानां मालया समुद्भासितानि गृहाणि समवलोक्य तारकितं गगनमण्ड-
प्रेम्णा समागतमिव धरणीतले दृश्यन्ते । प्रमुदिता बालका नवानि नवानि वस्त्रा-
धृत्वा विविधानि क्रीडनकानि संचालयन्ति । विविधवर्णमयान् प्रकाशान् कुर्वन्-
नभोमण्डले वह्निमयान् शरान् समुत्क्षिपन्तः मूर्तिमयी प्रसन्नतां समुद्ब्रह्म-
शर्करामयैः क्रीडनकैः सह लाजादिद्रव्यं भक्षयन्तो बालकाः कस्य नाम पापाणहृदया-
स्यान्तम् आनन्दसमुद्रे मग्नं न कुर्वन्ति । विविधैः वस्तुभिः प्रपूरिता हठ्टा बलादे-
दर्शकचेतांसि भोदयन्ति ।

अनन्तरं प्रतिपति प्रातः गोक्रीडां सायंकाले च महाराजस्य बलेः पू-
सम्पादयन्ति धर्मनिष्ठा आस्तिकाः श्रद्धान्विता जनाः । मध्याह्ने भगवतो गोवर्धन-
पूजनम् अन्नकूटमहोत्सवं च भवति । षट्पञ्चाशत्प्रकारकाणि व्यंजना-
लेह्यचाप्यपेयादि संयुक्तानि विविधानि खाद्यानि च भगवतो गोवर्धनरूपि-
मुकुन्दस्य कृते निवेदितानि कुर्वन्ति ।

तदनन्तरं समागता द्वितीया यमद्वितीयेति नाम्ना प्रसिद्धा वर्तते । पुरा अस-
द्वितीयायां भगिनवीवस्तलेन सूर्यसूनुना श्रीयमराजेन स्वानुजायाः श्रीयमुनाया-
भाजनं कृतम् । यमाद् वरं वृतवती यद् 'ये जना द्वितीयायामस्यां मथुरापु-
श्रीविश्रान्तक्षेत्रे स्नानं कुर्युस्त न भवलोकं गच्छेयुः ।' अतएव धर्मनिष्ठा जना प्रा-
सर्वेभ्य एव देशस्य भागेभ्यः समागत्य मथुरायां श्रीविश्रान्तक्षेत्रे सश्रद्धम् अवगार्हा-
तरणि-तनयायाम् । अन्यत्रापि सर्वत्र भ्रातरो भगिनीगृहेषु भुङ्क्त्वा ताभ्यो यथाशक्ति-
द्रव्यं ददन्ति ।

एवं पञ्चदिवसात्मके महोत्सवे दीपावलीमहोत्सवं एव जीवानुभूतो भासते
एवं धार्मिकदृष्ट्या स्वास्थ्यदृष्ट्या चास्य महोत्सवस्य महिमा सर्वश्रेष्ठ एव वर्तते
अस्मिन् महोत्सवे महालक्ष्म्या प्राधान्याद् द्रव्यस्त प्राधान्यं प्रथयन्तो जनाः प्रमुदि-
दृश्यन्ते ।

१९. वाक्यं रसात्मकं काव्यम्

इह असारे खलु संसारे दुःखमहोदधौ निमग्ना अहर्निशम् असह्यदुः-
समुद्विग्ना अनल्प-प्रयासैः तत्प्रतीकारोपायं कुर्वाणाः बहवो मानवाः दृष्टिगोचरता-
आयान्ति । कथं तेषां दुःखनिवृत्तिः स्यादिति विचार्य महीयांसः कव-

लोकोत्तरानन्दसन्दोह जनकतया चतुर्वर्ग फलप्राप्त्युपायभूतां काव्यात्मिकां मारस्वती
सृष्टिं व्यरीरचन् । प्रभुसम्मितवेदादिशास्त्रेभ्यः मुहूर्त्तसम्मितपुराणेतिहासेभ्यश्च
विलक्षणा नवरसोपेता हृद्या कान्तासम्मितेयं सुकविकविता रूपिणी कविसृष्टिः
कामिनीव सहृदयहृदयं प्रविश्य आनन्दयति रसयति सुखयति मोहयति च तेषां
मनासि । अतएवोक्तम् -

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।

काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥

किन्नाम तावत्काव्यमिति “लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म काव्यम्”
इत्युक्तम् । तत्र भवति जिज्ञासा किमिदं काव्यत्वं शब्दपर्याप्तम् अर्थ पर्याप्तं तदुभय-
पर्याप्तं वेति । तत्रार्थस्य काव्यत्वे तु वर्णनात्मकत्वादर्थः काव्यं भवितुं नार्हति । न
ह्यर्थः कवेः कर्म, न केनापि कविता कोऽप्यर्थः, समुत्पाद्यतेऽतः शब्दनिष्ठैव
कविकर्मता वाच्या । अतएवाग्निपुराणे - ‘संक्षेपाद्वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली
काव्यम्’ इति काव्यलक्षणं प्रतिपादितम् । ‘पदावली’ चात्र शब्दसमुहात्मिकैवेति ।
दण्डिनापि इदमेव काव्यलक्षणं स्वीकृतम् । अतएव शब्दनिष्ठताकाव्यवादी
माहित्यदर्पणकारो विश्वनाथोऽपि ध्वनिकारादिभिः निर्धारिते वस्त्वलंकारसरूपे
त्रिविधे ध्वनौ काव्यात्मतत्त्वे रसध्वनिमेव काव्यात्मत्वेन स्वीकृत्य “वाक्यं रसात्मकं
काव्यम्” इति काव्यलक्षणम् अंगीकरोति ।

इत पूर्वमपि अग्निपुराणकारेण अपरैश्चापि विद्वद्भिः काव्ये रसस्यात्मता
प्रतिपादिता । अग्निपुराणकारेण “वाग्वैदध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम्”
इति । आचार्यभरतेन च - “तत्र रसानेवादावभिव्याख्यास्यामः”, “नहि रसादृते
कश्चिदर्थः प्रवर्तते” इति वदता काव्ये रसस्य प्राधान्यं काव्यात्मजीवितत्वं च
स्वीकृतम् । तत्र भगवता शौद्धोदनिनाऽपि काव्यस्वरूपं निरूपयता “काव्य
रसादिमद्वाक्यम्” इत्यादिना काव्ये रसस्य प्राधान्यं प्रतिपादितम् । अतएव
तेषामनुशीलनं विधाय आचार्यविश्वनाथेनापि “वाक्यं रसात्मकं काव्यम्” इति
स्वकीयं काव्यलक्षणं निर्धारितम् ।

यदि च रसात्मकं वाक्यमेव काव्यं तर्हि कोऽसौ रसः ? इति जिज्ञासायां
छान्दोग्योपनिषदि - “रसो वै सः, रसं द्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति” इत्यादिना
ब्रह्मानन्दस्य रसतया सच्चिदानन्दस्वरूपस्य ब्रह्मणः विवर्तमिदं जगदिति कृत्वा
तदुद्बोधनार्थं स्रष्टावेः प्रवृत्तिर्भवति । आचार्यभरतेनापि “रस्यते आस्वाद्यते इति
रसः” इति स्वीकृत्य य आस्वादनीयं वाक्यमेव वाक्यं स्वीक्रियते । एव च रसान्वितं
वा वाक्यं काव्यात् फलितम् ।

(३५)

ननु रसशब्देन आयुर्वेदशास्त्रेषु उपवर्णितानां मधुराम्ललवण कटुकप्राय-
तिक्तादिरसानां पारदादिरमानाञ्च ब्रह्मणात्किमेतदार्युर्वेदाक्तं मधुरादिरसप्रति-
पादनपरं पारदादि रस प्रतिपादनपरं वा वाक्यमपि काव्यं स्यादित्याशङ्क्य रसात्मकं
वाक्यमिति शब्देन रसभाव रसाभास भावाभास भावोदय भावशान्तिभाव सन्धिभा-
वशवलतादीनामेव ग्रहणं भवतीति प्रतिपादितं काव्यशास्त्रे -

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमोदयौ ।

सन्धिः शवलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसाः ॥

एवं च येन काव्येन सहृदयाः जना विस्मृत्यात्मनो दुःखततीन् परमानन्द-
मनुभवन्ति, येन च काव्येन ब्रह्मानन्दसहोदरस्य रसम्याभिः क्लिप्तं भवति, येन च
सच्चिदानन्दस्वरूपस्य परमानन्दस्याविर्भावो भवति, येन च ब्रह्मास्वादमास्वादयन्त
इव अलौकिकाह्लादम् अनुभवन्ति सहृदयाः, तदैव रसात्मकं काव्यं भवतीति
निश्चयप्रचम् । उक्तं च यथा -

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-

निन्द्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।

विस्त्रब्धं परिचम्य जातपुलाकामलोक्य गण्डस्थलीं

लज्जानभ्रमुखी प्रियेण हसता वाला चिरं चुम्बिता ॥

इत्यस्मिन् उदाहरणे नवोढानायिकायाः संभोगशृंगारस्य वर्णनात् काव्यत्वमिति
प्रतिपादितं तत्रैव साहित्यदर्पणे श्रीविश्वनाथेन । अतएव रसात्मकं वाक्यमेव काव्यं
स्यादियेव वक्तुमुचितं प्रतीयते ।

२०. रसनिष्पत्तिः

काव्यशास्त्रस्येतिहासे काव्यस्य जीवातुभूतं तत्त्वं रस एवेति प्रतिपादितम् ।
“रसो वै सः” इति वेदवाक्येन आनन्दरूपस्य परब्रह्मणो रसाभिन्नता प्रतिपादिता ।
अतएव ब्रह्मास्वादसहोदरो वेद्यान्तस्पर्शशून्यो रसास्वादः सर्वेषामेव सहृदयानां
परमाभीष्टः प्रतिभाति । आचार्य भरतेनापि ‘रस्यते आस्वाद्यत इति रसः स्वीकुर्वता
आस्वाद एव रसपदवाच्यतां भजते इति प्रतिपादितम् । तन्मते विभवादिभिः
संयोगात् स्थायिभाव एव आस्वाद्यो भवतीत्युक्तम् । स्वीयं नाट्यशास्त्रे तेन
रससूत्रमित्थं मुक्तम् -

विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः ।

आचार्यभरतेन रसनिष्पत्तेर्व्याख्यां कुर्वता प्रतिपादितम् - “यथा नानाव्यञ्ज-

नौपधिद्वयसंयोगाद् रमनिष्पत्तिः, तथैव नानाभावापगमाद् रमनिष्पत्तिः । यथा हि गुडादिभिर्द्रव्यैः व्यञ्जनौपधिभिश्च पट्टरसा निवर्त्यन्ते, एवं नानाभावापहिता अपि स्थायिनो भावा रमत्वमाप्नुवन्ति ।" रससूत्रस्थसंयोगशब्दस्य व्याख्या कुर्वता तेनांक्तम् - "यथा हि सहृदया मानवाः नानाविधैर्व्यञ्जनैः सुमङ्कृतमत्र भुञ्जानां रमाग्वादयन्ति तथैव नानाभावाभिनयैर्व्यञ्जितान् स्थायिभावान् (रसान्) आग्वादयन्ति प्रेक्षकाः ।" भरतसूत्रस्य व्याख्याकारेषु भट्टलोल्लट श्रीशंकुक भट्टनायक श्रीमदभिनवगुप्त महोदयानां नामानि यादरं संस्मर्यते । तेषु भट्टलोल्लट श्रीशंकुकभट्टनायकादीनां ग्रन्था न समुपलभ्यन्ते । अभिनवगुप्तेन स्वीयाभिनवभारत्यां रसनिष्पत्तिमन्त्रिणां तेषां मतानि किञ्चिदुद्धृत्य तेषां खण्डनं स्वमतस्थापनं च कृतमिति ।

भट्टलोल्लटस्य मतमस्तिविभावादिभिः स्थायिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिर्भवति । तन्मते ललनादिभिरालम्बनाविभावैः रत्यादिभावो जनितः उद्यानादिभिरुद्दीपन-विभावैरुद्दीपितः कटाक्षभुजाक्षेपादिभिरनुभावैः प्रतीतियोग्यः कृतः निर्वेदादिभिर्व्यभिचारिभिरुपचितो रसो मुख्यरूपेण अनुकार्यमधितिष्ठति, अनुकारित्वात् स नटं प्रतीयते । एवञ्चात्र विभावादीनां स्थायिभावेन सह उत्पाद्योत्पादकभावो गम्य-गम्यकभावः पोष्य-पोषकभावश्च गम्यन्धो भवति । मीमांसकमतानुयायी आचार्योऽमुत्पत्तिवादी ।

न्यायशास्त्रानुयायिनामनुमितिवादिनां श्रीशंकुकमहोदयानां मते रसोऽनुमेयोऽस्ति, रत्यादिकः स्थायीभावो राममधितिष्ठति, विभावादिभिरनुमीयमानः स स्थायीभावो रस उच्यते । श्रीशंकुको रसमनुकार्यनिष्ठं न मन्यते, तन्मते न सामाजिको रसस्य स्थितिं नटोऽनुमीयते, वागनावशीभूतत्वाच्च सामाजिक एव तमनुमीयमानं रसमाश्वदते । तन्मते विभावादीनां स्थायिभावेन सह अनुमाप्य-अनुमापकभावसम्बन्धो भवति ।

सांख्याचार्यभट्टनायकमते विभावादिभिः संयोगात् भोग्यभोजक भाव-सम्बन्धात् रसस्य निष्पत्तिः भुक्तिर्भवति । तेन अभिधाभावना भोगीकरणं वेति त्रयः शब्दाव्यापाराः स्वीकृताः । एतदेवाभिनवगुप्तेनेत्थं प्रतिपादितम्यद् अभिधायकत्वं वाच्याविषयं भावकत्वं रसविषयं भोजकत्वं सहृदयविषयमिति त्रयोऽशंभूताः व्यापाराः, तन्मते रसो नानुकार्यमधितिष्ठति, नानुकर्त्तरि प्रतीयते, किन्तु सामाजिकेनानुभूयते । विभावादिसाधारणीकरणात्मना अभिधाता भावनानाम्ना अद्वितीयेन भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानो (साधारणीकृतः) रत्यादिस्थायीभावो

(३७)

भोजकत्वव्यापारेण परब्रह्मास्वादसविधेन भोगेन भुज्यते । एवं च भट्टनायकमते रसः सामाजिकानुभूतिविषयः ।

अभिनवगुप्तसिद्धान्तोऽभिव्यक्तिवादनाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति । तन्मते विभावादिभिः साधारणीकृतो रष्यादिकः स्थायीभावो व्यङ्ग्यः व्यञ्जकभाव-सम्बन्धात् शृंगारादिरसरूपेणाभिव्यज्यते । तन्मते विभावादयो व्यञ्जकाः स्थायी-भावश्च व्यंग्यः, स एव चर्व्यमाणो रसः । चर्वणमास्वादनमेव व्यञ्जनव्यापारो-ऽस्ति । अभिनवगुप्तस्तु भट्टनायकस्य भावकर्त्तृ भोजकत्वञ्चेति व्यापारद्वयं नाभिमन्यते । तन्मतानुसारेण व्यापारद्वयमिदं व्यञ्जनात्मकध्वननव्यापारस्य परिणाम एव सिध्यति । अतः विभावादिजीविता वधिः सहृदयहृदयस्थितः चर्व्यमाणो रसः सामाजिकानामास्वाद्यतां याति । एवं चालौकिकचमत्कारात्मा रसास्वादो लौकिकसंवेदनविलक्षण एवेति ।

एवंभूतस्य रसस्यास्वादयिता कः ? कथमास्वाद्यते रसः ? आस्वादनं हि रसनेन्द्रियजन्यं ज्ञानम्, किन्तु शृंगारादिरसस्यास्वादनं रसनेन्द्रियैरसम्भवोऽस्ति । अत्रोच्यते यथा हि व्यञ्जनसंस्कृतेऽन्ने आस्वाद्यता, एकाग्रमनसि भोक्तरी च आस्वादयितृत्वमस्ति, तथैव स्थायिशब्देव्यपदेश्ये रसे आस्वाद्यता, एकाग्रमनसि सामाजिके च आस्वादयितृता अस्ति । अत्र भट्टलोल्लटो ब्रूते — यन्मुख्यतो नायक एव रसस्वादायिता, तद्वपानुसन्धानबलाद् नटोऽपि रसस्यास्वादको भवति । भट्टनायकस्तु तन्मतं न सहते । साहित्यदर्पणकारस्य विश्वनाथस्य कथनमस्ति — यन्नटः कस्यापि रसस्यास्वादनं न करोति । सामाजिक एव रसानास्वादते । शिक्षाभ्यासादिवलात् रामादेः स्वरूपतां दर्शयन्नर्तकः कथं रसस्यास्वादयितेत्यभि-प्रेत्याह —

शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः स्वरूपताम् ।

दर्शयन्नर्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् ॥

एवं च विभावादिभ्यो रसनिष्पत्तिर्भवति न तु रसेभ्यो भावा निष्पद्यन्ते । यतश्च नानाभिनयैः हृदयगतान् रसान् भावयन्ति, तस्माद्भावा उच्यन्ते । अत एव विभवादिभावेभ्यो रसानिष्पत्तिर्भवतीत्युच्यते ।

२९. गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति

कल्पनाकौशलेन लोकोत्तरवर्णनपरं “रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न रावणादिवत्” इयं सन्मार्गोपदेशप्रवणं कान्तावत् सरसतया सदुपदेशपरायणं काव्यं कलयन् विद्वान्

(३८)

कविपदभाग् भवति । तस्य कवितुहिनाद्रेः निःसृता दृश्यश्चक्षुरूपेण द्विविधा काव्यजाह्नवी शैलीभेदेन गद्यं पद्यं तदुभयमंमिश्रण रूपां चम्पूमिति मार्गत्रयं प्रपद्य रसानन्दे निमज्जयति महदयं हृदयं वलादिव ।

संस्कृतसाहित्ये सन्ति विविधरूपाणि बहूनि काव्यानि परन्तु गद्यकाव्यानां विरलता व्यनक्ति तेषां महत्त्वं निर्माणकाठिन्यं काव्यवैशिष्ट्यञ्च । अत्रायं हेतुः यत् पद्यरचनापेक्षया गद्यनिर्माणे काठिन्यमेव । पद्यरचनायां शब्दच्छटाभराद् गीतिमाधुर्यात् तदनुरूपारोहावरोहक्रमाद् यतिविश्रमादिबलाच्च स्वभावत एव माधुर्यम् अनुभूयते । यदि च कवेः कौशलान्मनागपि वैशिष्ट्यं समुपजायते तर्हि योग्यशिष्यप्रदता विद्यैव दर्पणगतं प्रतिबिम्बमित्रं च बहुधा विद्यान्तमानं तद् वशीकरोति विज्ञम् ।

अपि च पद्यरचनायाम् अयम् अपरो महान् लाभो यद् यदि कश्चिद् दोषी रचनाशैथिल्यं भावकल्पना दारिद्र्यं वा विद्यते सोऽपि छन्दोगुणेन सुधाकरसन्निहितं लक्ष्म यथा तज्जोत्स्नाजालेन अपात्रियते । छन्दां नियमपरतन्त्रताबलेन कविः स्वेष्टरीतिम् अनुसृत्य शब्दरचनायाम् अस्वतन्त्रोऽपि भवति । अतएव कविः स्वकौशलस्य प्रकटने परतन्त्रता शृङ्खलानबद्धस्येव वन्दिनां दशम् अनुभवति । किन्तु गद्यनिर्माणे नायं नियमादिवन्धो वर्तते । अतः कविः स्वेष्टकौशलं प्रदर्शने सर्वथा स्वतन्त्रो भवति । न च तस्य कोऽपि दोषो निह्नोतुमर्हति कयापि रीत्या । न स भावादिप्रकटने कापि बाधा विजृम्भव इति विद्यापारंगतैः कविकोविदैः कवि शातकुम्भस्य परीक्षणस्य गद्यमेव विकषतया निश्चितम् ।

यथा हि संसारे सुवर्णप्रदवाच्यानां बाहुल्ये विद्यमानेऽपि निकटकपणानन्तरं सर्वथा अल्पीयांसं एव सुवर्णपदार्था दृश्यन्ते तथैव गद्यनिकषे सुवर्णमयानां कवीनां संख्या विद्यतेऽङ्गुलिगणना योग्यैव । नैतेन शङ्क्यमिदं यत् संस्कृतं गद्यं नाम्नेयं, किन्तु पद्यातेक्षया तेषां लघ्वीयसी मात्रा तन्माहात्म्यं निर्विवादमेव वदति ।

महाकविशिरोमणः कालिदासस्यापि सरस्वती खण्डाकाव्यमहाकाव्य नाटकविधासु प्रवहन्ती परिदृश्यमाना अपि न गद्यभागं स्वसमागमेन पुनातीति विदन्त्येव विद्वांसः । पद्यरचनायां सौकर्यमपरमिदं यत् कस्यापि पदस्य विशिष्टे चमत्कृतिप्रदे विन्यासे जाते सामाजिकाः कविवराय समुपहरन्ति मत्वरमेवोपाधिम् ।

विषयेऽस्मिन् दीपशिखा, घण्टामाघो भवभूतिरिति कालिदासस्य माघस्य श्रीकण्ठस्य च भव्योपाधिगणः प्रसिद्ध एव । किन्तु गद्यस्य प्रशसा तावन्न विधीयते यावत् सर्वांशं तस्य सौष्ठवकला न नर्तनं विधत्ते । अस्मादेव वैशिष्ट्यात् पद्यक्षेत्रे परमसिद्धानां कविवराणां गद्यक्षेत्रे पदक्षेपोऽपि न श्रूयते ।

(३९)

नैतावता वितर्क्यमिदं यत् पद्यप्राचुर्यं विभूषितापि मुरगवी न गद्यकवि
रत्नैरनुरञ्जिता, यतां हि मुबन्धुदण्डिवाग श्रीमदम्बिकादत्तव्यासादिभिः प्रबलज्योति-
विभूषितैः अनुपमैः अग्न्या सुपमा अनिर्वचनीयैव । न हि संस्कृतमदृशं भावप्रति-
पादनदक्षं परिष्कृतं प्राञ्जलं विविधालंकृतिरञ्जितं गुणगणभ्राजितं रीतिनीतिं राजितं
कल्पनाकौशलानुप्राणितं हृद्यं सर्वथाऽनृद्यं गद्यम् अन्यस्यां कस्यामपि भाषायां
भासते ।

गद्यक्षेत्रे कविः शृंगारादिवर्णनं प्रसंगे मधुरभावाभिव्यक्तिः क्षमानां
मार्दवामृतपरिपूर्णानां वर्णानां विन्यासं विदधन्नपि वीरादिवर्णनं काठिन्योद्धुराणां
विविधदीर्घं समामादियन्ध विशिष्टानां कर्कशानां शब्दानां सन्निधानं स्वेच्छया
कुर्वाणस्तस्य नटस्य कलाम् अनुहरति यो मसृणचरणपातेन पुष्पपटलस्योपरि
नृत्यन्नपि कदाचित् दर्भतृणादिसंछन्नायां वनवसुधायां स्वच्छन्दं विहरति ।

अतः पूर्वं प्रतिपादितानां विचारणां परिप्रेक्ष्ये निःशङ्कमिदं कथयितुं शक्यते
यन्नियमपरतन्त्रतायाः अभावः, शब्दशय्यासृजनस्य काठिन्यम्, अलंकारगुणा-
दिनिवेशानां स्वातन्त्र्यम्, स्वकल्पनाकौशलप्रदर्शनस्य स्वायत्तता, परकृत-
वैशिष्ट्यस्य विन्यासाभाव इत्यादीनि तानि तत्त्वानि गद्यक्षेत्रे विद्यन्ते । यत्र
परीक्षणविधौ न सर्वे सुवर्णजातयः कवयः सर्वथा शुद्धिं संप्राप्नुवन्ति । अतएवोक्तम्
सामाजिकवृन्दे प्रचलन्ती गद्यमेव निकषतया वदन्ती याथार्थ्यं घोषयन्ती कविपरीक्षा-
प्रकारं प्रदर्शयन्ती सूक्तिरियं सत्यानुप्राणितेव —

“गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति”

२२. काव्येषु नाटकं रम्यम्

इह खलु सम्यक् संसरणशीलं संसारे विद्यमानासु विविधमाहित्यं विधामु
नाटकं सर्वातिशायि महत्त्वपूर्णं च वर्तते । यतश्च साहित्यस्य जीवातुभूतं तत्त्वं रस
एव विद्यते । तत्र ब्रह्मास्वादसहोदरो रसास्वादः सर्वपामेव सहृदयानां परमाभीष्टः
प्रतिभाति रसतत्त्वमेव अभिव्यञ्जन्ता बहवः काव्यभेदाः सन्ति । तेषु संलकनदिशा
दृश्यं श्रव्यञ्चेति भेदद्वयं समुद्भासते । यथांक्तं श्रीविश्वनाथेन साहित्यदर्पणे —

“दृश्य-श्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विजा मतम् ।

दृश्यं तत्राभिनेयं स्यात् तद्रूपारोपाच्च रूपकम् ॥”

विविधकार्यं भ्रान्तिभरितैः त्रिदशैः संप्रार्थितेन करुणार्द्रचेतसा वेधसा
नाट्यशास्त्रमाविष्कृतम् इत्येषा आख्यायिका भरतप्रणीते नाट्यशास्त्रे प्रदर्शिता ।

यद्यपि रूपकापरपयायं दृश्यकाव्यं दशविधं विद्यते तदपि तेषु नाटकस्य प्राधान्यात् प्रायो जनोऽविविच्यैव सर्वाणि तानि नाटकमित्येव निर्दिशति । सर्वो विवेकी जनः सांगारिकवातावरणे श्रमार्तः स्वीयां श्रान्तिं चिन्नां च विहातुं मनोऽनुरञ्जनं कामयते । नाट्यशास्त्रे च तत्त्वमिदमित्थं प्रतिपादितं दृश्यते —

“दुःखतानां श्रमार्तानां शोकार्तानां तपस्विनाम् ।

विश्रामजननं लोके नाट्यमेतद् भविष्यति ॥”

पुरुषार्थचतुष्टयस्य प्रदायकं दुर्विनीतजन ग्राहकं मनोन्मत्तानां मदापहारकं दण्डस्फूर्तिदायकं व्युत्पत्तिशास्त्रं विबोधायकं नाट्यशास्त्रमिदम् अतएव संस्तुमिदम्—

“धर्मो धर्मप्रवृत्तानां कामः कामोपसेविनाम् ।

निग्रहो दुर्विनीतानां मत्तानां दमनक्रिया ॥

क्लीबानां धाष्टर्यकरणमुत्साहः शूरमानिनाम् ।

प्रबन्धानां विबोधश्च वैदुष्यं विदुषामपि ॥”

वस्तुतः श्रव्यकाव्ये जटिलार्थविचारव्यग्रा भावान्वेषणतत्परा कल्पना-जालोद्ग्रथिता साधारणशेमुपी न साधारणीकरणं विधातुं सामर्थ्यं भवति । परन्तु नाट्ये ते सर्व एव जना नायकादिपात्रैः सङ्ग साधारणीकरव्यापारेण तदनिर्विशेषीकृताः प्राक्तनवासना वासितान्तःकरणा वेद्यान्तरस्पर्श शून्यस्य रमस्याग्वान्दं सहजतयैव कुर्वन्ति ।

पुराकाले बभूव नाटकानां बहुलः प्रचार इति प्राक्तनसाहित्य विवेचनेन सुस्पष्टं सिद्ध्यति । पतञ्जलिप्रणीतेऽपि महाभाष्ये नाटकस्थितिः विद्यमाना तात्कालीनसमाजे नाटकप्रसारं वदत्येव । वर्तमानेऽपि काले नाटककल्पं चलचित्रमेव सर्वाधिकप्रचार युक्तं मनोरञ्जनसाधनं विद्यत इति विदन्त्येव विज्ञा ।

अत्रापि तत्त्वमिदमेव यत् साधारणोऽपि मानवो बुद्धिश्रमं विना समनुभवित मौख्यमस्मिन् । अतएव महर्षिणा वाल्मीकिना सर्वथा सम्यक्तया वर्णिताम् अपि श्रीरामकथां समुपजीव्य सृष्टेषु प्रसन्नराघवअनर्घराघव महावीरचरित उत्तररामचरित-हनुमन्नाटकदिषु प्रबन्धेषु सहृदय हृदयावगाहं विदधन्त्येव भविष्येऽपि प्रथं पा चलिष्यत्येव ।

नाटके समेषां भावानां समस्तानां पदार्थानां समग्राणां गुणानां सर्वासां कलानां सर्वेषां शास्त्राणां च समुपदेशानां च समुदायः प्रतिष्ठितः प्रदिशत्येव “रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न रावणाविदत्” इति काव्यप्रयोजनीभूतं समुपदेशमुगन्धम् । किम्वहुना त्रैलोक्यस्य सर्वमेव भावजात नाटके प्रतिबिम्बितं प्रतिभाति प्रतिभावताम् । यथोक्तम् —

“त्रैलोक्यस्य च सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम् ।”

अतएव च शान्त्रेपु नाटकदर्शनेऽपि रसास्वादहीनानां वासनानां विहितानां मानवानां गणना निश्चेतनेष्वेव पदार्थेषु विहिता -

सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् ।

निर्वासनास्तु रंगान्ते काष्ठकुड्याश्मसन्निभाः ॥

संस्कृतसाहित्ये अनेकेषां महाकवीनां कीर्तिकामिनी समाश्रयस्थलानि नाटकान्येव समुल्लसन्ति । पश्यन्तु भगवन्तो महाकवेः भवभूतेः यशः शरीरस्य समाश्रयस्थलानि तद्वचितानि नाटकान्येव । भवभूतेः प्रशंसाया कारणं कारुण्यपरम् उत्तर रामचरितमेव, “उत्तरे रामचरिते तु भवभूतिविशिष्यते” इति सूक्तिं संदिशत्येव ।

कविकुलगुरुणा कालिदासेन यद्यपि महाकाव्य, खण्डकाव्य, नाटकानां रचनया संसारः संसारो विहितः, तदपि तेन लोकाराधनता स्वत एव नाटकस्य वदता नाटकमहत्त्वं सर्वातिशायि स्वीकृतम् । सामाजिकैरपि शाकुन्तलसुधा परितृप्तान्तःकरणैः “कालिदासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशाकुन्तलम्” इति हार्दो भावः प्रकटितः एवं विवेचनेनानेन निश्चीयत इदमेव यद् मुरारिप्रभृतीनां कवितल्लजानां प्रशंसा निदानं तन्नाटकमेव । यद्यपि सर्वाण्येव काव्यानि हृद्यानि भवन्ति, परन्तु नाटकन्तु तेषु किमपि कमनीयकम् अद्वितीमेव संधत्ते । अतः “काव्येषु नाटकं रम्यम्” इति सूक्तिः सार्थकैव संराजते ।

२३. वेदानां महत्त्वम्

सर्वधर्मापेक्षया प्राचीनस्य सर्वार्थसाधकस्य सकलहितप्रवीणस्य समस्तदोष-विहीनस्य सनातनरूपस्य धर्मस्य प्राचीनभारतस्य च काल्पनापि वेदं विना न समुदेति । यथा लोचनविरहितो जनः कस्यापि पदार्थस्य दर्शने सामर्थ्यरहितो भवति, तथैव वेदविहीनोऽपि जनः आध्यात्मिकपदार्थावलोकने सर्वथा असमर्थतामेव भजते । प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैरप्यनधिगतस्य तत्त्वस्य बोधनादेव वेदस्य वेदतेति सुस्पष्टमुक्तं मनुना -

“प्रक्षेणनुमित्या वा यस्तूपायैर्न बुध्यते ।

तं वै विदन्ति वेदेन सेयं वेदस्य वेदता ॥”

भारतीय परम्परानुसारं नेयं वेदगवी केनापि रचिता कृता वा, किन्तु विश्वमृजापि ब्रह्मणा नित्यामिमां संस्पृत्य विश्वस्य रचना कृता । अतएव ‘श्रुतिः’ इति नामधेयमस्याः स्वतः प्रामाण्यमयं गौरवं व्यनक्ति ।

शंकराचार्यसदृशा दार्शनिकाः उदयनाचार्यसदृशाः न्यायदक्षाः, कुमारिलप्रभृतयो मीमांसानिधयोऽपि श्रुतं ममक्षं स्वपक्षमधरयन्तीति विदन्त्येव विज्ञाः । वेदखण्डनपरा अपि मांख्य-बौद्धादयः स्वपक्षरक्षार्थं वेदस्य प्रामाण्यं समुपस्थापयन्तीति प्रत्यक्षमेव वेदस्य महत्त्वम् ।

सर्वप्राक्तनता, विविध-विचारता, दार्शनिकभाव प्रवणता, छन्दोलंकारप्रचुरता, सर्वमंगलकायिता, समुपदेशतत्परता इत्यादयः विविधा गुणा अस्य गौरवं दर्शयन्ति ।

विविधवेद्य विचारपूर्ण सर्वत्रानुस्यूतम् एकदेवमयं दर्शनम्, अनेकालंकारालंकृतं रसप्रवणं माधुर्यमञ्जुलं साहित्यं, सर्वभूत मंगलमयं परिश्रममहत्त्वं बोधकं कर्मनिरतं सदुपदेशं, भारतीयं प्राचीनं वेशभूषोत्सव प्रकारादिविधिका सामाजिक-व्यवस्था यदि दिदक्षवो भवन्तः तर्हि पठन्तु वैदिकसाहित्यम् ।

अत्र सर्वमेवैकत्र सम्मिलितं विराजते मोहयति च महिम्ना मनकर्तृणां मनांसि । इन्द्रवरुण रुद्रपूषा प्रभृतीन् विविधान् देवान् स्तुवन्ती पदेपदे तन्महत्त्वं बोधयन्त्यपि भगवती श्रुतिः एकदेवोपासनामेव विदिशति । इत्थं विविधदिशा वैशिष्ट्यशालिन्याः श्रुतेर्महत्त्वं भाषाविज्ञान दृष्ट्यशालिन्याः श्रुतेर्महत्त्वं भाषाविज्ञानं दृष्ट्यापि वर्तते, यतः प्राचीनानां भारोपीयपरिवारभाषाणां सम्यगध्ययनं वैदिकभाषाम् अनधीत्य भवितुं कदापि कथमपि न शक्नोति । पारसीकधर्मग्रन्थस्य अवेस्तानामकस्य भाषा ऋग्वेदभाषामनुहरति ।

इत्थं वेदस्य महत्त्वं सर्वातिशायि विदित्वा भारतीयानां जनानां तत्र श्रद्धा स्वाभाविकौ विद्युत एव । अतएव वेदस्याध्ययनं सर्वेरेव निष्कारणं कर्तव्यमिति समुपदिशति महाभाष्यकारो भगवान् पतञ्जलिः -

“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदो ज्ञेयोऽध्येतव्यश्चेति ।”

प्रथमसामाजिक व्यवस्थाकारां मनुरपि वेदातिरिक्तपठनरतस्य द्विजस्य द्विजत्वमेव नश्यतीति कथयन् वेदपठनं माहात्म्यमित्थं बोधयति -

“योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥”

किञ्च सर्वमेव भारतीयसंस्कृति सम्पत्तं वाङ्मयं वेदमेव समुपपजीव्य संराजते । अत इदं निःसंकोच कथयितुं शक्यते यद् वेद एव स नगाधिराजो, यस्मान्निःसृता विविधा ज्ञानविज्ञानमयी सरित भारतीयहृदय प्रदेशं संतर्पयन्ती तेषां स्वसेवनार्थं समुपागतानाम् अन्येषाञ्च जनानां कल्याणं विदधते । ईश्वरस्य अस्तित्वम् अनङ्गीकुर्वन्नपि जनो नास्तिकपदाभिधेयो न भवति, किन्तु वेदस्य

निन्दामपि कुर्वन् स “नास्तिको वेदनिन्दकः” इति दिशा नास्तिकपदाभिधेयः मञ्जायत् इति भारतीया रीतिः परमेश्वररापेक्षयापि वेदस्य महत्त्वं दर्शयति ।

वेदचमत्कृति चमत्कृता बहवो वैदेशिका अपि जनाः शरणं समागत्य तत्संवेनेन स्वजीवनं पावयन्ति । क्षेदवर्णितां सामाजिकरीतिं जीवननीतिं धर्मगौरव रीतिं परम्परप्रीतिं विविधगुण स्फीतिं पापभीतिञ्च समालोकयितुं सर्वैरेव विशेषतो भारतीयैः वेदस्य अध्ययनम् अवश्यमेव कर्तव्यमिति ।

भारतीयसंस्कृतेः मूलस्रोतांसि वेदा एवेति । वेदेषु एव प्राक्तनभारतीयानां जीवनदर्शनमाचारविचाराः नैतिकं सामाजिकं च चरितं प्राप्यते । मानवानां विभिन्नकर्तव्यादि निर्धारणं तत्रैवोपलभ्यते । भारतीया नीतिरपि वेदमूलैवेति । सर्वे विद्वांसो भारतीया दार्शनिकाः, आचारशिक्षकप्रवणाः स्मृतिकाराः, शब्दतत्त्वमीमांसा दक्षाः वैयाकरणाः, अन्ये च शास्त्रकाराः वेदानां परमं प्रामाण्यं प्रतिपद-मुद्घोषयन्ति ।

२४. रम्या रामायणी कथा

(श्रीमद्रामायणी गंगा पुनाति भुवनत्रयम्)

यज्जगतीततलेऽस्मिन् भगवतो वेदादतिरिक्तं सर्वप्रथमं छन्दसां प्रणयनं महर्षिणो श्रीवाल्मीकिना विहितमिति । तेन महर्षिणा देवर्षेण नारदस्य मुखारविन्दात् विनिर्गतं कथातत्त्वं निदानीकृत्य विधातु प्रेरणया धर्म परायणस्य लोकाभिरामस्य श्रीरामस्य पवित्रचरित्रं वर्णनात्मकं श्रीरामकथावर्णनपरायणं रामायणमेव सर्वप्रथमं महाकाव्यं निर्माय समवाप्ता महती प्रतिष्ठा । अस्मिन् काव्योपयुक्ता सर्वा एव विशेषता यथास्थानं सन्निवेशिता विराजन्ते । लोकहितानां स्वाभाविकानां भावानां सम्यक्तया सरसतया च प्रकटमेव काव्यमत एव वाल्मीकैः क्रौञ्चद्वन्द्व वियांगसमुत्पन्नः भावप्रवाहः काव्यत्मतया परिगणितो श्रीमता आनन्दवर्धनाचार्येण ध्वन्यालोके —

काव्यास्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।

क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥

कविकुलगुरुणा कालिदासेनापि प्रतिपादितं यथा —

“तामभ्यगच्छद् रुदितानुसारी कविः कुशेध्माहरणाय यातः ।

निषादविद्वाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥”

वाल्मीकिरामायणे करुणरसस्य प्राधान्यमन्येषां रसनाञ्च तदंगत्वं सम्यक्तया

(४४)

वर्णितं दृश्यते । सर्वत्रैव वर्णितः सहृदय हृदयावर्जको रमप्रवाहो भावप्रवाहश्च स्वममीपागतान् सहृदय-हृदयान् कोविद-जनांश्च मुग्धा-निर्विशेषं गन्तांपर्यति । उपमोत्प्रेक्षादीनाम् अलंकृतीनां चात्र समयानुरूपः संस्थानानुरूपः सन्निवेशो विभ्राजते । एवमस्या आदिकाव्यस्य गुडजिह्वकान्येन सरसकाव्यकथावर्णनव्याजेन “रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न तु रावणादिवदिति” सन्मागोन्मुखीकरणमेव प्रयोजनं विद्यते एषैव सरणिः वाल्मीकिना च स्वकाव्ये धर्मप्रतीकस्य रामस्य विजयवर्णनं अधर्मप्रतीकस्य अहंकारमूर्तेः रावणस्य च पराभवप्रदर्शनेन प्रदर्शिता निखिलेभ्यो जनेभ्यः । अतएव रामकथामृतं पाविता विशिष्टगुण-गणगरिभालंकृता । अचिर-अचिरा सरस-सरसा भावतरला वाल्मीकेरादिकविता सर्वत्र संस्कृतवाङ्मये प्रख्यातैव ।

अन्यत्रादृष्टानां मौलिकानां मधुराणां प्रसंगानुरूपाणां कल्पनानां प्रचुरता गीतात्येव सरस्वती प्रणयिचेतांसि । एतदतिरिक्तं छन्दसां विनिवेशः भाषासौन्दर्यसन्निवेशो प्रबन्धपटुताप्रवेशो विविधविषयावभूषायाः सन्निवेशश्च साधु जज्ञतेऽत्र ।

सर्वा भारतीया सभ्यता, संस्कृतिः, श्रेयःसरणिः, पावनी परम्परा च रामायणे तिपदं प्रोता प्रतिभासते । आदर्शो पित्राज्ञापालको धर्मरक्षको रामसदृशः सुतः, रत-लक्ष्मण-कल्पो तपस्वी भ्राता, दशरथप्रतिभुः पिता सुमित्रासदृशी जननी, तपतिपरिपुता सीतासदृशी सती साध्वी नारी, वशिष्ठसदृशो गुरुवरः, तुमत्सदृशोऽनुसेवकः, सुग्रीवसदृशः सुहृद्, विभीषणसदृशो भक्तो नान्यत्र कुत्रापि श्वसाहित्ये दृष्टिगोचरताम् आश्रयन्ते । स्थालीपुलाकन्यायेन निदर्शनद्वयं दर्शयामि सुग्रीवसान्निध्ये सीताभरणानां परिचये श्रीलक्ष्मणस्य इयमुक्तिः दर्शयत्येव भारतीयमादर्शम् —

“केयूरे नाभिजानामि नैव जानामि चांगदे ।

नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥”

अपि च श्रीरामानुगमनार्थं वनवासोद्यतस्य श्रीलक्ष्मणस्य कृते जनन्या मित्राया अयमादेशो लोकेऽनुपमं वर्तते —

“रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ।

अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम् ॥”

एव च नास्ति रामायणसदृशं किमपि कमनीयं काव्यं जगति सज्जनानन्द-विन्या अस्या रामायणकथायाः चन्द्रिकामादृश्यं तत्पानाभिलाषिणाञ्च लोकानु-जनानां सज्जनानाञ्च चांकोरसाम्यं सम्यगेव गदर्शितं केनापि कविना —

(४५)

“कवीन्दुं नौमि वाल्मीकिं यस्य रामायणीं कथाम् ।

चन्द्रिकामिव चिन्वन्ति चकोरा इव सज्जनाः ॥”

एताभिर्विशंपताभिः विशेषितायाः मकललोक्तुष्टिदायाः मदूषणाया अपि निर्दोषाया मखराया अपि कोमलाया लोकाभिरामाया श्रीरामकथायाः स्थितिः प्रलयपर्यन्तं पावयिष्यत्वं जनावलामिति व्याहृत्य पवित्रिता केनापि कविना ग्वाणी -

सदूषणापि निर्दोषां सखरापि सुकोमला ।

नमस्तस्मै कृता येन रम्या रामायणी कथा ॥

२५. सुगीता गीता कर्तव्या

(दुग्धं गीतामृतं महत्)

इह मकलकलाकलाप कलितस्य भारतवर्षस्य पवित्रतमे भूभागे धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे पुरुषोत्तमेन भगवता श्रीकृष्णेन प्रगीता गीता कस्य श्रयसे प्रेयसे न भवति । धर्माचरणप्रवीणः धर्मतत्त्ववेदिभिः, गम्भीरचिन्तनशीलैस्तत्त्वदर्शिभिः, सततकर्म-शीलैः कर्मयोगिभिः, प्राणिशास्त्र प्रवीणः विपश्चिद्भिः, शास्त्रज्ञैर्मनीषिभिश्च समादृतं गीता सर्वलोकेषु समस्तशास्त्रेषु च श्रेष्ठा श्रेष्ठा वन्दनीया पूजनीया च शोभते ।

पुण्यक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे युद्धाय सज्जीभूय समुपस्थितयोः कौरव-पाण्डवयोः मनोरुभयोरन्तराले किंकर्तव्यताविमूढस्य कर्तव्यपथभ्रान्तस्य व्यामोहाकुलि-तान्तःकरणस्य कुन्तीपुत्रस्य अर्जुनस्य ज्ञानलोकेन मोहान्धकारं निरस्य सन्मार्गप्रवृत्तये वंदोपनिषदां सरहरयं मारमादाय साक्षाद्भगवत्तैवोपदिष्टम् इदम् अध्यात्ममाधकं गीताज्ञानामृतम् । इदं हि ज्ञानामृतं शोकानलमंतप्तानां मुखशान्तिकरम् व्यामोहदोषस्य महोपधम्, कर्तव्यमार्गात् परिभ्रान्तानां सन्मार्गम्, मोहितान्तकरणानाम् उद्वोधनम्, संसारसागर निमग्नानां संतितीर्षणां सन्तरण-मेतुश्च अस्ति । सर्वजनमुखाय सर्वजनहिताय च प्रतिपादितं भारतामृतसर्वस्य गीता भगवता । उक्तं च यथा -

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥

अस्मिन्महामोहमये जगति मोहार्णवे परिपतितानां समुद्विग्नानां जनानां मन्तापहारकत्वम् उक्तं गीतायाः । दुःखमयं हि जगत् । दुःखनिवृत्तिश्च जीवनस्य

लक्ष्यम् । अध्यात्मशास्त्रं चिन्तनं च दुःखनिवृत्तिर्भवति । गीतायाम् अध्यात्मशास्त्रं विवेचनं सम्यक्तयोपलभ्यते । तच्च अध्यात्मशास्त्रं शाक्यमनन्तान् जनान् सात्त्वयति, परमपदपथिकान् सन्मार्गं प्रदर्शयति, रमयति चाद्विग्नान् जनान्, शिक्षयति च सद्विवेकान् । अतएव अध्यात्मतत्त्वप्रतिपादिकायाः सर्वज्ञानमय्याः गीतायाः श्रवणं मननमध्ययनं चावश्यं करणीयमिति ।

लोके हि प्रवृत्तिः निवृत्तिश्चेति द्वौ मार्गावुक्ता । तत्र निवृत्तिमार्गप्रतिपादनं गीतायाः लक्ष्यमिति शंकराचार्यस्य मतम् । श्रीरामानुजस्य मतेन गीता भक्तिमार्गं निर्दिशति । श्रीतिलकमहोदयानां मतमस्ति यद्गीतायाः लक्ष्यं प्रवृत्तिमार्गस्य कर्मयोगस्य प्रतिपादनमस्ति । वस्तुतस्तु गीतायां भक्तिज्ञानकर्म-ध्यानसंन्यासादीनां सर्वेषां मार्गाणां समन्वयात्मकं विवेचनं विद्यते ।

गीतायां परब्रह्मणि परमात्मनि तादात्म्यं कृत्वा अनुभवनं ज्ञानमुक्तम् । फलेष्वनामक्तः सन् स्वकर्माचरणं 'कर्मयोगः' उच्यते । कर्मफलस्य परित्यागपूर्वकं निष्कामभावेन स्वकर्मानुष्ठानं श्रयस्करम् उक्तम् ।

गीतायां भक्तियोगस्य सर्वयोगेषु श्रेष्ठत्वमुक्तम् । किन्तु गीतायाः भक्तिः भिन्ना सर्वाभ्यो भक्तिभ्यः । अत्र च परमात्मनः प्रसादनार्थं "गर्वधर्मान्परित्यज्य मामकं शरणं ब्रज" इति गीतावक्त्यनुसारेण सर्वान् धर्मान् सर्वाणि कर्मफलानि च परित्यज्य सर्वेषां कर्मणां परमगुरौ परमेश्वरे समर्पणं शरणागतिं प्राप्तिश्च परमा भक्तिरुच्यते ।

एवं च यमनियमादिभिः पावनीभूतस्य चित्तस्य परमात्मनः सेवायां समर्पणं ध्यानयोग उच्यते । अत्र च 'संन्यास' शब्दार्थः कर्मफलस्य परित्यागोऽस्ति । एवं च समस्तकर्म फलानि संन्यस्य स्वीयं कर्तृत्वाभिमानं परित्यज्य अनन्येन ध्यानं ध्यायन्तः परमा भक्त्योपेताः "शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः" इति भक्तिमार्गं साधकस्य समन्वययोगस्य समदर्शियायाश्च आश्रयणेन सर्वधर्म परित्यागपूर्वकं भगवतः परमेश्वरस्य शरणागतितः परमं पदं लभन्तं मानवाः । यथा योक्तम् -

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि नचिराद् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥

एव च निष्कामकर्मयोगस्य महत्त्वं निर्दिशन्ती, भक्तिपीयूषस्य धारां प्रवाहयन्ती, कर्तृत्वामार्गम् उपदिशन्ती, जीवनमंदशदात्री च येन गीता मामाजिकावार-

(४७)

विचारमपि निर्दिशति । समाजस्य लोकस्य मुखकराणि कल्लाणकराणि क्षेमकराणि च कर्त्तव्यानि कर्माणि चोपदिशन्त्या तथा चातुर्वर्ण्यं पृथक् पृथक् कर्माणि निर्दिष्टानि । यथा च -

“चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तेषां तु नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ॥”

एवं च सर्वेषां शास्त्राणां सारभूता, नवनीतकल्पा, रसदा सुखदा कर्त्तव्यपथप्रदर्शिका स्वल्पकलेवरापि सुगीता गीता ‘सर्वशास्त्रमयी’ प्रतिपादिता । अतएव सर्वाणि शास्त्राण्यतिशेते गीता । अस्याः सम्यगध्ययनं श्रवणे मनने च कृतेऽन्यशास्त्राणाम् अध्ययनं श्रवणं मननादिकस्य आवश्यकता नास्ति । यथा चोक्तम् -

गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रं विस्तरैः ।

या स्वयं पद्मनाभस्य मुखवद्माद्विनिःसृता ॥

२५. उपमा कालिदासस्य

शब्दार्थमयशरीरशोभिनी सहृदयन्हृदयराजिनी मधुररसभाविनी भामिनीव कविताकामिनी रम्यालंकारविन्यासं विना सामाजिकचेतांहारिणी न जायत इति कृत्वा सर्वैरेव कविवरैः विविधालंकारनिवेशेन भूषिता सा अलंकारगणेषु तेषु ‘उपमैव’ सर्वालंकारवेशं विन्यासेन चतुरनटीव मोहयति सामाजिकमनांसि, रञ्जयति च पण्ड्यानां नवीनानाञ्च आचार्यवर्याणाम् आलोचकानां चेतांसि ।

कविकुलगुरुणां भगवत्या सरस्वत्या विलासेन श्रीकालिदासेन सर्वालंकार-जावनवृत्तौ ‘उपमायां’ स्वीयं परमं प्रावीण्यं प्रकटितम् । यद्यपि सर्वेष्वेव अलंकारेषु शब्दार्थनिष्ठेषु कालिदासेन स्वप्रातिभविलासं प्रमाणितं सर्वैरेव प्रसिद्धरैरलंकारैः विभूषिता स्वीयकविता कामिनी, तदपि सकलसुमनसमृद्धिं विदधतोऽपि ऋतुराजस्य वसन्तस्य सहकारप्रसूनपटल इव कविराजस्य उपमाविन्यासे विशेषः पक्षपातः सुस्पष्टम् एव प्रतीयते ।

रघुवंशस्य समारम्भे जगतो मातृपितृरूपयोः पार्वती-शंकरयोः वागद्वन्द्वेन सह सादृश्यसमुपस्थापनं सर्वथा अतुलनीयं विद्वन्नमनीयं कलितकमनीयं च विभ्राजते -

वागर्थाविव सम्पृक्ता वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

नन्दिनी सेवासंस्क्तेन भूप्रतिदिलीपेन पुरस्कृतां प्रथित-मुलक्षणया सुदक्षिण्या

(४८)

प्रत्युद्गता वशिष्ठाश्रमनन्दिनी नन्दिनी दिवसनिशामध्यस्थम् अवलम्बमाना
साक्षात्सन्ध्येव शोभते -

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।

तदन्तरे सा विवराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या ॥

अभिज्ञानशाकुन्तलन्तु “क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयताया”
इति निशानुसारं सर्वश्रेष्ठमेव नाटकं वर्तते । एतन्नायिकायाः पवित्रचारित्रायां
वनवासवशाद् अनधिगतमारविकासयाः शकुन्तलाया अनघरूपम् उपमानपरम्परया
प्रोद्भासितं भासते भव्यभासितान्तः करणेष्वित्थम् -

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहे-

रनाविद्ध रत्नं मधु ववमनास्वादितरसम् ।

अखण्ड पुण्यानां फलमिव च तद्वपमनघं

न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्थिति विधिः ॥

एतादृशो स्वभावरमणीयानां कमनीयानां प्राकृतिकानाम् उपमानां परम्परा
दुर्लभैव वर्तते । न केवलं प्राकृतिकानां लौकिकानामेव पदार्थानाम्, अपितु
स्त्रीयशास्त्रीय ज्ञानं व्यञ्जयता रसास्वादं निर्बाधं ददता तेन शास्त्रीयोपमानामपि
अतीवमञ्जुला सृष्टिः कृता । यथा रघुवंशे वालिवधानन्तरं कपिराज्ये
सुग्रीवाधिपत्यस्य हन्धातोर्वधादेशस्य औपम्यं समादिशता प्रकटिता स्वीया
व्याकृतिविद्धता -

“स हत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकांक्षिते ।

धातोः स्थान इवादेश सुग्रीवं सन्यवेशयत् ॥”

एवंमेव वशिष्ठाश्रमम् उपगच्छतोः दिलीपसुदक्षिणयोश्चित्रा चन्द्रमसौः साम्यं
साक्षादिव समागतं तद्वन्द्वं ज्योतिशास्त्रज्ञानेन सह दर्शयति -

“काप्यभिख्या तयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेषयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसीरिव ॥”

कालिदासस्य प्रसिद्धासु उपमासु निम्नांकितोपमा तु प्रसिद्धतमा, यद्वशादेव
महाकवेरस्य ‘दीपशिखे’ त्युपनाम घण्टामाघवद् समजनि -

संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा । -

नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥

इत्थं पर्यालोचनेन प्रतिभाति यद् विश्ववाङ्मयेऽपि कालिदासवन्न कस्यापि
कविवरस्य उपमालंकृतिनिवेशे निपुणता निभात्यतेऽतो युक्तैवेयं जनश्रुतिर्यद् -

“उपमा कालिदासस्य”

(४९)

२७. भारवेरर्थगौरवम्

महाकविभारवः संस्कृतमहाकविष्वन्यतमां वर्तते । महाकविरयं म्थकीय-
किरातार्जुनीयनामककाव्याय प्रख्यातोऽस्ति । काव्यमिदं वीररसप्रधानमस्ति ।
महाकाव्याभेदं बृहत्त्रय्यामन्यतमं विद्यते । किरातार्जुनीयमदृशम् आजागुणप्रधानमन्यं
काव्यं नापलभ्यते । किरातवेपधारेणा भगवता शङ्करेण साकमर्जुनस्य युद्धं
संवृत्तमिति वर्णयत्यत्र कविः । अग्निं महाकाव्येऽष्टादश सर्गाः सन्ति । महाकाव्य-
मिदं अर्थगौरवप्रधानं वर्तते । अर्थगौरवं नाम अल्पैरेव शब्दैः तः अर्थप्रकाशनम् ।
एतादृशानि नैकानि वाक्यान्यत्र समुपलभ्यन्ते वान्यर्थगौरवमभिव्यक्तानि वर्तन्ते ।
एतादृशानि वाक्यानि प्रायः सूक्तिरूपाणि भवन्ति । तद्यथा .

“भवन्ति ते सभ्यतमा विपश्चितां, मनोगतं वाचि निवेशयन्ति ये ।

नयन्ति तेष्वप्युपपन्नैपुणा गभीरमर्थं कतिचित् प्रकाशताम् ॥”

अत्र भारवेरभिप्रायो वर्तते यत् विपश्चित्त्वं सभ्यतायाः प्रयोजकम् ।
विपश्चित्त्वं च विविधविधविज्ञानयुक्तत्वम् । परञ्च तेषु विपश्चित्सु ते जनाः
सभ्यतमाः सन्ति ये हृदिगतं भावं वाचा प्रकाशयितुं समर्था भवन्ति । समे
विद्वांसोऽपि मनोगतं भावं कथयितुं समर्था नो भवन्ति । तेषु अपि अत्यन्तनिपुणा
एव ते जना भवन्ति ये स्ववाग्भिः कानिचित् अतिगभीरान् अर्थान् प्रकाशयन्ति ।
एतादृशी शक्तिरेव विदुषः वाग्मितायाः लिङ्गम् । वाचा गभीरार्थप्रकाशकत्वमेव
वाग्मित्वमित्यभिधीयते ।

एकत्र भारविवक्ति यत् भिन्नरुचिर्हि लोकः । भिन्नाः भिन्नाः जनाः भिन्न-भिन्न
प्रकारवतीमेव वाणीं समादरन्ति । केचन जनाः वचसि अर्थगौरवं, केचन
वाक्स्मृष्टवं, केचन वाण्याः माधुर्यं केचन च भाषायामोजोगुणं कामयन्ते । नास्ति
एतादृशी कापि वाणी या सर्वजनमनांज्ञा भवेत् । तथाहि — ‘सुदुर्लभाः सर्वमनोरमा
गिरः ।’ इति ग्राह्य महाकविः भारविः ।

एकत्र सो वक्ति यत् रम्यता तु सुलभा वर्तते । सा च प्रायेण सर्वत्र
समुपलभ्यते परन्तु गुणानाम् उपार्जनं दुर्लभं भवति । तस्यार्जनमतीव कठिनं
भवति । अत एव तदर्थमेव प्रयागो विधेयः । तथाहि — ‘सुलभा रम्यता लोके दुर्लभं
हि गुणार्जनम् ।’

एकत्र महाकविः वक्ति यत् प्रायेण मनोहरवाणी हितकारिणी न भवति, अत
एव हितकामिनां जनाः श्रव्यानां जनानां पुरः मनोरममुक्त्वा हितकर्ममेव वदन्ति ।

(५०)

तथाहि - 'हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ।' इति । अनेनैव प्रकारेण कापि क्रिया महत्ता नहि करणीया । विवेकः आवश्यकः वर्तते । अविवेकेन तु आपत्तिरेवापनति । यः पुरुषो विचार्य किमपि कार्यं करोति, स एव सम्पद्भागु भवति । अत एव विचार्यैव कल्याणकामिभिः कार्याणि करणीयानि । तथाहि -

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणुते हि विमृश्यकारिणः गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः” ॥ इति ॥

‘शठे शाठ्यं समाचरेत्’ इत्येता नीतिः वर्तते । यो जनः येन प्रकारेण व्यवहारं करोति तेन साकं तथैव व्यवहारः कर्तव्यः । अन्यथा व्यवहरन् जनः पराभूतो भवति । अनेकासां विपत्तीनामास्पदो भवति इति प्रकाशयन् प्राह भारविः - ‘व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं, भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।’ इति ।

तत्रैव सर्वासां सम्पदां निवासो भवति यत्र अमात्याः नृपश्च सर्वथा अनुकूलानि कर्माणि कुर्वन्ति । परस्परं तेषु स्नेहातिशयं सौमनस्यं च भवति । दौर्मनस्ययुक्तेषु तेषु विपत्तिः नूनमापनति । इतीममर्थं प्रकाशयन् महाकविः भारविः प्राह - ‘सदानुकूलेषु च कुर्वते रतिं नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः’ इति ।

यद्यपि साधवो जनाः सर्वान् जनान् समानरूपेण स्निह्यन्ति परन्तु तेषामपि जनानां तेषु एव जनेषु कदाचित् पक्षपातां भवन्ति, ये जनाः गुणान्विताः, धार्मिकाः मन्मार्गागामिनश्च भवन्ति । उन्मार्गागामिनो जनान् तेषु तेन प्रकारेण स्नेहं नहि कुर्वन्ति । इदमेव कारणमस्ति यत् महर्षिव्याससदृशः अपि जनः, यस्य निर्विवेकता दृष्टिः वर्तते, सोऽपि पाण्डवान् स्निह्यति न तु कौरवान् । अत एव सोऽपि पाण्डवानामेवोत्कर्षं कामयते । तथाहि - ‘भवन्ति भव्येषु’हि पक्षपाताः ।’ इति ।

अनेन प्रकारेण स्पष्टं वर्तते यत् महाकविः भारविः अर्थगौरवस्य सम्पत्त्या सम्पन्नो वर्तते इत्यत्र नास्ति कस्यचनापि विसंवादः ।

२८. माघे सन्ति त्रयो गुणाः

संस्कृतसाहित्ये पाण्डित्यमम-शैल्याः चरमोत्कर्षो श्रीमाघे दृश्यते । कालिदासस्य उपमाभागीरथी भारवेः अर्थगुरुतायमुना दण्डिनो हर्षस्य वा पदललिता मरच्यती तीर्थराजसदृशे सकलकलादक्षे कविराजेऽत्र तीर्थराजे यथा विराजते । अतएव कविर्वांशिष्ट्यवोधिनी सूक्तिरगो “माघे सन्ति त्रयो गुणाः” इति गुणत्रय-वाचभूमित्वमग्य बोधयति ।

यद्यपि कंपाञ्चिद् विदुषां मतमिदं यदेषा भणितिः कस्यापि माघभक्त-योक्तिरयं । किन्तु वास्तवं विद्यतेऽत्रापि सत्यता । माघे कालिदासवद् उपमा-

वैशिष्ट्यं मा भूत्, किन्तु तस्य कमनीयोपमालंकृतिभिः अलंकृता कविताकाभिनी विभ्रज्जन एव । एवमेव भारविवन्माद्यं केवलमात्रम् अर्थगौरवमेव मायन्तु, परन्तु राजते तदीयकवितासु कमीनयम् अर्थगौरवमपि । माघस्य शब्दशय्या तु प्रसिद्धतमा, नात्र मनागपि शब्दक्रमविपर्ययो विधातुं शक्यते । अतएव मर्मज्ञस्य धर्मपालस्य भणितिरपि सर्वथा सत्यतानुप्राणिता प्रकाशते संस्कृतवाङ्मये —

माघेन विज्जितोत्साहा नोत्सहन्ते पदक्रमे ।

स्मरन्तो भारवेरेव कवयः कपयो यथा ॥

सर्वविधशास्त्रीय वैदुष्यसंभूतस्य माघस्य शब्दशास्त्रीयज्ञानं सर्वान् कविवरान् अतिशते । यतो माघापरपर्याये शिशुपालवधे नवसर्गातिक्रान्ते गति नवशब्दो न कोऽपि वर्तते । यथोक्तम् —

“नवसर्गगते माघे नवशब्दो न विद्यते ।”

भारवेः प्रवाहितां कवीनां कलामयीं काव्यसरणिं विकासयतानेनापि “शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते” इति स्वीया काव्यपरिभाषा प्रदत्ता । महाकवेर्माघस्यैका प्रशस्यतरा शास्त्रीयोपमा कीदृशी चमत्कारिणी सती राजते साहित्यक्षेत्रे —

अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना ।

शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्शा ॥

स्वमहाकाव्यस्य समारम्भे नारदागमनप्रस्तावे विद्यमानोपमा मोहयन्तीव मनांसि । अग्रेऽपि स्थले समायाता उपमा विलोक्यास्य महाकवेरुपमा प्रावीण्ये संशयलंशस्यापि नावकाशो विद्यते । माघस्योपमासु राजते श्लोकोऽयमद्वितीया यत्रस्थामुपमां समुपजीव्यं माघस्य “घण्टामाघः” इत्यपरमभिधानं विद्वद्भिरप्यप्रचलितमभूत् —

उदयति विततोर्ध्वरश्मिज्ज्वावहि-

मरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।

बहति गिरिरयं विलम्बिघण्टा-

द्वयपरिवारिवारणेन्द्रलीलाम् ॥

अर्थगौरवक्षेत्रे तु निखिलशास्त्रेषु माघप्रतिभाया वैशिष्ट्यम् अद्वितीयमेव । यथा राजनीतिमिद्धान्त मूलभूतानां साहाय्यादीनां पञ्चानां बौद्धदर्शन सर्वस्वानां रूपवेदनादिपञ्चानाञ्च अंगस्कन्धानां सादृश्यं समुपस्थाप्य प्रसिद्धोऽयं श्लोकः —

सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वांगस्कन्धपञ्चकम् ।

सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रे महीभूताम् ॥

द्वितीयमगं श्रीकृष्णबलरामोद्धव मन्त्रणापरं राजनयस्य पराकाष्ठा प्रतीयते । तत्र तु गरिमाणं धारयन्तो ब्रह्मः श्लोकाः संराजन्ते । यथा समस्तयैव गम्भीरतमस्य

(५२)

राजनयस्य सारमर्वम्वं दधत्पद्यमिदं “घटं सागरसंस्थितः” इत्यस्य आभणकस्य निदर्शनतां मंधते -

पङ्गुणा शक्तस्त्रिभुवः सिद्धयश्चोदयास्त्रयः ।

ग्रन्थानधीत्य व्याकर्तुमिति दुर्मेधसीऽप्यलम् ॥

दण्डिनो हर्षस्य वा पदलालित्यं प्रसिद्धमेव, परन्तु माघस्यापि पदलालित्यं न न्यूनताम् आवहति । माघेन काव्यारम्भ एव स्वीया पदललितता प्रकटिता । किञ्च पदलालित्ये प्रसिद्धतरमेवेदं पद्यम् -

मधुरया मधुबोधितमाधवी मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।

मधुकरांगनया मुहुरुमदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥

माघकवेर्पदलालित्यस्यैकमन्यदुदाहरणं दृश्यताम् -

नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपंकजम् ।

मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥

अत्रापि शब्दशब्दायां भामते भगवती भारती । अतएव च “माघेनेव च माघेन कम्पः कस्य न जायते” इत्यादयो यथार्था सूक्तयः सञ्चरन्ति । इत्थं पर्यालोचनेन पदार्थोऽयं निश्चीयते यन्महाकविशेखरे श्रीमाघेणलङ्कृतिविनेशकुशलता, महतो-ऽर्थस्य स्वल्पशब्दैः प्रतिपादनक्षमता, समुचितसादृश्यशोभिषब्द सन्निवेशविशिष्टता च विभासतेऽतएव यथार्थवासौ सूक्तिः -

“माघे सन्ति त्रयो गुणाः”

२९. कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते

प्रदर्शितवाग्देवता विभूतिना श्रीभवभूतिना नाटकत्रयं निर्माय कविमण्डले स्वीयं वशिष्टं स्थानं विहितमिति विदन्त्येव सर्वे सुरमरस्वती समुपासका विद्वांसः । कालिदासानन्तरं न केनापि कविना भूभूतिसदृशी वैदुषी प्रदर्शिता । मालतीमाधवम् महावीरचरितम् उत्तररामचरितमिति नाटकत्रयं वेदत्रयमिति ब्राह्मणो वदनाद् भवभूतिसनाद् विनिर्गतम् । महाकविनामुना “एक एव भवेदंगी शृंगारो वीर एव वा” इति प्राचीनां लक्षणग्रन्थकारनीतिम् अनुसृत्य मालतीमाधवे शृंगारो महावीरचरिते च वीरो रसः प्राधान्येनोपवर्णितः, किन्तु न केवलं शृंगार एव वीरो वा प्राधान्यताम् अङ्गीकर्तुम् अर्हतीति प्राचीनसिद्धान्तोऽस्य हृदये प्रमाति । अत एव नवीनं सिद्धान्तं संस्थापयितुं स्वरचनया च तस्य याथार्थ्यं प्रदर्शयितुं कविना अनेन “उत्तररामचरितस्य” निर्मितः विहिता । समवाप्ता च नवीने अस्मिन् प्रयासे अनेन सर्वथा माल्यमिति महदय-हृदय साक्षिकमेव ।

(५३)

उत्तररामचरिते प्रथमांक एव लोकप्रवादय उपश्रुत्य लोकरञ्जनार्थं प्राणप्रिया वनमहचारिणीं सीतामपि परित्यक्तुं प्रतिज्ञावतां रामभद्रस्य निश्चयं न हृदय-हृदयक्षेत्रे यग्य करुणवीजस्य वपनं भवति तदेव तृतीयांके पुनर्जनस्थानं विलांकयतो रामस्य करुणविलापः वामन्तिकी वचनविन्यासः सीताया करुणभाषणः देशकाला-दियम्पत्या ममङ्कुरितं पुष्पितं फलितञ्च विलांक्यते । कविराजस्याय कथाविन्यासः कल्पनाया अनुपमां दृष्टान्त एव । यद्यपि संस्कृतगाहित्य विविधेषु प्रकारेषु रामकथा मन्दाकिनी विविधरूपैः प्रवहति, परन्तु नैषा कल्पना कनापि कविना प्रदर्शिता ।

एकतां पशुपक्षिवृक्षान् विलांक्य ग्यविश्रम्भ-स्थानापि निरीक्ष्य भगवतो रामभद्रस्य निरुद्धमपि कारुण्यं निर्वाधं प्रसरति । इतरतो द्वादशवर्षात्मिकां कालकलां पतिपुत्र विरहेण निर्वाहन्त्याः सीतायाः पुनः प्राणप्रियं नयनगोचरीकृत्य यथा कथञ्चिन् निरुद्धापि करुणाकल्लोलिनी रामभद्रविलापः प्रसरति । अपरतश्च सीतापरमसख्या जनस्थानवनदेवतया वामन्तिक्या रामभद्रं लोचनपथ-पथिकं कृत्वा सीताया वननिर्वागनकथां श्रुत्वा विह्वला गोपालम्भा सीताम्भरणात्मिका सरस्वती सम्यक्तया समुदेति । एवमस्यां त्रिवेण्यां ग्नातं सहृदय-हृदयं “रमो वै सः” “ब्रह्माग्यदसहोदरः” इति लक्षितं करुणरसे समधिगम्य वेद्यान्तरम्यर्शशून्यतामेव अवलम्बते । रामाज्यादिमहितः पुनः पुर्विरुद्धोऽपि बलाद् अविरलं प्रवहन् पप्रवाहो “अपि प्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम्” इति तदुक्तिं दृढयति ।

“अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं सर्वास्ववस्थासु यद् विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः ।
कालेनावरणात्ययात् परिणतं यत्स्नेहसारे स्थितं भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते ॥”

अस्मिन् श्लोके कविनामुना वासनाविरहिता या रतिः पूर्वोक्तरात्या वर्णिता सैव करुणरूपेण परिणता सर्वानेव सहृदययान् स्वस्य पुनीतं प्रवाहे परिप्लावयन्तो भवान् रमान् ग्वानन्दोत्कर्षे अधरयन्ती दृश्यन्ते ।

सीताम्भरणजनिते शोकभागरे निमग्नस्य पुनः पुनः सीताकरम्यर्शेन धारितजीवनालम्बस्य रामभद्रस्य ग्वावस्थाप्रदर्शिका करुणांक्तिः निदर्शनीभूतेव वर्तते -

दलति हृदयं शोकोद्वेगाद् द्विधा न तु भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं तु न मुञ्चति चेतनाम् ।
ज्वलयति तनुमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्ममच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥

मध्ये मध्ये समुच्चारितानि सीतादेव्या वाक्यानि वग्नतां वर्तन्ते तदनु-

(५४)

रूपाण्येव । स्वपुत्रकृतकं करिकलभक्तं पीड्यमानं श्रुत्वा विगृहावस्थां विगम्य
महर्षेयं विनिर्गतं “आर्यपुत्र ! परित्रायस्व” इत्यादीनि वाक्यानि गमभङ्गं प्रति वदति,
तदा तदा रामभद्रस्य स्वस्मृतिजनित दुःखं गममृत्युं तां विनारयन्ती मीता मूर्तिमयी
करुणा सविग्रहा कृपा वा प्रतिभाति । अत एवास्य विषये भुक्तिरूपेण प्रसिद्धा वर्तते —
‘कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते’ इति ।

कविना तु सर्वेषां रगानां करुणरगस्यैव रमराजत्वं स्वीकृत्य सर्वत्राविश्रा-
न्तिरूपेण करुणरगस्य प्रवाहो निरूप्यते “एक एव रगः, करुण एव रगः, अन्यं च
तद्विवर्तरूपाः” इति करुणरगस्यैव रमतां स्वीकृत्य सर्वेषु रगेषु तस्य प्राधान्यं
स्वीक्रियते —

“एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्,
भद्रः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्तान् ॥”

संस्कृत-साहित्येऽस्य महाकवेः प्रशंसापरा विविधाः सूक्तयः सञ्चरन्ति या
विविधप्रकारैरस्य कारुण्यमेव स्वयत्प्रामुख्यैः समर्चयन्त्य इव परिलक्ष्यन्ते । तत्रैको
महाकविः भवभूति-वाचं शिखिर समुत्पन्नामेव मन्वन् तत्कारुण्यं मुताकृतकारुण्ये
जनकस्य रोदनं समर्थयन् कथयति यन् —

“भवभूतः सम्बन्धाद् भूधरभूरेव भारती भाति ।
एतत्कृतकारुण्यं किमन्यथा रोदिति ग्रावा ॥”

३०. बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्

महदय-हृदयं परमानन्दं निमज्जयन्ती कालिदास-माघ-श्रीहर्षपद्यकाव्यत्रयी
त्रिपथगेव यथा संस्कृतसाहित्य क्षेत्रे विराजते, तथैव गुणाढ्यमुबन्धुवाणत्रयी गद्यमयी
विभ्राजते इति विदन्त्येव सुरसरस्वतीमेवकाः सर्वे । त्रिपथगाथा प्रवाहत्रयं
आकाशगंगेव अस्यां त्रय्यामपि गद्यप्राणस्य वाणस्य कृतिः सर्वभूयनमोहिनी इत्यपि
निर्विवादमेव ।

श्रीवाणस्य हर्षचरितम्कादम्बरीति रचनाद्वयी कवि शातकुम्भनिकपे गद्यं
विरचिता वर्तते । कश्चिदपि कविः स्वकल्पनाकौशलं पदविन्यासवैशिष्ट्यं
रचनासांष्ठवं च पद्यक्षेत्रे काव्यनिर्मितं विधाय महजतयैव प्रशंसां प्राप्नोति ।
विद्यमानापि तदशक्तिः पद्यनियमवशेन आच्छादनम् अवाप्नोति । किन्तु
नियमविरहितरचनावशान् स्वकौशलप्रदर्शने कस्यापि बाधकस्याभावाद् गद्यानां
कठिनमेव, अतएव च “गद्यं कवीनां निकषं वदन्तीति” प्राचीनमार्मिकविदुषां मुक्तिः
गमरति । किन्तु वाणस्य तु तस्मिन्नपि गद्यं वर्तते गद्यान्तेश्चायनी विशिष्टता ।

श्रीबाणभट्टेन स्वीयप्राथमिकरचनायां हर्षचरिताख्यायां कविकौशलस्य परिभाषया समुपन्यस्ता -

“नवोऽर्थो जातिरंग्राम्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः ।

विकटाक्षरबन्धश्च कृष्णमेकत्र दुर्लभम् ॥”

यदि इमामेव परिभाषाम् आश्रित्य विविधकविकृतीनां पर्यालोचनं विधीयते, तर्हि पश्यन्तु भवन्तः केचित् कविकोविदाः कुत्रापि, अपरे कुत्रापि, इति रीत्या सर्वे तदैकदेशमात्र एव स्वीयां कुशलतां कल्पयन्ति । परन्तु बाणे तु सर्वा एव विशेषता एकत्रैव विराजमाना विलोचनपथे संमायान्ति । सर्वप्रथमं कादम्बरीविरचितं कथावस्तु सर्वथा अद्वितीयमेव, नहि जन्मत्रयप्राप्तमनोरथं युगलमन्यत्र कुत्रापि दृश्यन्ते । मन्ये बाणभट्टेन निर्मितां नवीनामिमां रसपरम्परां निभात्य नव्यैः साहित्यदर्पणादिलक्षण ग्रन्थकारैः करुण विप्रलम्भाख्यस्य रसस्य मान्यता नव्यैव प्रतिपादिता ।

कादम्बरीहर्षचरितव्याख्यां रसमन्दाकिन्यां मध्ये मध्ये समागतानि रसप्रवणानि हृद्यानि सर्वधानवद्यानि गद्यानि मनोमोहनान्येव । शब्द शय्याविकासिनी सुदृढबन्धकारिणी पाञ्चाली रीतिस्तु राजतेऽत्र । बाणभट्टस्य मधुराणि श्लेषमयप्रघटकपराणि गद्यखण्डानि प्रसिद्धान्येव । बहुधा वर्णनेष्वपि प्रायः सर्वालंकारपु श्लिष्टोपमा तु सर्वथा अद्वितीयैव । नहि बाणरचना मृगनाभेर अन्यत्र सौरभनिधेः अस्याः कस्तूरिकाया वसतिर्विलोक्यते । इत्थञ्च समष्टिरूपेणेत्यं वक्तुं पार्यते यत्कवीनामेव अत्रैकत्र विद्यमानं वैशिष्ट्यं विलोक्य श्रीबाणेन संकल्प्य प्रतिपादिता परिभाषया । स्वीयग्रन्थेषु च परिभाषाया अस्याः सर्वथानुपालनं विधाय सर्वशेखरता स्वीया प्रमाणिता चम्पककुड्मलकलिता निरन्तरश्लेषललिता सुजातिस्रज इव स्वीया कथा । अत एवानेन वर्णितमित्थम् -

“हरन्ति कं नोज्वलदीपकोपमैर्नवेः पदार्थैरुपपादिताः कथाः ।

निरन्तरश्लेघनाः सुजातयो महास्रजश्चपम्ककुड्मलैरिव ॥”

विश्ववाङ्मयेऽसाधारण प्रतिभाभासुरेण कविकोविद मूर्धन्येन साहित्य-सर्वस्वेन गद्यप्राणेन श्रीबाणेन न किमपि क्षेत्रं परित्यक्तं यत् स्ववर्णनाकौशलेन न विभूषितम् । अनेन समेषामेव रसानां सम्यक्तयां परिपाकं विदधता रसरजस्य शृंगारस्य संयोगविप्रयोगेतिभेदद्वयस्य परममार्मिकं चित्रं समुपन्यस्तम् ।

जीवधारिणां प्राणिनां वर्णने न केवलं वनितावर्गस्यैव, परन्तु पुरुषाणां शूद्रकादीनामपि समुपचितं वर्णनं कृतम् । यथा महाराजस्य तथैव तपधनस्य यथा राजमहिष्यास्तथैव चाण्डालकन्याया अपि मूर्तिः साक्षादेव नयनगोचरेव प्रतिभाति । यथायं राजभवनानां तत्रत्यानां सर्वेषां वस्तुनाञ्च मनमोहिनी छविम् उपस्थापयति,

(५६)

तथैव पवित्र तपोधनानां तत्रत्याना मृगादीनामपि रम्यां हृदयहारिणीं छटां प्रत्यक्षामेव तनुते ।

महाश्वनादिशृंगार पंशलोक्तिभिः सह तदनिर्विशेषं नीतिनयनदीणानां शुकनासादीनां समुपदेशमपि संश्रावयति । शूद्रकवर्णनम्, चाण्डाल कन्यावर्णनम्, पम्पावर्णनम्, शबरमेनापतिवर्णनम्, उज्जयिनीवर्णनम्, राजभवनवर्णनम्, अच्छोद-वर्णनम् इत्यादीनि बहूनि तानि प्रसिद्धानि स्थलानि राजन्ते येषां लेशतांऽपि सादृश्यं न कुत्रापि विलोक्यते ।

अतः सर्वथा निश्चीयते तत्त्वमिदं यन्न किमपि तत्क्षेत्रं विद्यते यस्मिन् बाणेन प्रतिभया कुशलतया सञ्चरणं न कृतम् । तस्मादेव विपश्चिद्वर्गं संचरन्ती मूक्तिरसौ सर्वांशेन सत्यतामेव उपधारयन्ती संराजते यथार्थेव —

“बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्”

३९. नैषधं विद्वदौषधम्

इह बहुविधसाहित्यछटा विभ्राजितं साहित्यजगति लोकोत्तरप्रतिभासनाथितस्य कोविदनमनीयस्य सरस्वत्याः हर्षोत्कर्षस्य श्रीहर्षस्य साम्यं वहन् न कोऽपि कोविदकविः कस्मिन्नपि साहित्ये दृष्टिपथमारोहति । तस्या प्रसिद्धां कृतिः “नैषधीयचरितम्” न केवलं महाकाव्यम्, अपितु विविधविषयाणां विश्वकोश इव विभाति । सांगस्य वेदस्य, निखिलानां दर्शनानां, पुराणानां, मन्त्रतन्त्राणां, सामुद्रिक-शास्त्रस्य, शिल्पकलायाः, तुरगरत्नादिज्ञानस्य, किम्बहुना समेषामेषां शास्त्राणाम् अपां रत्नाकर इव श्रीहर्षो निवासस्थलं विभ्राजते । अतएव एषां विशिष्टं विज्ञानं श्रीहर्षप्रणीते नैषधीयचरिते प्रतिबिम्बितं प्रतिभासते ।

मन्ये नैषधीयचरितस्य दशमसर्गे कविसम्राजा अमुना स्वीयं सर्वशास्त्रेषु संचरन्ती सरस्वती सरस्वतीमिषेण समुपवर्णिता । पण्डितमन्यानां जनानाम् अभिमानभंगार्थं तेषां निर्बाधं रसास्वादस्य प्रतिरोधार्थं स्वीपाण्डित्यप्रदर्शनार्थं ग्रन्थेऽस्मिन् क्वचित् क्वचित् ग्रन्थीनां निवेशोऽपि व्यधायि । गुरुकृपया यासां श्लोकाकरणेन सज्जनानामेव कृते रसपीयूषलहरी समास्वादः सम्भवः । यथोक्तं तेनैव —

ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया
प्राज्ञमन्यमना हठेन पठितो माऽस्मिन् खलः खेलतु ।
श्रद्धाराद्धगुरुश्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय-
त्वेतत्काव्यरसोर्मिञ्जनसुखं व्यासज्जनं सज्जनः ॥

प्रादुपाण्डित्यवशेन यदि परिपक्वताहीनवृद्धिर्वैभवानां माधारणशेमुपी-
नामतएव बालमतीनां कृतेऽन्तःकरणहरणम् अनेन न जायते तर्हि नास्य कापि
हानिर्यतः मुधियामेवात्र शास्त्रमम्मते काव्ये रसास्वादाधिकारं कविः कामयत -

“यथा यूनस्तद्वत् परमरमणीयापि रमणी
कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते ।
मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः
किमस्या नाम स्यादरसपुरषाराधनरसः ॥”

भगवत्या वागीश्वर्याः परमपावनस्य चिन्तामणिमन्त्रस्य जपप्रसादात् समाधि-
गतवृद्धिवैभवस्य श्रीहर्षस्य काव्यापधं सर्वथा विदुषाम् अहंकृतिरोगं शमयत्येव ।
चिन्तामणिमन्त्र चिन्तन फले श्रीनैषधं चिन्तामणिमन्त्रस्वरूपं बहुव्याख्या-व्याख्या-
तमपि सर्वथा दुर्वोधमेव । महाकवेरस्य पाण्डित्यप्रदर्शनं वाग्वैदग्ध्यं भावाभि-व्यक्ति-
करणं शब्दशय्या वक्रांक्तिवैशारद्यं शास्त्रीयसिद्धान्तप्रदर्शनं सर्वथा अद्वितीयमेव,
अतएव अयं सर्वानेव पूर्ववर्तिनः सहवर्तिनोऽनुवर्तिनश्च कवीन् अतिशेते । काव्य-
शास्त्रीयदिशा रसालकृतिछन्दःशैलीषु वैदग्ध्यं वहतोऽस्य श्लेषदृष्ट्या
त्रयोदशसगीया पञ्चनली सर्वथा अद्वितीयैव । अत्रैकस्य पञ्चार्थतापि दृश्यते ।

अलंकृतिनिचयं भावं विताने काव्यकेशले छन्दोनिर्मितौ यस्याधि-कारोऽ-
सामान्यः तस्य श्रीहर्षस्य वैद्वद्वरेण्यानां समाधिगम्यमेव । नहि तत्र साधारणशेमुपीनां
प्रवेशो भवितुमर्हति विरचितं । श्री हर्षेण ‘अपवर्गो तृतीया’ इति पाणिनीसूत्रसहकृतं
चार्वाकमतवर्णनपरं पद्यमेकं निदर्शनीक्रियते -

“उभयी प्रकृतिः कामे सज्जेदिति मुनेर्मनः ।

अपवर्गो तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ॥”

यद्यपि सर्वेष्वेव दर्शनेषु विशिष्टमस्य वैदुष्यं विभ्राजते तदपि अद्वैत-
सिद्धान्तेऽस्य मनः सविशेषं रमतं । तथा च दुःखाभावरूपां मुक्तिं मन्वतो
नैयायिकाग्रेसरस्य गोतमस्य गोतमता मुक्तेश्च शैलमता सम्यक्तथैत्थं प्रदर्शिता -

“मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।

गौतमं तमवेक्ष्यैव यथा वित्थ तथैव सः ॥”

तथा च दमयन्तीनलयोः सुधामयकमनीयकथापावितं सद्गुणगणालंकृतं
मुललितपदोपशोभितं श्रुतिमधुरं सुखदं नैपथीयं काव्यं भवाब्धिमध्यनिपतितानां
भवव्याधि प्रपीडितानां विपश्चित्तां कृते औपधमेवास्ति । तस्मादेव विपश्चिन्मण्डली
“कर्कोटस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ! ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कालिनाशनम्”
इत्युक्तिद्विशा पुण्यश्लोकस्य नलस्य आनन्दमयं मुधातिशायि पुण्यचरितामृतं निपीय
भवव्याधितः ग्वानुन्मुच्य परमामोदम् आवहति । अत एवाहर्निशमाक्षयणीयं काव्या-
पधमिदं विद्वदभिरति ।

“नैपथं विद्वदोपधम्”

श्रावं श्रावं मनो विनोदयाम एवमेव स्वदेशग्य ममाचारान् अपि देशान्तरं प्रसारयितुं शक्नुमो वयम् । दूरभाषयन्त्रस्य आविष्कारोऽपि महत्लाभाय वर्ततेऽस्माकं कृते । तेन च सुदूरस्थैः जनैरपि निजगृह स्थितान् जनान् इव वार्तालापं कर्तुं शक्नुमः ।

चिकित्साक्षेत्रे तु भगवानेव वर्तते विज्ञानम् । मानवजीवने च चिकित्साशास्त्रस्य महत्वावश्यकता वर्तते । अतएव वैज्ञानिकैः सर्वेषां प्राणिनां कृते रोगाणां निदानादि विविधांश्च चिकित्सःपद्धतय आविष्कृता । चिकित्साशास्त्रेण च महामारीविषूचिका राजयक्ष्मादयोऽसाध्यरोगा अपि दूरीकर्तुं शक्यन्ते । शल्यक्रियायां तु महती सफलता प्राप्ता वैज्ञानिकैः । 'क्षकिरणम्' (एक्सरे) यन्त्रस्य आविष्कारेण शरीरस्थगूढ स्थानानां रोगाणां ज्ञानमपि सुकरं जातम् । 'एक्सरे' यन्त्रस्य साहाय्येन भूमिगर्भगतानां पदार्थानाम् अपि ज्ञानं जायते ।

कृषिक्षेत्रेऽपि महदुन्नतिः संजाता विज्ञानेन । कृषियोग्यानि बहुविधानि यन्त्राणि आविष्कृतानि वैज्ञानिकयन्त्रैश्च महती सफलता समुपलब्धा कृषिकर्मणि । कृषियन्त्रेण तु वृषभशतकर्षण योग्यानि क्षेत्राणि स्वल्पेनैव कालेन कृष्यते ।

विज्ञानस्यैव अयं महिमा यद् वयं विज्ञानबलेन सवृष्टि झञ्झावातादीनां प्रकोपानां ज्ञानं पूर्वमेव ज्ञातुं शक्नुमः । मुद्रणकलाया आविष्कारेण बहुलंभानि महान्ति पुस्तकानि मुद्रयन्ते । वयनयन्त्रस्य निर्माणेन च महर्घाणि वस्त्राण्यपि स्तोकैर्नैव कालेन वेतुं शक्यन्ते ।

युद्धक्षेत्रे तु महिस्मयावहा सफलता समधिगता । महायुद्धे प्रयोक्तव्यानि महान्ति दारुणानि प्रक्षेपणास्त्राणि विरचितानि वैज्ञानिकैः । एषु 'परमाणुबमः' दारुणतम आविष्कारः । तत्र परमाणुबमस्य प्रयोगेन स्वल्पेनैव कालेन शत्रुदेशान् नाशयितुं शक्यते । अनेनैव परमाणुबमेन द्वितीयमहायुद्धे जयप्राप्तस्य (जापानस्य) 'हिरोशिमा' महानगरी प्रध्वंसिता ।

ततोऽप्यधिकं विनाशकारि पाशुपतास्त्रमिव जगत्संहारकं "उद्जनास्त्र" विरचितम् । यस्य आविष्कारेण स्वदेशस्था एव वयं निखिलं विश्वमपि संहारयितुं शक्नुमः । तस्य उद्जनवमस्य विभीषकया समस्तमपि जगत् प्रकम्पते । तत्र खगवत् वियति समुत्पतनशीलानां वृहत्परिमाणानां लघुपरिमाणानां च बहुविधानां युद्धोपयोगिनां वायुयानानां निर्माणमपि जातम् । वैज्ञानिकैस्तु 'राडार' नामकम् एकं नवीनं यन्त्रम् आविष्कृतम् । येन शत्रूणां वायुयानागमनं विज्ञाय मार्ग एव ध्वंसयितुं समर्था वयम् । तत्र युद्धोपयोगिनां दुर्गमपथगमनशीलानां दुर्गशकटानाम् (टैंकानाम्) आविष्कारोप्यभूत् । नौसेनाय प्रगतिरद्भुतैव वर्तते । तत्र दानवनिकायान् भीमकायान् युद्धपोतान् दृष्ट्वा वेपते मे हृदयम् । किंच जलाभ्यन्तरसन्तरण शीलानां जलनौकानाम् (पनडुब्बी) आविष्कारोऽतीव विस्मयावहः । एवं च सर्वविधेषु विज्ञानस्य प्रगतिरवलोक्यते ।

उत्तर प्रदेश माध्यमिक संस्कृत शिक्षा परिषद्, लखनऊ
एवं

श्री सम्पूर्णनिन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी
की परीक्षाओं में निश्चित सफलता के लिए

कृष्णा दिग्दर्शिका

का अध्ययन करें।

क्योंकि

सम्बन्धित विषयों के

योग्य एवं अनुभवी

अध्यापकों द्वारा लिखित सम्पूर्ण पाठ्यक्रम पर आधारित, बाजार
में चल रही सभी भाइयों आदि से अधिक परीक्षोपयोगी
सामग्री तथा सम्पूर्ण विषय एक में

अर्थात्

गागर में सागर

“कृष्णा दिग्दर्शिका”

ही है

प्रमुख वितरक

हिम्मतसिंह मोहनसिंह पुस्तक विक्रेता

गोपीनाथ बाजार

वृन्दावन (मथुरा) उ०प्र०

RAJASTHAN-(0565) 40798